

December, 2025
Volume-14, Issue-56

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

CO-EDITOR

P. R. Sharma

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

EDITORIAL BOARD**MANAGING EDITORS**

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor	HNGU PATAN	Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	S P University, v v nagar, anand	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

“Shanti E Journal Of Research” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2025, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“Shanti E Journal Of Research” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “Shanti E Journal Of Research” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “Shanti E Journal Of Research”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “Shanti E Journal Of Research” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Personal and Political Narratives in American New Journalism: The Case of Joan Didion -Kaustubh Mishra	1- 8
An Analysis of Liquidity and Profitability Position of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd. -Dr. Paresh J. Parmar	9-19
जमींदारी प्रथा के विरोध में दलित चेतना और सांभरिया की कहानी -वणकर भाविनकुमार अंबालाल	20-24
महाभारत का रचना काल -डॉ. इलाबेन बी. गोहिल	25-29
ડાયાબિટીશના દર્દીઓની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલોનો અભ્યાસ -ડૉ. જીજ્ઞેશ ભીમજીભાઈ તાળા	30-38
‘साबरकांठाना संतो द्वारा चौधरी समाजमां आवेल परिवर्तन अने योगदान’ -દેસાઈ પ્રેમલકુમાર વિરસિંગભાઈ* -ડૉ. કે. જી. પટેલ**	39-46

Title	Page
પુરુષજાત પ્રત્યેનો બહુકોણીય અભિગમ પ્રગટાવતી કથા -ડૉ. કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા	47-53
'વેદ' વાર્તા: શોષણ, સ્મૃતિ અને આત્મનિર્ભરતાનો સંઘર્ષ -ગોવિંદભાઈ જેહાભાઈ ઘાડિયાલા	54-55
ગુજરાતમાં સહકારી ધોરણે ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસનો અભ્યાસ -વ્યાસ ઈપ્સા રાજેશભાઈ	56-63
ગુજરાતી કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના -ડૉ. રામભાઈ રામ	64-67
कच्छी लोक साहित्य-लोक-कलाकारों का हिंदी के प्रचार-प्रसार में योगदान -ज्योतिका मनसुखभाई आयर	68-72
लोकप्रिय हिन्दी साहित्य में निरुपित भारतीय संस्कृति -डॉ. एन. ओ. भालिया	73-75
आज की नई शिक्षा नीति और हिन्दी भाषा -डॉ. भरतभाई सबजीभाई बावलिया	76-80
CURRENT INDUSTRIAL SCENARIO OF GUJARAT -Dr. Jayeshkumar Jayantilal Valani	81-85
Diaspora and Cultural Dislocation in V. S. Naipaul's <i>An Area of Darkness, India: A Wounded Civilization and India: A Million Mutinies Now</i> -Dr. Komal G. Vaniya	86-94

Title	Page
POLITICAL PARTIES OF INDIA -Dr.Jagruti Kantibhai Pandya	95-99
INTEGRATING INDIAN KNOWLEDGE SYSTEMS INTO ENVIRONMENTAL ACCOUNTING: A STUDY OF CORPORATE SUSTAINABILITY DISCLOSURES IN SELECTED INDIAN COMPANIES -Sanketkumar Babubhai Vachhani Dr. Dineshkumar Ramjibhai Chavda	100-109
भारतीय दर्शन परंपरा में गुरु का स्वरूप -Vivek Kapadiya	110-114
रानीहाड़ी: त्याग, शौर्य और लोकस्मृति -डॉ.मनोजकुमार एच. पुरोहित	115-120
Effect Of Technology Updates In Banking Services -KAJAL H. THAKKAR	121-130
ज्ञानमार्गी ભક્ત કવિ દાસી જીવણ -મહેશ્વરી દેવલ જીવરાજ	131-134
संघर्ष से जूझना : वरदान माँगूंगा नहीं -गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास	135-138
The Unwanwanted Consequencesofalin Creative Writing - ¹ Dr.Udaykumar Bhatt ² Dr.Ruchi Arya, ³ Ms.Dhruvashikhaba Jadeja	139-142

Title	Page
ECOFEMINISM IN KIRAN DESAI'S NOVEL 'THE INHERITANCE OF LOSS'	
-PATEL AYUSHHIBEN RAJESHKUMAR	143-146
A Study of the Difficulties Faced by Gujarati-Speaking Students in Learning the English Language	
-CHAUDHARY TWINKAL LALJIBHAI	147-153
Social realism in Preeti Shenoy's novel 'A Place Called Home'	
-Vyas Palak Maheshkumar*	154-157
-Dr. Chetnaba Rajput** -Prof. Dr. Mayur M Solanki**	
Attitude towards Women Reservation among Tribal and Non Tribal	
-Dr. Vishvajitsinh Gajendrasinh Rathod	158-167
The impact of mobile technology on Social Behavior and Human Relationships	
-Manishkumar Keshavlal Patel Dr. Dhaval M. Patel	168-172
મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓ : એક વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન	
-ધોબી નેહાબેન રણજીતભાઈ	173-181
A STUDY OF GENDER ROLE ON LEADERSHIP STYLE WITH REFERENCES OF FINANCIAL SECTOR IN KUTCH REGION, GUJARAT	
-NAITIK J. PATEL	182-186

Title	Page
PERCEIVED PARENTAL ACCEPTANCE AND AVOIDANCE WITH REFERENCE TO GENDER AND ECONOMIC STATUS	
-Dr. Pallavi R. Chauhan	187-192
ભારતીય સોળ સંસ્કાર	
-સોમૈયા જહાનવી હિતેશભાઈ	193-199
ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમની આવશ્યકતા અને પડકારો	
-ડૉ. પીયૂષ જી. મહેતા	200-203
Green GDP:- Measuring economic progress beyond GDP	
-Dr. Vinod Meena	204-210
દાહોદ જિલ્લાના ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતો : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ	
-ડૉ. સંજયકુમાર બાબુલાલ પારગી	211-213
न्याय, समानता, और वैश्विक प्रासंगिकता के लिए कानूनी शिक्षा का रूपांतरण : एक अभ्यास	
-डॉ. वृजेन्द्र बेनीवाल	214-220

Personal and Political Narratives in American New Journalism: The Case of
Joan Didion

Kaustubh Mishra

PhD Research Scholar, K.S.K.V. Kachchh University
and
Assistant Professor, R.R. Lalan College, Bhuj

Abstract

This paper applies narratological theory to the nonfiction work of Joan Didion, arguing that her essays enact a deliberate destabilization of narrative form to mirror the cultural and psychological disintegration she documents. Drawing on Gérard Genette's concepts of focalization and temporal manipulation, as well as postclassical narratological frameworks concerned with subjectivity and ideology, the paper analyzes key texts such as *The White Album* and *Slouching Towards Bethlehem*. It contends that Didion's oscillation between detached observation and deeply personal reflection produces a hybrid narrative mode that resists traditional journalistic coherence. Her use of fragmented chronology, unreliable narrators, and recursive structures challenges the authority of linear storytelling and foregrounds the constructed nature of both personal and collective narratives. By applying narratology to Didion's essays, this study reveals how her work engages with – and ultimately disrupts – the conventions of reportage, offering instead a narrative form that is fragmented, recursive, and haunted by uncertainty. In doing so, the paper repositions Didion not merely as a cultural critic, but as a narrative theorist in practice, whose prose embodies the tensions between form, meaning, and the failure of stories to make sense of crisis.

Keywords: Didion, journalism, narratology, narrative, new journalism

Narratology is the study of narrative structure and the ways in which stories are constructed and communicated. It examines the fundamental components of narratives, such as plot, character, setting, and point of view, as well as the underlying mechanisms that shape how stories are told and interpreted. Originating from structuralist traditions in the mid-20th century, narratology draws on literary theory, linguistics, and semiotics to analyze both fictional and non-fictional narratives across various media, including literature, film, and oral storytelling. Key figures in the field, such as Gérard Genette and Roland Barthes, have developed frameworks to dissect narrative techniques, including temporal sequencing, focalization, and narrative voice. By exploring the rules and conventions that govern storytelling, narratology seeks to uncover how meaning is produced and how audiences engage with narratives. This interdisciplinary approach has expanded to include postclassical

narratology, which incorporates cognitive, cultural, and transmedial perspectives, broadening the scope of how narratives function in different contexts. Ultimately, narratology provides a systematic way to understand the art and mechanics of storytelling. Research on narratology in journalism explores how narrative techniques shape news reporting and audience perception, blending literary theory with media studies. Scholars analyze how journalists construct stories using elements like plot, character, and focalization to enhance engagement and credibility (Broersma, 2010). For instance, narrative journalism often employs storytelling devices such as suspense and emotional appeal, which can influence public understanding of events (Wahl-Jorgensen, 2013). Other studies examine the ethical implications of narrativization in news, questioning whether dramatic framing distorts factual accuracy (Ettema & Glasser, 1998). Additionally, digital journalism has expanded narratological research, with studies on how multimedia and interactive storytelling reshape traditional narrative structures (Pavlik, 2019). This body of work highlights the tension between storytelling as a tool for clarity and its potential to introduce bias, emphasizing the need for balance in journalistic practice.

Narratology traditionally distinguishes between the **story** – the chronological sequence of events – and the **discourse**, or how the story is presented and structured. This distinction allows scholars to analyze not just what happens, but how and why it is told in a particular way. Within a narrative, events can unfold across various **narrative levels**, such as the primary story world (*diegetic*), a framing narrator outside the story (*extradiegetic*), or embedded stories within the main plot (*metadiegetic*). Narratologists also pay close attention to **time**, analyzing the **order** of events (e.g., chronological or with flashbacks), their **duration** (how long a moment is narrated relative to its actual time), and **frequency** (whether events are told once, repeatedly, or generically). The concept of **focalization** addresses narrative perspective – whether the story is told from an omniscient standpoint (*zero focalization*), limited to a character's viewpoint (*internal*), or observed externally without access to thoughts (*external*). Another key concern is the **type of narrator**, which may be absent from the story (*heterodiegetic*), present as a character (*homodiegetic*), or identical to the protagonist (*autodiegetic*). While early narratologists sought universal structures in stories, later thinkers such as Roland Barthes and Jacques Derrida critiqued these models, emphasizing ambiguity, textual openness, and the active role of readers in generating meaning. Contemporary narratology now incorporates feminist, cognitive, and transmedial approaches, examining how stories function across different media, how they shape identity and perception, and how narrative structures relate to power, ideology, and cultural context.

Narratology has been widely applied to New Journalism, a movement that emerged in the 1960s and 1970s, blending literary storytelling techniques with factual reporting. Scholars have examined how New Journalists like Tom Wolfe, Joan Didion, and Truman Capote employed novelistic devices – such as **scene-by-scene construction**, **detailed characterization**, and **first-person narration** – to immerse readers in real-world events (Hartsock, 2000). Unlike traditional objective reporting, New Journalism embraced **subjective perspective** and **free indirect discourse**, allowing journalists to convey inner thoughts and emotions, thus heightening narrative engagement (Sims, 1984). Narratological analysis reveals how these writers used **plot structures** borrowed from fiction – such as rising action, climax, and resolution – to frame nonfiction stories, as seen in Capote’s *In Cold Blood* (Hellmann, 1981). Critics, however, have debated whether these techniques compromise journalistic objectivity, with some arguing that dramatization risks distorting facts (Weber, 1980). More recent studies extend narratological approaches to **digital long-form journalism**, where multimedia elements (e.g., embedded audio, parallax scrolling) create layered, interactive narratives (Dowling & Vogan, 2015). By dissecting these narrative strategies, narratology helps illuminate how New Journalism redefined the boundaries between reportage and storytelling.

Journalism is not only central to Joan Didion’s career but also fundamental to her literary style, themes, and method. While Didion is often celebrated for her fiction and memoirs, her journalistic writing – particularly her essays – stands as a powerful fusion of reportage, observation, and personal reflection. Applying a journalistic lens to Didion’s work reveals how she used the tools of journalism not just to report facts but to interrogate cultural anxieties, political myths, and the instability of American identity.

At the heart of Didion’s journalistic approach is her precise, almost forensic attention to detail. In essays like “Slouching Towards Bethlehem” and “The White Album,” she documents the disintegration of social narratives in 1960s and 1970s America. These essays exemplify New Journalism, a style pioneered by writers like Tom Wolfe and Gay Talese, which combines literary techniques – such as scene construction, dialogue, and interior monologue – with traditional investigative reporting. Didion, however, brought a distinctive coolness and introspection to this mode. Her narratives are not driven by plot or sensationalism, but by atmosphere, silence, and unease. Journalism, for Didion, becomes a way of reading the world’s surfaces – of interpreting the psychological and cultural significance of details others might overlook.

Didion's work also foregrounds the instability of truth and narrative. She often reflects on the limitations of language and the subjectivity of perception – ideas that complicate the authority of journalism itself. In "The White Album," she famously writes, "We tell ourselves stories in order to live," suggesting that both personal and political realities are shaped by narrative constructions. Her journalism resists closure or easy interpretation; it is less about delivering information and more about exploring the failure of systems – media, politics, justice – to make coherent sense of the world. This tension between objective reporting and subjective experience is a hallmark of her style, and it challenges the reader to consider where truth lies in a mediated, fragmentary culture.

Moreover, Didion's journalistic pieces often focus on moments of national or regional crisis – civil unrest, political campaigns, crimes, and moral panics – making them valuable documents of historical consciousness. Her essays about the Central Park jogger case, the Reagan administration, or life in California do not merely record events; they expose the cultural scripts that underlie those events. Her writing anticipates many concerns of contemporary journalism, including media bias, the construction of public memory, and the intersection of power and narrative.

Additionally, Didion also turned the lens inward, using her own subjectivity as a tool of investigation. Her presence in the text – marked by uncertainty, fear, or illness – becomes part of the story. This blurs the boundary between journalist and witness, making her essays deeply personal without sacrificing their critical edge. In this way, her journalism offers a model for how the genre can be both analytically rigorous and emotionally resonant.

In *The White Album* Didion defies conventional storytelling, instead embracing fragmentation, irony, and self-interrogation to mirror the disintegration of meaning in the late 1960s and 1970s. Through a shifting narrative voice, Didion exposes the instability of personal and cultural narratives, suggesting that the stories we tell ourselves are often illusions – necessary, perhaps, but ultimately unreliable. Her prose moves between memoir, journalism, and cultural critique, refusing to settle into a single perspective. The result is a work that is as much about the failure of narrative as it is about the events it describes.

From the opening lines of the titular essay, Didion announces her preoccupation with the constructed nature of storytelling: "We tell ourselves stories in order to live." This famous declaration is immediately undercut by the

essays that follow, which reveal how those same stories collapse under scrutiny. Didion's own life becomes a case study in this instability. She recounts her psychological breakdowns, her migraines, and her sense of detachment with clinical precision, as if observing herself from a distance. This duality – deeply personal yet eerily detached – creates a tension between raw experience and cold analysis. She does not offer a redemption arc or a clear resolution; instead, she presents her memories as fragments, often interrupting herself with doubts: "I am not sure I even remember what she said."

This self-conscious narration extends to her reportage. Whether writing about the Manson murders, the Black Panthers, or a Doors recording session, Didion positions herself as both insider and outsider, a participant in the culture she critiques yet never fully belonging to it. Her perspective shifts fluidly between the first-person singular ("I"), the collective ("we"), and the observational third person, reflecting her ambivalence toward the movements and myths of her time. She is drawn to the revolutionary energy of the 1960s but repelled by its chaos; she documents the era's idealism while exposing its violence and contradictions. Nowhere is this more evident than in her portrayal of the Manson Family, whose crimes she frames not as an aberration but as a dark culmination of the decade's unraveling.

The structure of *The White Album* reinforces this thematic fragmentation. The essays resist chronological order, jumping from Hawaii to Hollywood to a college campus without explanation. Recurring images – the white album of the Beatles, the Santa Ana winds, the Hoover Dam – act as fleeting anchors in a destabilized world. The Beatles' *White Album*, in particular, becomes a metaphor for Didion's project: a collection of disjointed tracks, lacking a unifying theme, much like the fractured narratives of the era. Even the landscape of California, with its droughts and swimming pools, serves as a symbol of abundance and emptiness, reflecting the broken promises of the American dream.

Ultimately, *The White Album* is a meditation on the impossibility of coherence. Didion's narrative voice – wry, unsettled, relentlessly self-questioning – mirrors her central argument: that we impose stories on chaos to survive, even as we know they are fictions. Her perspective is never fixed, her tone never sentimental. She writes not to provide answers but to document the act of questioning itself. In doing so, she creates a work that is as much about the failure of language as it is about the events it describes. The white space between her sentences – the silences, the hesitations – becomes as meaningful as the words themselves.

Didion's genius lies in her ability to turn this instability into art. The White Album does not offer the comfort of resolution; instead, it forces the reader to sit with the discomfort of uncertainty. In a world where grand narratives – political, social, personal – are constantly collapsing, Didion's fragmented storytelling feels not just appropriate but necessary. It is a testament to the idea that sometimes, the only honest way to narrate a life (or an era) is to admit that no single story can contain it.

Similarly *Slouching Towards Bethlehem* (1968) (hereafter referred to as simply *Bethlehem*) too dissects the fraying edges of American culture in the 1960s, particularly in California. Unlike traditional reportage, the essays in *Bethlehem* reject objective detachment in favor of a deeply subjective, often ambivalent narrative voice. The collection's power lies in its fractured structure and shifting perspectives, which mirror the disintegration of social order Didion observes. Through a blend of memoir, journalism, and cultural critique, she constructs a portrait of an era in crisis – one where coherence is elusive, and the act of storytelling itself becomes a fraught endeavor.

The collection's title essay, "Slouching Towards Bethlehem," exemplifies Didion's narrative method. The piece, a mosaic of vignettes about San Francisco's Haight-Ashbury district during the Summer of Love, refuses linear chronology or a single focal point. Instead, Didion assembles fleeting encounters – with runaway children, strung-out hippies, and disillusioned idealists – without imposing a clear moral or arc. Her prose is cinematic yet disjointed, cutting abruptly between scenes like a film reel missing frames. This structure reflects the chaos she witnesses: a generation adrift, playing at revolution without a coherent vision. Her famous opening line – "The center was not holding" – applies as much to her narrative technique as to the society she describes.

Perspective in *Slouching Towards Bethlehem* is equally unstable. Didion writes in the first person, but her "I" is often an outsider looking in, oscillating between fascination and alienation. She does not pretend to understand the hippies she interviews; instead, she documents their contradictions and her own discomfort. In "Some Dreamers of the Golden Dream," another standout essay, she adopts a more detached, almost forensic tone while dissecting a Southern California murder case. Here, her perspective shifts from journalistic observer to cultural anthropologist, exposing the dark underbelly of suburban aspiration. The essay's chilling, irony-laden prose – "This is a story about love and death in the golden land" – underscores her role as both narrator and critic, weaving together reportage and implicit judgment.

Didion's narrative structure often mirrors her themes of dislocation and failed idealism. Many essays begin with a declarative statement only to unravel into ambiguity. In "On Keeping a Notebook," she interrogates the reliability of memory and the stories we tell ourselves, framing her own writing as an act of selective preservation. Similarly, "Goodbye to All That," her elegiac essay on leaving New York, circles back on itself, layering past and present impressions to convey how meaning shifts over time. These recursive, nonlinear structures reinforce her view that experience is not easily distilled into narrative – a radical stance for journalism at the time.

The collection's quieter, more personal essays – like "On Self-Respect" and "I Can't Get That Monster Out of My Mind" – further complicate the relationship between narrator and subject. Didion's voice here is introspective yet guarded, blending aphoristic wisdom with unresolved tension. She dissects her own vulnerabilities without yielding to confession, maintaining a controlled distance even as she exposes her fears. This duality – intimate yet impersonal – becomes a defining feature of her style, one that would influence generations of literary journalists.

Ultimately, *Slouching Towards Bethlehem* is a study in narrative instability. Didion's fragmented structure and shifting perspectives refuse the comfort of resolution, instead capturing a moment when old certainties – about progress, identity, and the American dream – were collapsing. Her genius lies in making this uncertainty palpable, not through grand pronouncements but through the quiet accumulation of dissonant details. The essays do not cohere into a unified thesis; they linger in the unresolved, the incomplete. In doing so, Didion does not just document the 1960s – she replicates its disorientation, forcing the reader to grapple with the same questions of meaning and control that haunt her writing. The result is a collection that feels as urgent today as it did half a century ago, a testament to the enduring power of fractured storytelling.

In conclusion, *The White Album* and *Slouching Towards Bethlehem* dismantle traditional narrative coherence, using fragmentation, shifting perspectives, and ironic detachment to mirror the disintegration of 1960s and '70s America. In *The White Album*, her self-reflexive, disjointed prose exposes the unreliability of personal and cultural storytelling, while *Slouching Towards Bethlehem* captures societal collapse through vignettes that refuse resolution, blending journalism with existential unease. Both works reject linear arcs and authoritative truths, instead embracing instability – not just as a stylistic choice, but as an ethical response to an era where the

"center was not holding." Didion's genius lies in making this uncertainty palpable, crafting narratives that are as much about the failure of meaning as they are about the events they describe.

Works Cited :-

Broersma, M. (2010). *Journalism as performative discourse: The importance of form and style in journalism*.

Ettema, J. S., & Glasser, T. L. (1998). *Custodians of conscience: Investigative journalism and public virtue*.

Pavlik, J. V. (2019). *Journalism in the age of virtual reality*.

Prince, Gerald. "Narrative Analysis and Narratology." *New Literary History*, vol. 13, no. 2, 1982, pp. 179–88. *JSTOR*, <https://doi.org/10.2307/468908>.

Nünning, Ansgar. "Where Historiographic Metafiction and Narratology Meet: Towards an Applied Cultural Narratology." *Style*, vol. 38, no. 3, 2004, pp. 352–74. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/10.5325/style.38.3.352>.

James Phelan. "Rhetoric, Ethics, Aesthetics, and Probability in Fiction and Nonfiction: *Pride and Prejudice* and *The Year of Magical Thinking*." *Reception: Texts, Readers, Audiences, History*, vol. 2, 2010, pp. 1–21. *JSTOR*, <https://doi.org/10.5325/reception.2.2.0001>.

McLaughlin, Greg. "Journalism, Objectivity and War." *The War Correspondent*, Pluto Press, 2016, pp. 33–62. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/j.ctt19qgf0x.7>

Wahl-Jorgensen, K. (2013). *The strategic ritual of emotionality: A case study of Pulitzer Prize-winning articles*.

An Analysis of Liquidity and Profitability Position of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

Dr. Paresh J. Parmar

Assistant Professor in Accountancy

Government Arts & Commerce College, Talal-Gir

ABSTRACT

Indian Cement industry has played a pioneered role in growth and upliftment of country. The sector has offered employment to around 45 million people, by acting as one of the biggest employment generator sectors. In spite of having such a remarkable record, companies in Cement industry are facing many problems like shortage of raw material, obsolete machinery, power shortage, low productivity of labour and competition in foreign market. So, the objective of the study is to measure and compare the relationship between profitability and liquidity of selected Cement companies in India during the last five years. The secondary data collected is analysed using various statistical tools and techniques such as Ratio analysis. To measure the financial performance of selected Cement companies, in terms of Profitability and Liquidity position of the companies, ratio analysis has been used.

Keywords: Profitability, Liquidity, Ratio Analysis, Cement Companies.

Introduction

Liquidity refers to the ability of a firm to meet its short-term obligations. Liquidity plays a crucial role in the successful functioning of a business firm. A study of liquidity is of major importance to both the internal and external analysts because of its close relationship with day to day operations of a business. A weak liquidity position poses a threat to the solvency as well as profitability of a firm and makes it unsafe and unsound. Liquid assets are those assets which can be turned into cash quickly with little or no loss of value.

Profitability is a measure of the amount by which a firm's revenues exceeds its relevant expenses. Potential investors are interested in dividends and appreciation in market price of stock, so they pay more attention on the profitability ratios. Managers on the other hand are interested in measuring the operating performance in terms of profitability. Hence, a low profit margin would suggest ineffective management and investors would be hesitant to invest in the company.

Conceptual Framework

The term profitability and liquidity are the financial term that gives the idea about position of the company in the market. It is a technique to know the financial position and development of the selected Cement companies.

The performance of the Cement companies is measured with the help of ratio analysis. The aim of performance measurement is to evaluate the profitability and liquidity of selected Cement companies of India. There are many techniques to measure the performance of Cement companies.

The performance of Cement companies can be measured by using some selected ratios. The following ratios are used by researcher for the analysis of the performance of Cement companies.

- Net Profit Ratio
- Return on Net Worth
- Return on Assets
- Current Ratio
- Quick Ratio
- Inventory Turnover Ratio

Review of Literature

HIRALAL R. DESRANI, (2013) has analysed COMPARATIVE STUDY OF RATIO ANALYSIS OF SELECTED CEMENT COMPANIES OF INDIA. In this research, the researcher found that Cement industry plays an important role in our economy. Indian Cement industry is the second biggest generating employment industry in India. The researcher had collected the data on the basis of secondary data collection method and the data has been collected from the annual reports of the selected sample units. The researcher has used the data from 2008 to 2012 for the purpose of study. The researcher has used relevant accounting ratios and statically technique for analysing the data. The researcher has simply classified the collected data through percentage, average and the researcher has tested hypothesis with the 5% level of significance to use in F test. The researcher has concluded that Indian Cement industry has a wider scope in the international market of the world.

Dr. Amalendu Bhunia, Mr. Islamuddin Khan and Mr. Somnath Mukhuti, (2011) has analysed A STUDY OF MANAGING LIQUIDITY. In this research, the researcher has some objectives that were to evaluate the

liquidity position of the selected private sector steel companies through the variables such as financial ratio and area of weaknesses, to examine the relationship between the liquidity and the profitability of the selected companies. The researcher has collected the data through secondary source of the data and the data has been collected from the company's annual report. For the purpose of study, the researcher has used the study period from 1997 to 2006 for analysis of the data. The researcher wanted to measure the liquidity of the selected samples and for that he has to calculate some ratios such as current ratio, liquid ratio, absolute liquid ratio, short-term debt-equity ratio, age of inventory, age of debtors and age of creditors in the independent variables and in dependent variables return on investment ratio was calculated.

Qasim Saleem and Ramiz Ur Rehman, (2011) have analysed IMPACTS OF LIQUIDITY RATIOS ON PROFITABILITY. In this research, the researcher has objective to analyse the relationship between profitability and liquidity of the selected companies of Pakistan. The sampling design of the study was researcher has selected 26 oil and Gas companies which were listed under Karachi Stock Exchange. The researcher has used secondary data for the data collection and interpretation and has covered the data from 2004 to 2009 for the study period and has used linear regression for the purpose of analyses of the collected data. The researcher has concluded that this study was a first attempt in finding out the relationship between the liquid ratios and profitability of the selected sample unit. The result of the study was that the liquid ratios were affected the profitability ratios of the selected companies of Pakistan which were listed under Karachi Stock Exchange.

Sk. Mujibar Rahaman and Dr. Debasish Sur, (2014) has analysed PROFITABILITY TRENDS IN SELECTED CEMENT COMPANIES IN INDIA: A CROSS-SECTIONAL ANALYSIS. In this research, the researcher has the main focus on the study is on examine the profitability-status of that companies which are selected and familiar to Cement industry in India. The researcher has an objective to evaluate their relationship between the productivity of managing their fixed assets with the profitability of some selected companies. The researcher has used secondary data for the purpose of study. The researcher had examined that this study has used 18 selected companies of the Cement industry in India as the sample unit. He had used the data from 2002-03 to 2011-12 for the purpose of study. The researcher has examined that this study has mainly used the accounting ratio analysis as well as the sample arithmetic mean for the analysis and interpretation of the data.

Objectives of the study:

- To measure the profitability and liquidity of selected Cement companies during last five years.
- To compare the performance of selected Cement companies.
- To find out the relationship between profitability and liquidity.

Research Methodology:

Sampling Unit	Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.
Sample Type	Cement Industry
Sampling Techniques	Deliberate Sampling (Non-Random Sampling)
Period of Study	2020-21 to 2024-25 for five years
Data Collection	Secondary data collects from annual reports
Data Analysis	Tabulation
Hypothesis	Ho: There is no significant difference between various ratios of company
Tools and Techniques	Accounting Technique: Financial ratios Statistical Technique: t-test

Tools and Techniques of Analysis:

To measure the performance of selected Cement companies, in terms of Liquidity and Profitability of the companies, ratio analysis has been used. Further t-test has been used to identify if there exist a significant difference in the performance of different Cement companies.

Analysis: The analysis part is carried out with the help of the following financial ratios:

A.Profitability position:Net Profit Ratio, Return on Net Worth and Return on Assets,

B.Liquidity position:Current Ratio, Quick Ratio and Inventory Turnover Ratio.

Hypothesis of the Study:

1Ho: There is no significant difference in Net Profit Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

2Ho: There is no significant difference in Return on Net Worth Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

3Ho: There is no significant difference in Return on Assets Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

4Ho: There is no significant difference in Current Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

5Ho: There is no significant difference in Quick Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

6Ho: There is no significant difference in Inventory Turnover Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

Limitations of the Study:

- Secondary data collected for the research study is collected from the annual reports, websites and various published reports and as such finding will depend entirely on the accuracy of such data.
- The economic condition differs at different point of time which will affect the findings of the study.
- The present study is considering some selected ratios of profitability and liquidity only.

Ratio Analysis:**Saurashtra Cement Ltd.**

Years	Profitability Ratios			Liquidity Ratios		
	Net Profit Ratio	Return on Net Worth	Return on Assets	Current Ratio	Quick Ratio	Inventory Turnover Ratio

2020-21	12.04	18.33	9.68	1.59	0.70	3.10
2021-22	17.60	25.12	14.39	1.72	0.92	3.58
2022-23	9.32	11.78	7.09	2.62	1.30	2.76
2023-24	10.84	13.28	8.31	2.43	1.01	2.63
2024-25	8.62	9.62	6.25	2.92	1.29	2.52
Average	11.684	15.626	9.144	2.256	1.044	2.918

Profitability Analysis:

The profitability ratios of Saurashtra Cement Ltd. show a mixed trend. As seen in the plot below, there was a significant increase in profitability between 2020-21 and 2021-22, with the Net Profit Ratio rising from 12.04 to 17.60 and the Return on Net Worth from 18.33 to 25.12. However, profitability has been in a general decline since 2021-22. The Net Profit Ratio and Return on Assets have their highest values in 2021-22 and their lowest in 2024-25. The Return on Net Worth follows a similar pattern, peaking in 2021-22 at 25.12 and dropping to 9.62 in 2024-25. The average values for these ratios over the period are a Net Profit Ratio of 11.68, a Return on Net Worth of 15.63, and a Return on Assets of 9.14.

The company's profitability has been highly volatile, with both sharp increases and decreases over the years. The largest increase in profitability occurred in the 2021-22 fiscal year, where the Net Profit Ratio surged by 46.18% and Return on Assets by 48.66%. In stark contrast, the largest decrease happened in the following year, 2022-23. During this period, all profitability ratios saw significant declines, with Return on Net Worth plummeting by 53.11% and Return on Assets falling by 50.73%. This suggests a period of severe financial stress or an event that heavily impacted earnings.

Liquidity Analysis:

The liquidity ratios, which measure the company's ability to meet its short-term obligations, show a more positive trend. The Current Ratio has been on an upward trend, rising from 1.59 in 2020-21 to 2.92 in 2024-25, which indicates an improving ability to cover short-term liabilities. The Quick Ratio also shows an overall increasing trend, although it dipped slightly in 2023-24. This suggests a growing capacity to meet short-term debt without relying on inventory. The Inventory Turnover Ratio, which measures the efficiency of inventory management, has been declining since its peak in 2021-22. This could indicate a slowdown in sales or an excess of inventory. The average values for these ratios are a Current Ratio of 2.26, a Quick Ratio of 1.04, and an Inventory Turnover Ratio of 2.92.

Unlike profitability, the company's liquidity has shown a more consistent, albeit fluctuating, upward trend. The largest increase in liquidity occurred in 2022-23, the same year profitability saw its biggest decline. The Current Ratio increased by an impressive 52.33%, and the Quick Ratio by 41.30%. This indicates that while the company's earnings were suffering, it was becoming more capable of meeting its short-term financial obligations. In contrast, the biggest decreases in liquidity ratios were observed in 2023-24, with the Current Ratio falling by 7.25% and the Quick Ratio by 22.31%.

In short, Saurashtra Cement Ltd.'s liquidity position has been strengthening, its profitability has been declining in the more recent years. The decline in the Inventory Turnover Ratio is a key area for further investigation.

Gujarat Sidhee Cement Ltd.

Years	Profitability Ratios			Liquidity Ratios		
	Net Profit Ratio	Return on Net Worth	Return on Assets	Current Ratio	Quick Ratio	Inventory Turnover Ratio
2020-21	6.20	8.78	5.31	0.67	0.38	11.68

2021-22	-1.23	-1.84	-1.09	0.68	0.36	9.74
2022-23	7.25	10.26	6.47	0.90	11.68	9.32
2023-24	5.17	6.60	4.31	1.15	0.69	7.88
2024-25	2.86	4.24	2.84	1.28	0.71	7.88
Average	4.05	5.608	3.568	0.936	2.764	9.3

Profitability Analysis:

The profitability ratios for Gujarat Sidhee Cement Ltd. show a highly volatile trend over the five-year period.

2021-22: The company faced a significant setback in 2021-22, with all profitability ratios turning negative. The Net Profit Ratio was -1.23, and the Return on Assets was -1.09. This indicates the company was operating at a loss during this period. 2022-23: Profitability saw a sharp rebound in 2022-23, with the Net Profit Ratio recovering to 7.25 and the Return on Assets to 6.47. 2023-24 to 2024-25: However, this recovery was not sustained. Both the Net Profit Ratio and Return on Assets have been on a consistent downward trend since their peak in 2022-23, falling to 2.86 and 2.84, respectively, in 2024-25.

2021-22: Profitability saw a massive decline, with the Net Profit Ratio decreasing by over 119.84% and Return on Assets by 120.53%, pushing both into negative values. 2022-23: The company showed a remarkable recovery, with the Net Profit Ratio increasing by 689.43% and Return on Assets by 693.58%, as they rebounded from the previous year's losses. 2023-24 to 2024-25: However, profitability has been on a downward trend in the most recent years. The Net Profit Ratio decreased by 28.69% and 44.68% respectively.

Liquidity Analysis:

The company's liquidity ratios, which measure its ability to meet short-term obligations, show a more positive and consistent trend. The Current Ratio has been on a general upward trend, rising from 0.67 in 2020-21 to 1.28

in 2024-25. This indicates a steady improvement in the company's ability to cover its short-term liabilities with its current assets. The Quick Ratio also shows an overall increasing trend, although the value of 11.68 in 2022-23 appears to be an outlier or a possible data entry error, given the values in other years. If this value is excluded, the trend shows a steady rise from 0.38 to 0.71. This suggests a growing capacity to meet short-term debt without relying on inventory. The Inventory Turnover Ratio has been on a consistent downward trend, falling from 11.68 in 2020-21 to 7.88 in 2024-25. This suggests that the company is selling its inventory less efficiently over time, which could be a sign of slowing sales or overstocking.

The Current Ratio and Quick Ratio generally increased over the period. The largest percentage increase was in 2022-23, when the Current Ratio rose by 32.35%. In 2023-24, the Quick Ratio saw a significant jump of 50%. The Inventory Turnover Ratio has been on a consistent downward trend since 2020-21, declining by 16.61% in 2021-22 and another 15.45% in 2023-24. This suggests a weakening in the efficiency of selling inventory.

In short, Gujarat Sidhee Cement Ltd. has been successful in strengthening its liquidity position, it faces significant challenges with profitability volatility. The sharp decline into a loss-making position and the subsequent downward trend in recent years are a key area of concern. The steady decline in the Inventory Turnover Ratio also points to potential operational inefficiencies.

A Table Showing t-test for Testing Significant Difference Between Profitability and Liquidity Ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.

Particulars	Degree of Freedom	t-calculated value	t-critical value	Ho – Accepted/Rejected
Net Profit Ratio	8	3.4803	2.31	Ho – Rejected
Return on Net Worth	8	2.8691	2.31	Ho – Rejected

Return on Assets	8	2.8731	2.31	Ho - Rejected
Current Ratio	8	4.6149	2.31	Ho – Rejected
Quick Ratio	8	0.7702	2.31	Ho – Accepted
Inventory Turnover Ratio	8	8.7544	2.31	Ho – Rejected

Findings and Conclusion:

Researcher have used independent t-test for the analysis of various ratios. The table value of the independent t-test is 2.3060. with the help of data, researcher may state that there is significant difference in net profit ratio, return on net worth, return on assets, current ratio, and inventory turnover ratio of Saurashtra Cement Ltd. and Gujarat Sidhee Cement Ltd.as the null hypothesis has been Rejected. It may also state that there is significant difference in Quick ratio. Researcher has been concluded that all the ratios of sample units are not performing good because the null hypothesis has been rejected.

The study concludes that there is significant difference in the performance of the selected companies in cement industry in terms of their liquidity and profitability position.Gujarat Sidhee Cement Ltd.has been leading the cement companies in terms of profitability as compared to Saurashtra Cement Ltd. Saurashtra Cement Ltd. has high current ratio as compared to Gujarat Sidhee Cement Ltd.and over all Saurashtra Cement Ltd.has been leading the Cement companies in terms of liquidity as compared to Gujarat Sidhee Cement Ltd.

References:

- Kothari C.R. (2004). Research Methodology: Methods & Techniques. New Delhi: New Age International Publisherss.
- Mausumi Kar. (2015). The Indian Cement and Clothing Industry An Economic Analysis. New Delhi: Springer Briefs In Economics.

- Bhumi Kothari and Dr. Paresh Shah. (2018, September). A Comparative Study of Profitability and Liquidity of Selected Cement Companies of India. International Journals of Multidisciplinary Research (RAIJMR), 6(9), 24-30
- Dr. Amalendu Bhunia, Mr. Islamuddin Khan and Mr. Somnath Mukhuti. (2011). A STUDY OF MANAGING LIQUIDITY. Journal of Management Research, 3(2), 1-22.
- HIRALAL R. DESRANI. (2013, June). COMPARATIVE STUDY OF RATIO ANALYSIS OF SELECTED CEMENT COMPANIES OF INDIA. HIRALAL R. DESRANI, 1(4), 43-52.
- Qasim Saleem and Ramiz Ur Rehman. (2011, July). IMPACTS OF LIQUIDITY RATIOS ON PROFITABILITY. Interdisciplinary Journal of Research in Business, 1(7), 95-98.
- Sk. Mujibar Rahaman and Dr. Debasish Sur. (2014). Profitability Trends in Selected Cement Companies in India: A Cross-sectional Analysis. IUP Journal of **Business** Strategy, 11(4), 60.
- Website:

www.moneycontrol.com

जमींदारी प्रथा के विरोध में दलित चेतना और सांभरिया की कहानी

वणकर भाविनकुमार अंबालाल

शोधार्थी

श्री गोविंद गुरु विश्वविद्यालय,

विंझोल,(गोधरा), गुजरात

प्रस्तावना:-

भारत देश में ब्रिटिश काल के दौरान प्रचलित सामाजिक प्रथा जो जमींदारी प्रथा के नाम से भी जाना जाता हैं। जमींदार के हुक्म के आगे गरीब मजदूर उनके खेत जोतते थे, वह खेती करने वालों से कर वसूलता था। स्वतंत्रता के बाद यह प्रथा पूर्ण रूप से खत्म नहीं हुई थी क्योंकि आजादी केवल अमीरों, सवर्णों को मिली थी, गरीबों वंचितों को नहीं। जमींदार के नीचे किसान, उसके नीचे गरीब, दलित मजदूर थे। वह इन लोगो शोषण का अधिक शिकार हुए थे, इन लोगो को वह दास बनाकर सेवा चाकरी करवाता था। जमींदार, सामंतवादी-ब्राह्मणवादी सोच रखते थे। दलितों पर अत्याचार शोषण करते थे। वह कितनी भी दमनकारी नीति अपनाये, उसके विरुद्ध आवाज उठाने वाला कोई नहीं था। शोषित अगर आवाज उठाई तो प्रशासन के अधिकारी सवर्ण है तो वह भी शोषक को समर्थन देते थे। शिक्षा प्राप्त दलित वर्ग अत्याचार के खिलाफ संघर्ष करता है। इसमें चेतना का उजास होता है, शोषण और अत्याचार के खिलाफ संघर्ष करते हुए न्याय की मांग भी करता हैं।

➤ बकरी के दो बच्चे

रत्नकुमार सांभरिया कहानी के सशक्त हस्ताक्षर है। इनकी कहानीयां नए युग को जन्म देती है। 'बकरी के दो बच्चे' दलित चेतना की बेबाक अभिव्यक्ति है। लेखक ने जमींदार और दलित का यथार्थ वर्णन किया है। दानसिंह की बड़ी हवेली है तो दलपत का कच्चा घर। बीच में से गांव का रास्ता जाता था जो दोनों को अलग करता है। दलपत के दो बेटे रामसिंह और संपत। संपत शहर की फैक्ट्री में काम करता है और रामसिंह फौजी के लिए मनी ऑर्डर आया है। दलपत की आर्थिक स्थिति अच्छी नहीं होने की वजह से वह भैंस खरीदना चाहता था किंतु पत्नी धर्मकली के कहने पर वह दूर गांव से एक गाभिन बकरी खरीद लाया है। कुछ दिन के बकरी ने दो सुंदर बच्चे को जन्म दिया। बच्चे इधर-उधर घूमते कुलांचे भरते बकरी को चारा खिलाना पानी पिलाना आदि क्रिया में दलपत और धर्मकली का दिन भी निकल जाता था। एक रात

अचानक बकरी जोर-जोर से मिमियां उठी, दलपत दिया जलाकर देखा है कि बकरी के दोनों बच्चे गायब हैं। वह चिंतित हो जाता है आखिर बच्चे कहाँ गये होंगे!

ठंड का माहौल है, हवा तेजी से चल रही थी। दलपत अपने चबूतरे से चढ़कर दानसिंह की हवेली के आंगन की ओर देखता है। बच्चे उनकी हवेली में घुस गए थे। दानसिंह का दबंग बेटा धर्मपाल दोनों बच्चे को हाथ में लटकाए आया और दलपत के सामने पटक दिए। दलपत ने पूछा, 'यह क्या अंधेर है धर्मपाल?' उसने कहा, 'घड़ी-घड़ी हवेली में घुस आते थे। मैंने मारकर पटक दिया है, ससुरों को।' उसके अंदर क्रोध अहंकार की भावना प्रकट होती है। वह वापस चला जाता है। बकरी की आंखों में पानी भर आया। दोनों पति-पत्नी भी भावुक हुए। दलपत में चेतना प्रकट होती है, वह हिम्मत करते हुए दानसिंह की हवेली में चला जाता है। दानसिंह पलंग में बैठा हुआ हुक्का गुड़गुड़ा रहा था। दलपत राम-राम करते हुए बोला, बाबूजी धर्मपाल ने बहुत बड़ी गलती कर दी है। उसने पूछा- 'दलपतिया, क्या गलती कर दी है, धर्मपाल सिंह ने?' वह कहता है, "चार दिन पहले मेरी बकरी भी ब्याही थी। उसके दोनों बच्चे मार दिए, इसने।"⁽¹⁾ दलपत के हृदय की धड़कन तेज हो गयी थी। दानसिंह अकड़ते हुए स्वर में बोला, अब क्या चाहिए, तुझे? दस-बीस रुपए? वह कहता है, ना-ना रुपए नहीं चाहिए मुझे। बस, "आप धर्मपाल को धमका दो, आइंदा ऐसी गलती ना करें।"⁽²⁾ वह जातिवादी जहर में कहने लगा, "ढेड़ और भेंड़ को हम जीव नहीं मानते, समझे। ज्यादा मुंह चोरी की न, तो तुझे भी..."⁽³⁾ वह खूटी से टंगी बंदूक की ओर देखता है। दानसिंह द्वारा दी गई गाली दलपत को अंदर तक झकझोर देती है। यह लोग दलितों को जानवर समजते थे, दलित को जाति सूचक शब्दों से भी अपमान करते थे। लेखक ने इस पर भी प्रश्न चिन्ह लगाया है।

शिक्षा के द्वारा दलित समुदाय में जो परिवर्तन आया है। उसे भी लेखक ने दिखाया है, दो महीने पहले की बात है, दानसिंह अपने चबूतरे पर बैठा बंदूक की सफाई कर रहा था। बंदूक की नाल दलपत के घर की ओर रहती थी। दानसिंह का रोज-रोज बंदूक साफ करना और बंदूक की नाली उसके घर की तरफ होना, दलपत को डर लगता था। "उसका बड़ा लड़का जिस दिन से फौज में भर्ती हुआ है, उसमें हिम्मत हो गई है और उसका मनोबल बढ़ गया है। दलपत भीतर से अपनी लाठी निकाल लाया। वह अपने चबूतरे पर बैठ गया और लाठी के सिरों पर तांबे के बंद लगाने लगा। उस दिन के बाद दानसिंह ने बंदूक साफ करनी छोड़ दी।"⁽⁴⁾ बेटे को फौज में नौकरी लगते ही दलपत में यह हिम्मत आ जाती है कि बंदूक को देखकर छुपता नहीं बल्कि वह सामने खड़ा रहकर लाठी पर तांबे के बंद लगाता है। यह शिक्षा का ही परिणाम है।

दलपत हिम्मत करके बकरी के बच्चे उठा कर दफनाने के लिए जा रहा था, इतने में उसे शर्मचंद आता हुआ दिखाई दिया। उसने पूछा, जाड़ा तुम्हारी बकरी के बच्चे को भी लग गया। तब दलपत बताता है, जाड़े की मार से नहीं मारे दानसिंह के बेटे धर्मपाल में पीट-पीट कर मार दिया। दलपत संवेदनशील शब्दों में कहता

है, 'चार दिन के मासूम बच्चे क्या जाने दलपत का घर। क्या जाने दानसिंह की हवेली।' दलपत समूची घटना से शर्मचंद को अवगत कराता है। दानसिंह द्वारा दी गई जाति सूचक गाली ने शर्मचंद को भी भीतर तक हिला दिया। उसके अंदर आत्म सम्मान की चेतना जागती है। वह कहता है कि दलपत, मैं हवेली में जाकर उसको दो कर सकता हूँ लेकिन मुझे, दानसिंह के अहंकार को मारना है। "देखो दलपत, हमारे पास न जमीन-जायदाद है, न महल-चौबारे है। नेमत और मेनत ही हमारी सबसे बड़ी पूंजी है। अगर यह पूंजी लुट गई, हम दरिद्र हो जाएंगे। मैं दानसिंह को एहसास करा देना चाहता हूँ, हम भी आदमी हैं, जैसा दानसिंह। हम भी वैसे ही जन्मे हैं, जैसे दानसिंह। थाना-कचहरी...। ये खूनी जोके हमारी मेनत पर इतनी मुटा गई है कि अब फटीं। हम मेनत के माई-बाप होते हुए भी जीव नहीं हैं। दलपत, ये इसलिए बड़े हैं, हम इनको बड़ा मानते हैं। जिस दिन हम इन्हें छोटा करने लग जायेंगे, ये छोटे हो जाएंगे। इतने छोटे जितना हम चाहेंगे। मैं दानसिंह को हथकड़ी लगवाऊंगा।"⁽⁵⁾ भारत देश में समान कानून है फिर भी दलितों के साथ पुलिस थाने में भी ऐसा बर्ताव किया जात हो जैसे वही लोग अपराधी हो। दलितों को कायदे कानून से बाखेफ होने की जरूरत है अन्यथा अपमानित होते रहेगे

धर्मकली के अंदर भी स्वाभिमान की चेतना जागती है। वह अपने गर्दन से हंसुली खींच कर शर्मचंद की ओर बढ़ा दी। वह कहती है, "धर्म भाई हो, तब जानूँ पापी दानसिंह को हथकड़ी लगवा दो।"⁽⁶⁾ शर्मचंद चेतनशील पात्र है। वह दलपत में हिम्मत जगाता है और कहता है, "मैं घर जाकर कपड़े बदलता हूँ। तुम इन बच्चों को लेकर आओ।" दलपत और धर्मकली घर में पड़े रुपए ढूँढ लुये। मूर्त बच्चों को लपेटकर थैली में रख दिए। थैला उठाकर वह निकल रहा था, धर्मकली ऐसे रो पड़ी जैसे किसी व्यक्ति की अर्थी उड़ रही हो। वह शर्मचंद के घर गया। शर्मचंद दरोगा के नाम रिपोर्ट लिखी और दलपत ने हस्ताक्षर किए। दोनों थाने जाने के लिए निकले, वह टेपो में बैठकर शहर गए। दलपत थाने में जाने से डर रहा था। दलित थाने जाने से डरते हैं क्योंकि उसे कायदे कानून से ज्ञान नहीं होता इसलिए पुलिस इसको डराती धमकाती है। शर्मचंद ने रिपोर्ट थानेदार को पकड़ा दी। उसने हल्की सी नजर की बाद में उसे डस्टबिन में पटक दी। थानेदार कुर्सी से उठा। उसने थैले पर डंडा मारा और भड़का, 'उल्लू के पट्टो क्या है इसमें? बकरी के मरे हुए दो बच्चे।' शर्मचंद कहता है, 'जी दरोगा साहब दानसिंह पीट पीटकर मार दिया है। दरोगा शोषित वर्ग के साथ भेदभाव करता और शोषक वर्ग को समर्थन देता है ऐसा दिखाई देता है। वह जाति सूचक शब्दों का प्रयोग करता हुआ कहता है, 'बेवकूफो। हरामज़ादो। नीचे के बच्चों। यह थाना है, मुर्दाघर नहीं है। बकरी क्यों मरे हुए बच्चे उठा लाए हो, यहां।' वह दरोगा से कहता है, "दरोगा साब, हम गरीबों की धन-दौलत और जमीन-जायदाद भेड़-बकरियां ही होती है। और उनकी हिफाजत करना सरकार का फर्ज है। हमारी एफ.आई.आर. दर्ज कर लीजिए आप।"⁽⁷⁾ थानेदार उसे धमकाते हुए कहता है, 'अच्छा फर्ज का पाठ तू मुझे पढ़ा रहा है।

थाने से बाहर भाग जाओ, चमड़ी उधेड़ दूंगा। आ जाते हैं यहां, जैसे थाना-कचहरी मनोरंजन का साधन हो।' दरोगा भी फटकार से दोनों थाने से बाहर निकल गए। दरोगा टेबल पर डण्डा मारकर हंसता है।

थाने की बाहर आकर दोनों लज्जित हो गई थे। दलपत कहता है, 'यह पैसे ले जाकर थानेदार को दे देते हैं और दानसिंह के मुंह पर एक थप्पड़ मार दे मेरी आग बुझ जाएगी।' तब शर्मचंद कहता है, 'दानसिंह न जाने कितनी रकम फूंक दी होगी।' पुलिस थाने में हो रहे भ्रष्टाचार का भी लेखक ने पर्दाफाश किया है। शर्मचंद बहुत ही लज्जित हो गया है। वह मन ही मन सोचता है कि आखिर क्या उम्मीद लेकर आए थे। घर से शेर बनकर चला था, बकरी का बच्चा बन गया। थाने से घर क्या मुंह लेकर वापस जाएंगे। भाभी धर्मकली को क्या जवाब दूंगा। दलपत की हिम्मत टूट चुकी है। शर्मचंद को रामदुलारे आखिरी उम्मीद की किरण की तरह याद आया। रामदुलारे, शर्मचंद का साला है जो सफाई कर्मचारियों की यूनियन का अध्यक्ष है। वह दोनों उनके घर गए दलपत ठेला उठाकर चलते-चलते हांफ गया था। शर्मचंद ने रामदुलारे को सारी घटना से अवगत कराया। दानसिंह यह युक्ति 'डेढ़ और भेड़ को हम जीव नहीं मानते।' हृदय से चोट कर गई। उसके माथे से पसीना छूट आया। उसने दांत किटकिटाए, मुट्ठिया कसी। दीवार पर मुट्ठी मार कर, वह भड़का, 'दुष्ट दानसिंह को मैं जान से मार डालूंगा।' शर्मचंद कहने लगा, नहीं-नहीं रामदुलारे, हमें दानसिंह को नहीं, उसके अहम को मारना है।' रामदुलारे थैली में मरे हुए बकरे के बच्चे को देखा। वह बहुत खुश हुआ और कहा की मरे हुए बच्चे ले जाकर एस.पी. साहब की टेबल पर पटक दूंगा। गांव की जमींदारों की अत्याचार की बानगी देखो। रामदुलारे डॉ. आंबेडकर के शिक्षा, संगठन और संघर्ष की शक्ति से भलिभांती परिचित था। वह एस.पी. साहब को फोन करता है, सिंह साहब रामदुलारे सफाई कर्मचारियों की यूनियन का अध्यक्ष। उसने एस.पी. को सारी घटना का विवरण दिया। एस.पी. ने एस.एच.ओ. को फोन किया, 'दो घंटे के अंदर अंदर दानसिंह को हथकड़ी लगाकर थाने ले आओ, वरना मैं तुम्हारे तीनों स्टार खींचकर तीन फीते लगा दूंगा निकम्मा कहीं का।'⁽⁸⁾ दानसिंह ने थानेदार को पाँच हजार रुपए की रिश्वत दी थी फिर भी उसे गिरफ्तार नहीं किया तो कहीं सस्पेंड ना हो जाए, इस डर से वह दलपत की रिपोर्ट जो डस्टबिन में फेंक दी थी उसे निकालकर एफ.आई.आर दर्ज करता है।

थानेदार ने हवेली में आकर दानसिंह को हथकड़ी लगाई। उसे थानेदार ले जा रहा है, समुझा गांव इकट्ठा हुआ है। दानसिंह का जमींदारी अहंकार टूटकर चकनाचूर हो गया। गांव में जो उसकी इज्जत थी वह भी धूल में मिल गई। वह दरोगा के चरण छूकर गुहार करता है, 'दरोगा साहब, दलपत की बकरी के दो बच्चे मारे हैं, धर्मपाल ने। मैं उसे दो भैंसें दे दूंगा। हथकड़ी झाड़ दो।'⁽⁹⁾ वह दरोगा से हथकड़ी छुड़ाने को कहता है। उसे ले जाते वक्त दरोगा की नजर खूंटी से तंगी बंदूक पर गई। उसने उस बंदूक को भी अपने कब्जे में ले लिया। दरोगा गाड़ी में बिठाकर उसे थाने में ले गया।

निष्कर्ष:-

जमींदारों को आज भी ऐसा लगता है कि दलित आजादी के पूर्व थे, वैसे ही है। इनको डरा धमकाकर अपना रोब जमाते रहते हैं। वह डर के मारे दास बनकर इनका कहा हुआ सब मानते हैं। दलितों को जाति सूचक अपशब्द बोलकर भी अपमानित करते रहते हैं। आजादी के बाद मनुस्मृति की कब्र पर संविधान उग आया है जो सबको आजादी का हक देता है। जिससे दलित वर्ग अपने पर हुए अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाता हुआ, कानून का दरवाजा भी खटखटाता है। पुलिस प्रशासन के लोग भी जातिवादी लोगों से मिल जाए तो दलितों को उसके खिलाफ भी क्रांति करनी पड़ती है। तब जाकर अत्याचारियों को सजा मिलती है। 'बकरी के दो बच्चे' कहानी जमींदार के अहंकार और पुलिस तंत्र के भ्रष्टाचार का पर्दाफाश करती है। डॉ. अंबेडकर की शिक्षा, संगठन, संघर्ष की शक्ति का परिचय करते हुए, दलितों को न्याय के लिए प्रेरणा देने वाली महत्वपूर्ण दस्तान हैं।

सन्दर्भ-सूची

1. रत्नकुमार सांभरिया, दलित समाजकी कहानीयां, कहानी- 'बकरी के दो बच्चे', अनामिका पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्यूटर्स प्रा. लि.- नई दिल्ली, दूसरा संस्करण- 2017, पृ., सं. 31
2. वही, पृ., सं.- 32
3. वही, पृ., सं.- 32
4. वही, पृ., सं.- 32
5. वही, पृ., सं.- 33
6. वही, पृ., सं.- 34
7. वही, पृ., सं.- 36
8. वही, पृ., सं.- 39
9. वही, पृ., सं.- 40

महाभारत का रचना काल
डॉ. इलाबेन बी. गोहिल
आसिस्टेंट प्रोफेसर
नवनिर्माण आर्ट्स कॉलेज मसाली रोड. राधनपुर

महाभारत के रचनाकाल के सम्बन्ध में विद्वान एकमत नहीं हैं। विभिन्न विद्वानों द्वारा इसके अनुमानित रचनाकाल में कई हजार वर्षों का अन्तर है।

वेदव्यास जी को महाभारत को पूरा रचने में ३ वर्ष लग गये थे, इसका कारण यह हो सकता है कि उस समय लेखन कला (लिपि) का इतना विकास नहीं हुआ था।

पुराण और इतिहास के सबसे शुरुआती सन्दर्भ 2,800 साल पहले शतपथ ब्राह्मण में पाए जाते हैं - हालाँकि, हम उस वक्त कहानियों को नहीं जानते थे। उनमें राम और कृष्ण की कहानी शामिल हो सकती है, लेकिन हम निश्चित नहीं हो सकते हैं। सदियों से मौखिक संचरण के बाद 2,000 साल पहले, इन कहानियों को संस्कृत महाकाव्य रामायण और महाभारत के रूप में परिष्कृत थे। यह सर्वमान्य है कि महाभारत का आधुनिक रूप कई अवस्थाओं से गुजर कर बना है, इसकी रचना की चार प्रारम्भिक अवस्थाएँ पहचानी गई हैं।

महाभारत भारत का एक प्रमुख काव्य ग्रंथ है, जो स्मृति के इतिहास वर्ग में आता है। इसे भारत भी कहा जाता है। यह काव्यग्रंथ भारत का अनुपम धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक और दार्शनिक ग्रंथ है। विश्व का सबसे लंबा यह साहित्यिक ग्रंथ और महाकाव्य, हिन्दू धर्म के मुख्यतम ग्रंथों में से एक है। इस ग्रन्थ को हिन्दू धर्म में पंचम वेद माना जाता है। यद्यपि इसे साहित्य की सबसे अनुपम कृतियों में से एक माना जाता है, किन्तु आज भी यह ग्रंथ प्रत्येक भारतीय के लिये एक अनुकरणीय स्रोत है। यह कृति प्राचीन भारत के इतिहास की एक गाथा है। इसी में हिन्दू धर्म का पवित्रतम ग्रंथ भगवद्गीता सन्निहित है। पूरे महाभारत में लगभग १,१०,००० श्लोक हैं, जो यूनानी काव्यों इलियड और ओडिसी से परिमाण में दस गुणा अधिक हैं।

परंपरागत रूप से, महाभारत की रचना का श्रेय वेदव्यास को दिया जाता है। इसकी ऐतिहासिक वृद्धि और संरचनागत परतों को जानने के लिए कई प्रयास किए गए हैं। महाभारत के थोक को शायद तीसरी शताब्दी ईसा पूर्व और तीसरी शताब्दी के बीच संकलित किया गया था, जिसमें सबसे पुराने संरक्षित भाग ४०० ईसा पूर्व से अधिक पुराने नहीं थे महाकाव्य से संबंधित मूल घटनाएँ संभवतः 9 वीं और 8 वीं शताब्दी ईसा पूर्व के बीच की हैं। पाठ संभवतः प्रारंभिक गुप्त राजवंश द्वारा अपने अंतिम रूप में पहुंच गया। महाभारत के अनुसार, कथा को २४,००० श्लोकों के एक छोटे संस्करण से विस्तारित किया जाता है, जिसे केवल भारत कहा जाता है। हिन्दू मान्यताओं, पौराणिक संदर्भों एवं स्वयं महाभारत के अनुसार इस काव्य का रचनाकार वेदव्यास जी को माना जाता है। इस काव्य के रचयिता वेदव्यास जी ने अपने इस अनुपम काव्य में वेदों, वेदांगों और उपनिषदों के गुह्यतम रहस्यों का निरूपण किया है। इसके अतिरिक्त इस काव्य में न्याय, शिक्षा, चिकित्सा, ज्योतिष, युद्धनीति, योगशास्त्र, अर्थशास्त्र, वास्तुशास्त्र, शिल्पशास्त्र, का मशास्त्र, खगोलविद्या तथा धर्मशास्त्र का भी विस्तार से वर्णन किया गया है।

महाभारत के पात्र

- अभिमन्यु : अर्जुन के वीर पुत्र जो कुरुक्षेत्र युद्ध में वीरगति को प्राप्त हुये।
- अम्बा : शिखण्डी पूर्व जन्म में अम्बा नामक राजकुमारी थी।
- अम्बिका : विचित्रवीर्य की पत्नी, अम्बा और अम्बालिका की बहिन।
- अम्बालिका: विचित्रवीर्य की पत्नी, अम्बा और अम्बिका की बहिन।

- **अर्जुन** : देवराज इन्द्र द्वारा कुन्ती एवं पाण्डु का पुत्र। एक अतुल्य धनुर्धर जिसको श्री कृष्ण ने श्रीमद् भगवद् गीता का उपदेश दिया था।
- **बभ्रुवाहन** : अर्जुन एवं चित्रांगदा का पुत्र।
- **बकासुर** : महाभारत काव्य में एक असुर जिसको भीम ने मार कर एक गांव के वासियों की रक्षा की थी।
- **भीष्म** : भीष्म का नामकरण देवव्रत के नाम से हुआ था। वे शान्तनु एवं गंगा के पुत्र थे। जब देवव्रत ने अपने पिता की प्रसन्नता के लिये आजीवन ब्रह्मचारी रहने का प्रण लिया, तब से उनका नाम भीष्म हो गया।
- **द्रौपदी** : द्रुपद की पुत्री जो अग्नि से प्रकट हुई थी। द्रौपदी पांचों पांडवों की अर्धांगिनी थी और उसे आज प्राचीनतम् नारीवादिनियों में एक माना जाता है।
- **द्रोण** : हस्तिनापुर के राजकुमारों को शस्त्र विद्या देने वाले ब्राह्मण गुरु। अश्वत्थामा के पिता। यह विश्व के प्रथम "टेस्ट-ट्यूब बेबी" थे। द्रोण एक प्रकार का पात्र होता है।
- **द्रुपद** : पांचाल के राजा और द्रौपदी एवम् धृष्टद्युम्न के पिता। द्रुपद और द्रोण बाल्यकाल के मित्र थे।
- **दुर्योधन** : कौरवों में ज्येष्ठ। धृतराष्ट्र एवं गांधारी के १०० पुत्रों में सबसे बड़े।
- **दुःशासन** : दुर्योधन से छोटा भाई जो द्रौपदी को हस्तिनापुर राज्यसभा में बालों से पकड़ कर लाया था। कुरुक्षेत्र युद्ध में भीम ने दुःशासन की छाती का रक्त पिया था।
- **एकलव्य** : द्रोण का एक महान शिष्य जिससे गुरुदक्षिणा में द्रोण ने उसका अंगूठा मांगा था।
- **गांडीव** : अर्जुन का धनुष। [जो, कई मान्यताओं के अनुसार, भगवान शिव से इंद्र और उसके बाद अग्नि देव अंत में अग्नि-देव ने अर्जुन को दिया था।]
- **गांधारी** : गंधार के राजा की पुत्री और धृतराष्ट्र की पत्नी।
- **जयद्रथ** : सिन्धु के राजा और धृतराष्ट्र के दामाद। कुरुक्षेत्र युद्ध में अर्जुन ने जयद्रथ का शीश काट कर वध किया था।
- **कर्ण** : सूर्यदेव एवम् कुन्ती के पुत्र और पाण्डवों के सबसे बड़े भाई। कर्ण को दानवीर-कर्ण के नाम से भी जाना जाता है। कर्ण कवच एवं कुंडल पहने हुए पैदा हुये थे और उनका दान इंद्र को किया था।
- **कृपाचार्य** : हस्तिनापुर के ब्राह्मण गुरु। इनकी बहिन 'कृपि' का विवाह द्रोण से हुआ था।
- **कृष्ण** : देवकी की आठवीं सन्तान जिसने अपने मामा कंस का वध किया था। भगवान कृष्ण ने अर्जुन को कुरुक्षेत्र युद्ध के प्रारम्भ में गीता उपदेश दिया था। श्री कृष्ण, भगवान विष्णु के आठवें अवतार थे।
- **कुरुक्षेत्र** : वह क्षेत्र जहाँ महाभारत का महान युद्ध हुआ था। यह क्षेत्र आज के भारत में हरियाणा में स्थित है।
- **पाण्डव** : पाण्डु की कुन्ती और माद्री से सन्तान। यह पांच भाई थे: युद्धिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल और सहदेव।
- **परशुराम** : अर्थात् परशु वाले राम। वे द्रोण, भीष्म और कर्ण जैसे महारथियों के गुरु थे। वे भगवान विष्णु का षष्ठ अवतार थे।
- **शल्य** : नकुल और सहदेव की माता माद्री के भाई।
- **उत्तरा** : राजा विराट की पुत्री। अभिमन्यु की धर्मपत्नी।
- **महर्षि व्यास** : महाभारत महाकाव्य के लेखक। पाराशर और सत्यवती के पुत्र। इन्हें कृष्ण द्वैपायन के नाम से भी जाना जाता है क्योंकि वे कृष्णवर्ण के थे तथा उनका जन्म एक द्वीप में हुआ था।
- **बलराम** : देवकी की सातवीं संतान और **शेषनाग** के अवतार थे। मान्यता है कि इन्हें नंद की दूसरी पत्नी रोहिणी ने कंस से बचने के लिए देवकी गर्भ से बलराम को धारण किया था।

- सुभद्रा : यह महारथी अर्जुन की पत्नी एवं भगवान कृष्ण तथा बलराम की बहन थी।
- रुक्मिणी : कृष्ण की पत्नी

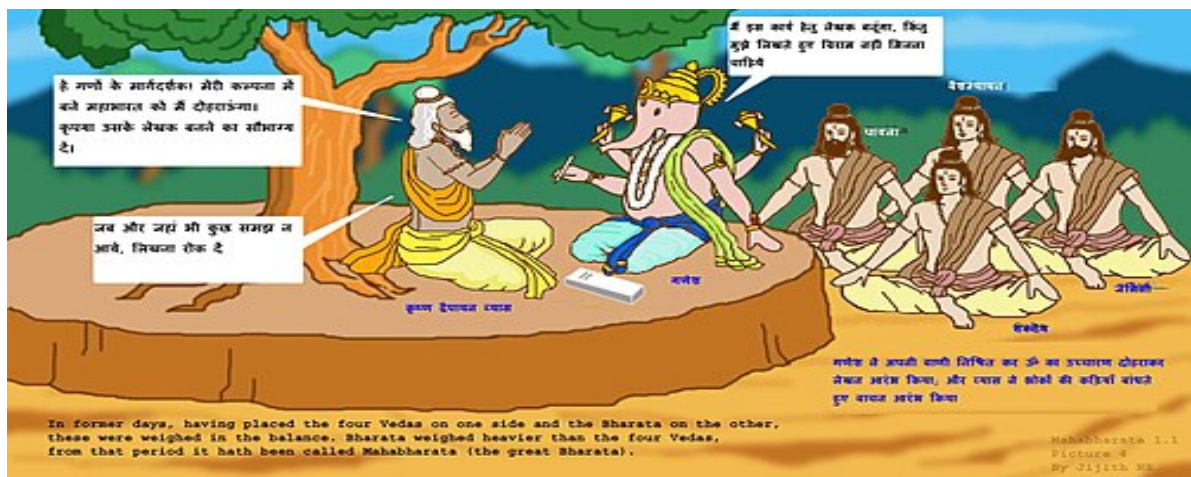
द्रौपदी का अपमान और पाण्डवों का वनवास



पाण्डवों ने सम्पूर्ण दिशाओं पर विजय पाते हुए प्रचुर सुवर्णराशि से परिपूर्ण राजसूय यज्ञ का अनुष्ठान किया। उनका वैभव दुर्योधन के लिये असह्य हो गया अतः शकुनि, कर्ण और दुर्योधन आदि ने युधिष्ठिर के साथ जूए में प्रवृत्त होकर उसके भाइयों, द्रौपदी और उनके राज्य को कपट द्यूत के द्वारा हँसते-हँसते जीत लिया और कुरु राज्य सभा में द्रौपदी को निर्वस्त्र करने का प्रयास किया। परन्तु गांधारी ने आकर ऐसा होने से रोक दिया। धृतराष्ट्र ने एक बार फिर दुर्योधन की प्रेरणा से उन्हें चौसर खेलने की आज्ञा दी। यह तय हुआ कि एक ही दांव में जो भी पक्ष हार जाएगा, वे मृगचर्म धारण कर बारह वर्ष वनवास करेंगे और एक वर्ष अज्ञातवास में रहेंगे। उस एक वर्ष में भी यदि उन्हें पहचान लिया गया तो फिर से बारह वर्ष का वनवास भोगना होगा। इस प्रकार पुनः जूए में परास्त होकर युधिष्ठिर अपने भाइयों सहित वन में चले गये। वहाँ बारहवाँ वर्ष बीतने पर एक वर्ष के अज्ञातवास के लिए वे विराट नगर में गये। जब कौरव विराट की गौओं को हरकर ले जाने लगे, तब उन्हें अर्जुन ने परास्त किया। उस समय कौरवों ने पाण्डवों को पहचान लिया था परन्तु उनका का अज्ञातवास तब तक पूरा हो चुका था। परन्तु १२ वर्षों के ज्ञात और एक वर्ष के अज्ञातवास पूरा करने के बाद भी कौरवों ने पाण्डवों को उनका राज्य देने से मना कर दिया।



महर्षि वेदव्यास को महाभारत पूरा रचने में ३ वर्ष लग गये थे, इसका कारण यह हो सकता है कि उस समय लेखन लिपि कला का इतना विकास नहीं हुआ था, जितना की आज दिखाई देता है। उस काल में ऋषियों द्वारा वैदिक ग्रन्थों को पीढ़ी दर पीढ़ी परम्परागत मौखिक रूप से याद करके सुरक्षित रखा जाता था। उस समय संस्कृत ऋषियों की भाषा थी और ब्राह्मी आम बोलचाल की भाषा हुआ करती थी। इस प्रकार ऋषियों द्वारा सम्पूर्ण वैदिक साहित्य मौखिक रूप से याद कर पीढ़ी दर पीढ़ी सहस्रों वर्षों तक याद रखा गया। फिर धीरे धीरे जब समय के प्रभाव से वैदिक युग के पतन के साथ ही ऋषियों की वैदिक साहित्यों को याद रखने की शैली लुप्त हो गयी तब से वैदिक साहित्य को पाण्डुलिपियों पर लिखकर सुरक्षित रखने का प्रचलन हो गया। यह सर्वमान्य है कि महाभारत का आधुनिक रूप कई अवस्थाओं से गुजर कर बना है। विद्वानों द्वारा इसकी रचना की चार प्रारम्भिक अवस्थाएं पहचानी गयी हैं। ये अवस्थाएं संभावित रचना काल क्रम में निम्न लिखित हैं:



महाभारत में ऐसा वर्णन आता है कि वेदव्यास जी ने हिमालय की तलहटी की एक पवित्र गुफा में तपस्या में संलग्न तथा ध्यान योग में स्थित होकर महाभारत की घटनाओं का आदि से अन्त तक स्मरण कर मन ही मन में महाभारत की रचना कर ली। परन्तु इसके पश्चात उनके सामने एक गंभीर समस्या आ खड़ी हुई कि इस काव्य के ज्ञान को सामान्य जन साधारण तक कैसे पहुँचाया जाये क्योंकि इसकी जटिलता और लम्बाई के कारण यह बहुत कठिन था कि कोई इसे बिना कोई गलती किए वैसा ही लिख दे जैसा कि वे बोलते जाएँ। इसलिए ब्रह्मा जी के कहने पर व्यास गणेश जी के पास पहुँचे। गणेश जी लिखने को तैयार हो गये, किंतु उन्होंने एक शर्त रखी कि कलम एक बार उठा लेने के बाद काव्य समाप्त होने तक वे बीच में नहीं रुकेंगे। [उद्धरण चाहिए] व्यासजी जानते थे कि यह शर्त बहुत कठनाईयाँ उत्पन्न कर सकती हैं अतः उन्होंने भी अपनी चतुरता से एक शर्त रखी कि कोई भी श्लोक लिखने से पहले गणेश जी को उसका अर्थ समझना होगा। गणेश जी ने यह प्रस्ताव स्वीकार कर लिया। इस तरह व्यास जी बीच-बीच में कुछ कठिन श्लोकों को रच देते थे, तो जब गणेश उनके अर्थ पर विचार कर रहे होते उतने समय में ही व्यास जी कुछ और नये श्लोक रच देते। इस प्रकार सम्पूर्ण महाभारत ३ वर्षों के अन्तराल में लिखी गयी। वेदव्यास जी ने सर्वप्रथम पुण्यकर्मा मानवों के उपाख्यानों सहित एक लाख श्लोकों का आद्य भारत ग्रंथ बनाया। तदन्तर उपाख्यानों को छोड़कर चौबीस हजार श्लोकों की भारत संहिता बनायी। तत्पश्चात व्यास जी ने साठ लाख

श्लोकों की एक दूसरी संहिता बनायी, जिसके तीस लाख श्लोकों देवलोक में, पंद्रह लाख पितृलोक में तथा चौदह लाख श्लोक गन्धर्वलोक में समादृत हुए। मनुष्यलोक में एक लाख श्लोकों का आद्य भारत प्रतिष्ठित हुआ। महाभारत ग्रंथ की रचना पूर्ण करने के बाद वेदव्यास जी ने सर्वप्रथम अपने पुत्र शुकदेव को इस ग्रंथ का अध्ययन कराया तदन्तर अन्य शिष्यों वैशम्पायन, पैल, जैमिनि, असित-देवल आदि को इसका अध्ययन कराया। शुकदेव जी ने गन्धर्वों, यक्षों और राक्षसों को इसका अध्ययन कराया। देवर्षि नारद ने देवताओं को, असित-देवल ने पितरों को और वैशम्पायन जी ने मनुष्यों को इसका प्रवचन दिया। वैशम्पायन जी द्वारा महाभारत काव्य जनमेजय के यज्ञ समारोह में सूत सहित कई ऋषि-मुनियों को सुनाया गया था।



राजा पाण्डु के कहने पर कुन्ती ने दुर्वासा ऋषि के दिये मन्त्र से यमराज को आमन्त्रित कर उनसे युधिष्ठिर और कालान्तर में वायुदेव से भीम तथा इन्द्र से अर्जुन को उत्पन्न किया। कुन्ती से ही उस मन्त्र की दीक्षा ले माद्री ने अश्वनीकुमारों से नकुल तथा सहदेव को जन्म दिया। एक दिन राजा पाण्डु माद्री के साथ वन में सरिता के तट पर भ्रमण करते हुए पाण्डु के मन चंचल हो जाने से मैथुन में प्रवृत्त हुये जिससे शापवश उनकी मृत्यु हो गई। माद्री उनके साथ सती हो गई किन्तु पुत्रों के पालन-पोषण के लिये कुन्ती हस्तिनापुर लौट आई। कुन्ती ने विवाह से पहले सूर्य के अंश से कर्ण को जन्म दिया और लोकलाज के भय से कर्ण को गंगा नदी में बहा दिया। धृतराष्ट्र के सारथी अधिरथ ने उसे बचाकर उसका पालन किया। कर्ण की रुचि युद्धकला में थी अतः द्रोणाचार्य के मना करने पर उसने परशुराम से शिक्षा प्राप्त की। शकुनि के छलकपट से दुर्योधन ने पाण्डवों को बचपन में कई बार मारने का प्रयत्न किया तथा युवावस्था में भी जब युधिष्ठिर को युवराज बना दिया गया तो लाक्ष के बने हुए घर लाक्षाग्रह में पाण्डवों को भेजकर उन्हें आग से जलाने का प्रयत्न किया, किन्तु विदुर की सहायता के कारण से वे उस जलते हुए गृह से बाहर निकल गये। सन्दर्भ :-

१. महाभारत-गीता प्रेस गोरखपुर, आदि पर्व अध्याय १, श्लोक ५२
२. महाभारत-गीता प्रेस गोरखपुर, आदि पर्व अध्याय-१, श्लोक-९९-१०९
३. महाभारत-गीताप्रेस गोरखपुर, आदि पर्व अध्याय १, श्लोक २८-२९
४. महाभारत-गीता प्रेस गोरखपुर, आदि पर्व अध्याय १, श्लोक २२-७०
५. गीताप्रेस गोरखपुर, आदि पर्व अध्याय १, श्लोक ९९-१०९
६. महाभारत-गीताप्रेस गोरखपुर, शल्य पर्व, अध्याय: ३४-५४
७. रामायण-महाभारत: काल, इतिहास, सिद्धान्त-लेखक वासुदेव पोद्दार

ડાયાબિટીશના દર્દીઓની સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલોનો અભ્યાસ

ડૉ. જીજ્ઞેશ ભીમજીભાઈ તાળા
અધ્યક્ષ, સમાજકાર્ય વિભાગ,
કે.એસ.કે.વી. કચ્છ યુનિવર્સિટી, ભુજ-કચ્છ

અગત્યના શબ્દો: ડાયાબિટીશ, વિટામીન, ઈન્સ્યુલિન, હોસ્પિટલ, દર્દી

“પહેલું સુખ એ નિરોગી કાયા” એ કહેવત આપણને ઘણું બધું કહી જાય છે. રોગમુક્ત વ્યક્તિ કુટુંબ, સમાજ અને દેશના સર્વાંગી વિકાસમાં પોતાની યોગ્ય ભૂમિકા ભજવી શકે છે. આપણા દેશમાં માતા અને બાળકોને થતાં ચેપી રોગો જાહેર આરોગ્યની મોટી સમસ્યા છે. ઔદ્યોગીકરણ અને શહેરીકરણના સથવારે મૃત્યુ આંક ઘટે છે. પરંતુ સાથે સાથે કાયમી રોગો જેવાકે ડાયાબિટીશ, હૃદયરોગ, લકવો, કેન્સર, ફેફસાના રોગોનું પ્રમાણ વધ્યું છે. વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઈઝેશનના કેહવા પ્રમાણે વિશ્વમાં કુલ મૃત્યુ માંથી ૭૪ ટકા મૃત્યુ જીવનશૈલી આધારિત રોગોના કારણે થાય છે જેને બિન ચેપી રોગો પણ કહે છે. જીવનશૈલી આધારિત બીનચેપી રોગો જેવા કે ડાયાબિટીશ, હૃદયરોગ, કેન્સર અને લકવા માટે જનહિતને ધ્યાનમાં રાખીને સાવચેતી અને નિયંત્રણના કાર્યક્રમો પ્રાયોગિક ધોરણે અમલમાં મુકવામાં આવેલ છે.

ડાયાબિટીશ આધુનિક રોગ નથી પણ પ્રાચીન રોગ છે, વેદોમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. જેમ જેમ મનુષ્યના જીવનમાં શારીરિક પરિશ્રમનું મુલ્ય ઓછું થતું જાય, જીવન બેઠાળું થતું જાય તેમ તેમ આધુનિક જન સમાજમાં ડાયાબિટીશનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે. વર્તમાનમાં ભારતમાં ડાયાબિટીશના દર્દીઓની સંખ્યા લગભગ દસ કરોડનો આંક વટાવી ગઈ છે. આ પરથી આ રોગની સમસ્યા કેટલી મોટી છે તેનો ખ્યાલ આવશે. એક વખતે ગામડામાં ક્યારેક જ જોવા મળતો આ રોગ સારા પ્રમાણમાં પહોંચ્યો છે ત્યાં નિદાનના સાધનો કે પદ્ધતિનો સદંતર અભાવ અને પુરતી સારવારના અભાવે તે ઘણી સમસ્યાઓ ઉભી કરે છે. શહેરથી દૂર રહેલા ડાયાબિટીશના દર્દીની સ્થિતિ દયાજનક હોય છે.

આધુનિક યુગમાં ડાયાબિટીશ એક સામાન્ય રોગ છે. સમગ્ર વિશ્વમાં ડાયાબિટીશના રોગીઓની સંખ્યા સતત વધતી જાય છે. આજીવન ચાલતી આ બીમારી એક ધીમા ઝેરની માફક કિડની અને હૃદયને અસર કરે છે. પરિસ્થિતિ એવી પણ થઈ શકે છે કે દર્દીને ગ્રેગ્રીન પણ થઈ શકે છે અથવા તે બેભાનાવસ્થા (કોમા)માં પણ સરી શકે છે. આજ સુધી તો આ રોગની કોઈ સ્થાઈ સારવાર મળેલ નથી માત્ર જીવન જીવવાની પદ્ધતિ, સમજણ અને ખાનપાનની ટેવોમાં ફેરફાર કરવાથી જ આ રોગ પર નિયંત્રણ મેળવી શકાય છે. રોગની ગંભીર અવસ્થામાં એલોપથી અને આયુર્વેદિક દવાઓ, ઈન્સ્યુલિન તેમજ જીવનશૈલીમાં ફેરફાર કરીને સુધારો લાવી શકાય છે.

ડાયાબિટીશનો ઇતિહાસ :

ડાયાબિટીશ આદિકાળનો રોગ છે. ઈસુના જન્મના ૧૫૦૦ વર્ષ પહેલા ડાયાબિટીશનું વર્ણન જોવા મળે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતમાં ડાયાબિટીશ વંશ પરંપરાગત હોવાનું વર્ણન છે. ભારતમાં મધુપ્રમેહ (મધુ એટલે “મીઠો” પ્રમેહ એટલે “પેશાબ”) ના નામે આ રોગનું વર્ણન છે.

માણસના શરીરમાં કુદરતી રીતે જ ઇન્સુલીન બને છે જે ખોરાકમાં લીધેલી સુગરને પચાવે છે પરંતુ જ્યારે કોઈ કારણોસર આ ઇન્સુલીન બનવાનું બંધ થઈ જાય છે ત્યારે શરીરમાં સુગરનું પ્રમાણ વધી જતા ડાયાબિટીશ નામની બીમારી થાય છે. આ બાબતની શોધ સર ફ્રેડરીક ગ્રાન્ટ બેટિંગ તથા જે.જે.આર. મેક્લોયેડ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ ૧૯૨૧માં કેનેડામાં કરી તથા કૃત્રિમ ઇન્સુલીન બનાવ્યું જે માણસને ઇન્જેક્શન વડે આપવામાં આવે તો ડાયાબિટીશને કંટ્રોલમાં રાખી શકાય છે. માનવ જાત માટે આ ખુબ મહત્વની ઘટના હતી.

ડાયાબિટીશ એટલે શું ?

જેમ આપણાં શરીરમાં કિડની, હૃદય, મગજ વગેરે અવયવ આવે છે. તેવી જ રીતે આપણાં શરીરમાં સ્વાદુપિંડ નામનો અવયવ આવેલ છે. આ પેન્ક્રીયાઝમાથી ઇન્સુલીન નામનો હોર્મોન્સ નીકળે છે જે શરીરમાં રહેલી સુગરને પચાવે છે. ડાયાબિટીશ આજીવન રોગ હોવાથી કારણે કોઈપણ દર્દી ને તેને લીધે ભય લાગે તે સ્વાભાવિક છે. “શરીરમાં સુગરના વધારે પડતા પ્રમાણને ડાયાબિટીશ કહેવાય છે” લોહીમાં સાકરનું પ્રમાણ વધે અને તે પેસાબ વાટે બહાર નીકળે એવી સ્થિતિને ડાયાબિટીશ અથવા મધુપ્રમેહ કહેવાય છે.

જ્યારે ડાયાબિટીશ થાય ત્યારે શું થાય છે.

ચક્કર આવવા, વજન ઊતરવું. બી.પી.ની તકલીફ થવી જેવી અસરો થાય છે. ડાયાબિટીશમાં જો કાળજી રાખવામાં આવે જેમકે ભોજનમાં સાવધાની કસરત, યોગ વગેરે કરવામાં આવે તો તે નિયંત્રણમાં આવી શકે છે.

ડાયાબિટીશના પ્રકારો : ડાયાબિટીશના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે.

(૧) ટાઈપ ‘વન’ ડાયાબિટીશ, (૨) ટાઈપ ‘ટુ’ ડાયાબિટીશ, (૩) ગર્ભકાળનો ડાયાબિટીશ

(૧) ટાઈપ ‘વન’ ડાયાબિટીશ:

પહેલા પ્રકારના ડાયાબિટીશના રોગીઓમાં શરીર ખૂબ ઓછા પ્રમાણમાં ઇન્સુલીન પેદા કરે છે અથવા બિલકુલ પેદા કરતું નથી. ટાઈપ ‘વન’ ડાયાબિટીશ સમાન્ય રીતે બાળકો કે યુવાન વ્યક્તિ ઓને થાય છે અને આથી તેને જુવેનિલ ડાયાબિટીશ કહે છે. તેમાં વજનનું પ્રમાણ ઓછું અને ઇન્સુલીનની કમી જોવા મળે છે, યુરીનમાં ડાયાબિટીશના તત્વો જોવા મળે છે. આ ડાયાબિટીશ દવાથી કંટ્રોલ નથી થતો જીંદગીભર ઇન્સુલીન લેવા પડે છે.

(૨) ટાઈપ ‘ટુ’ ડાયાબિટીશ :

બીજા પ્રકારના ડાયાબિટીશના રોગીઓ અથવા નોન ઈન્સ્યુલીન ડીપેન્ડન્ટ ડાયાબિટીશ, બીજા પ્રકારના શરીર ઈન્સ્યુલીન પેદા તો કરી શકે છે પણ તેનો સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકતું નથી આવા દર્દીઓ વધુ વજન ધરાવતા હોય છે. બીજા પ્રકારનો ડાયાબિટીશ વધુ વજન વાળા, પુખ્ત લોકોમા ખૂબ સમાન્ય બની રહ્યો છે.

(૩) ગર્ભકાળનો ડાયાબિટીશ :

ગર્ભકાળનો ડાયાબિટીશ માત્ર સગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન થાય છે. ગર્ભકાળ સમયના ડાયાબિટીશની સારવાર ન કરાય કે નિયંત્રણ માં ન લેવાય તો માતા અને બાળક માટે વિવિધ આરોગ્ય સમસ્યાઓ ઊભી થઈ શકે છે.

ડાયાબિટીશના લક્ષણો :

વધુ પડતી તરસ લાગવી, વધુ પડતો થાક લાગવો, વજન ઘટવું, વધુ પડતી ભૂખ અને ભોજનથી પેસાબ વધારે પ્રમાણમાં લાગવો, ઘા ઉપર રૂજ આવતા વાર લાગવી, મોઢું સુકાવુ સ્નાયુઓની નબળાઈ લાગવી, દ્રષ્ટીમાં ઝાંખાપ આવવી, હાથે પગે ખાલી ચડવી, ચક્કર આવવા અને જાતિય નબળાઈ વગેરે આ રોગના લક્ષણો છે. ખાસ કરીને આઘેડ ઉમરમાં જોવા મળતો ડાયાબિટીશ એટલા છાના પગલે પ્રવેશે છે કે દર્દીને તેની ખબર પણ નથી પડતી અને લક્ષણો તીવ્ર ગતિથી શરૂ થાય છે.

ડાયાબીટીસના કારણો

ડાયાબીટીસ પહેલા રાજરોગ ગણાતો અને સમાજના ઉપલા વર્ગના પૈસાપાત્ર અને ધનિક વર્ગમાં જ તે થાય તેમ માનવામાં આવતું પણ વાસ્તવિકતા જોતા તે સાચુ રહ્યુ નથી. ડાયાબિટીશ સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક કે વૃદ્ધ, રાય કે રંકનો ભેદ પારખતો નથી.

બેઠાળી જીવનશૈલી, મેદસ્વીપણ, અપૂરતો આરામ અને સતત પરિશ્રમ, અયોગ્ય આહાર, લીલા શાકભાજીનું પ્રમાણ ઓછું, વારસાગત, માનસિક તાણ, ફૂપોષણ વગેરે તેના મુખ્ય કારણો છે.

ડાયાબીટીસ રોગને કઈ રીતે પારખી શકાય ?

ડાયાબિટીસને પારખતી વખતે અનેક ખોટી માન્યતાઓ સામે આવે છે. ડાયાબિટીસની પરખ માટે પેશાબમાં માત્ર ઝલુકોસની હાજરીને જ કોઈ ખાસ પદ્ધતિ માનવી જોઈએ નહીં. ટેસ્ટ પહેલા દર્દીએ ઓછામા ઓછા ૩-૪ દિવસ સુધી રાબેતા મુજબ ખોરાક લેવો. પોતાને ડાયાબિટીશ થયો હોવાનું જણાવતો રિપોર્ટ આવી શકે એટલે કેટલાક અગાઉથી જાણી જોઈને ખોરાક લેતા નથી ઉપવાસ કરતાં હોય છે. એના કારણે ખોટો રિપોર્ટ મેળવવો એટલે પોતાની જાતને છેતરવી.

ડાયાબિટીશ રોગ કોને કોને થવાની શક્યતા છે

ટાઈપ વન પ્રકારનો ડાયાબિટીશ સદભાગ્યે સામાન્ય રીતે થતો નથી. તેનું પ્રમાણ ઓછું છે. જ્યારે ટાઈપ ટૂ ડાયાબિટીશની શક્યતાઓ આ મુજબ છે.

જો કુટુંબમાં કોઈને ડાયાબિટીશ હોય તો ૨૦ ટકા. જો માતા અને પિતામાંથી કોઈ એક ને ડાયાબિટીશ હોય તો ૪૦ ટકા. જો માતા અને પિતા બંનેને ડાયાબિટીશ હોય તો ૮૦ ટકા. સ્ત્રીને ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન ડાયાબિટીશ થવાની શક્યતા હોય છે.

ડાયાબિટીશનું નિદાન

ડાયાબિટીશના નવા દર્દીઓનું નિદાન ઘણી જુદી-જુદી રીતે થાય છે. ઘણા દર્દીમાં જોવા મળતા લક્ષણો એટલા બધા સ્પષ્ટ હોય છે કે નિદાન ચૂકવું લગભગ અશક્ય હોય છે. બીજી તરફ જોઈએ તો શરૂઆત એટલી ધીમી કે દગો દેનાર હોય છે કે જ્યાં સુધી લોહીની અને પેશાબની તપાસ ન થાય અને તેમાં શર્કરાનું પ્રમાણ વધુ હોવાનું ખબર પડે નહિ ત્યાં સુધી દર્દીને ડાયાબિટીશ હોવાનું માલુમ પડતું નથી. ડાયાબિટીશના ઘણા દર્દીઓનું નિદાન છેલ્લા ઘણા વર્ષોમાં ડાયાબિટીશના નિદાન કેમ્પોમાં થાય છે.

૧. ગ્લુકોસ ટોલરન્સ ટેસ્ટ:

ડાયાબિટીશના નિદાન માટે આ એક મહત્વની તપાસ છે. સદી ભાષામાં કહીએ તો વ્યક્તિના શરીરમાં કાર્બોહાઈડ્રેટયુક્ત આહારના ચયાપચયનો આ તપાસ દ્વારા ખ્યાલ આવે છે. આ તપાસ માટે દર્દી ને ૧૨ કલાક સુધી કોઈપણ આહાર આપ્યા વગર ભૂખ્યા પેટે સવારના બોલાવવામાં આવે છે. તેમનું લોહી નસમાંથી તપાસ માટે લેવામાં આવે છે અને ત્યારે જ તેનો પેશાબ પણ શર્કરાની તપાસ માટે લેવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ તેને તેના વજનના પ્રમાણમાં ૭૫ થી ૧૦૦ ગ્રામ ગ્લુકોઝ પીવડાવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ દર એક કલાકે એમ બે થી ત્રણ વખત કે દર અર્ધા કલાકે એમ બીજા ચાર થી છ વખત દર્દી નું લોહી અને તે જ વખતે તેનો પેશાબ શર્કરા માટે તપાસવામાં આવે છે.

૨. ડાયાબિટીશમાં પેસાબની તપાસ

ડાયાબિટીશના કોઈપણ દર્દી એ તે સરવારની શરૂઆતમાં તેના પેશાબની તપાસ ઓછામાં ઓછી ત્રણ વખત કરવી જોઈએ તે માટે તેણે સવારમાં ચા લેતા પહેલાનો બપોરના જમ્યા પછી દોઢથી બે કલાકનો અને રાત્રે દોઢથી બે કલાકનો પેસાબ તપાસી નોંધ કરવી.

૩. ગ્લુકોમીટર સાધન અને તેનો વપરાશ

સામાન્ય રીતે લોહીમાં સુગર માપવા માટે દર્દી એ લેબોરેટરી જવું પડે છે અને ત્યાં નસમાંથી થોડું લોહી લઈ તેની તપાસ કરી અમુક સમય પછી રિપોર્ટ આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિની આવેજમાં ઘર બેઠા ગ્લુકોઝ માપી શકાય તેવા નાના સાધનો મળે જેને ગ્લુકોઝમીટર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સાધનનો વાપરસ કરવા તેની પટ્ટીને મસીન અંદર મૂકવામાં આવે છે અને

પછી દર્દીની આંગળીના વેઢામાથી થોડું લોહી લે છે અને તેને પટ્ટી પર મૂકે છે આટલું કરતા થોડી સેકન્ડમાં બ્લડ ઝલુકોઝનો આકડો આવી જાય છે.

ડાયાબિટીશની સારવાર :

ડાયાબિટીશની સારવાર આજીવન હોય છે બીજા દર્દીની સારવાર માટે માનસિક રીતે તૈયાર દર્દીઓ આ લાંબાગાળાની સમસ્યા માટે માનસિક રીતે તૈયાર હોતા નથી. ડાયાબિટીશની સારવારને લાંબાગાળાના યુદ્ધની સાથે સરખાવી છે. આધુનિક સારવારથી ડાયાબિટીશ હવે સારી રીતે કાબુમાં રાખી શકાય છે અને પહેલા માનવમાં આવતું તે કરતા દર્દીને વર્ષો સુધી લાંબુ સુખી જીવન જીવતો રાખી શકાય છે.

સારવારના અનિવાર્ય અંગો

આહાર, ઈન્સ્યુલીન અથવા લોહીમાં શર્કરા ઘટાડતા ઔષધો અને કસરત એ ડાયાબિટીશની સારવારના મુખ્ય અનિવાર્ય અંગો છે.

આહારની પરેજીની અવશ્યકતા

ડાયાબિટીશના દર્દી એ આહાર કેવો, કેટલો અને ક્યારે લેવો તે તેની સારવારનો પાયો છે. મોટા ભાગના ડાયાબિટીશના દર્દીઓ જેમનો દર્દ એમની આંધેડ કે મોટી ઉમરે શરૂ થાય તેમના શરીરમાં ઈન્સ્યુલીન અમુક પ્રમાણમાં પેદા થતું હોય છે. શરીરમાં બનતું આ ઈન્સ્યુલીન જો કે દર્દી દરેક જાતનો ખોરાક તેણે ફાવે તેટલો લે તે માટે અપૂરતું હોય છે. છતાં જો દર્દીના આહારમાં અમુક જરૂરી ફેરફારો કરવામાં આવે અને તે સાથે દર્દી વધુ શારીરિક પરિશ્રમ કે કસરત કરે તો તે ઈન્સ્યુલીન પુરતું થઈ પડે છે.

ઈન્સ્યુલીનનો ઉપયોગ

ઈન્સ્યુલીનને શરૂઆતમાં ઈન્સ્યુલીનના બદલે “આઈલેટિન” નામ આપવામાં આવ્યું હતું કારણકે તેને સ્વાદુપિંડના “આઈલેટ્સ ઓફ લેંગર” માથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું. કોઈ પણ પ્રાણીના સ્વાદુપિંડમાં તૈયાર થયેલું ઈન્સ્યુલીન ડાયાબિટીશની સારવારમાં ઉપયોગી થઈ શકે ડુક્કરના ઈન્સ્યુલીનને માનવ ઈન્સ્યુલીન મળતું આવે છે.

ડાયાબિટીશમાં આહાર

કોઈપણ યંત્ર ને ચલાવવા માટે બળતણની જરૂર પડે છે. તેમ માનવ શરીરને પણ કામ કરવા માટે શક્તિની જરૂર પડે છે આપણા શરીરમાં આહારનું મહત્વ વધારે છે. કારણકે આહાર શરીર માટેની શક્તિ ઉપરાંત શરીરના રોજિંદા ઘસારાને પહોંચી વળવા માટે પણ જરૂરી છે. દરેક મનુષ્યના શરીર માટે તેને લેવાના આહારની જરૂરિયાતનું પ્રમાણ જુદું જુદું હોય છે. જેનો આધાર તેના

દેશની આબોહવા, તેનું કામ અને શરીરને જોઈતી ઓછામાં ઓછી શક્તિ પણ છે. ડાયાબિટીશની સારવારમાં આહાર એ સૌથી વધુ મહત્વનું અને શીલાસ્થંભ જેવું અંગ છે.

ડાયાબિટીશમાં આહારનું લક્ષ્ય શું છે ?

ડાયાબિટીશ લોહીનું ઊંચું દબાણ, હૃદયરોગ, મૂત્રપિંડને લગતા રોગો હાથપર એસિડિટી કે પીતની બીમારી, યકૃત કે લિવરને લગતા રોગોમાં દર્દીને આહારની પરેજી પાળવની હોય છે. ડાયાબિટીશના દર્દીને આહાર અંગેની સૂચનાની શરૂઆત કરતાંની સાથે જ તેને એક પ્રકારનો અણગમો ઊભો થાય છે. સામાન્ય રીતે ડાયાબિટીશના દર્દીઓ કોઈપણ એક પ્રકારનો જ આહાર લેતા હોય છે. ઘણા દર્દીઓ યોગ્ય માર્ગદર્શનને અભાવે રોજ રોટલો એને ભાજનું કે કારેલાનું શાક જ ખાતા હોય છે. ઘઉંના લોટ કે બાજરાના લોટમાં શર્કરાનું પ્રમાણમાં મોટો ફેર નથી આથી દર્દી તેને ફાવે તે રોટલાના કે રોટલીના રૂપમાં લઈ શકે પણ તેનું પ્રમાણ સાચવવું જરૂરી છે, રોટલો ને ભાજનું શાક રોજ લેવું અશક્ય છે અને એવી પરિસ્થિતિ લાંબી ચાલે નહીં. વધુ વજનવાળા ડાયાબિટીશના દર્દીઓ જેમને તેમનું વજન ઘટાડવું અતિ જરૂરી છે, તેવા દર્દીઓએ તેમનો રોજિંદો આહાર હજાર કેલરીથી ઓછો રહે તે જોવું જરૂરી છે.

ડાયાબિટીશમાં ખોરાકના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો

ડાયાબિટીશ ખરા અર્થમાં જીવનશૈલીનો રોગ છે. એટલાજ માટે ડાયાબિટીશની સારવાર માટે બે-ચાર ટીકડીઓ ગળવાથી કામ પૂરું થતું નથી. ડાયાબિટીશને કાબુમાં રાખવા માટે ખોરાક, કસરત અને દવાઓ ત્રણે પાસા પર એક સાથે ધ્યાન આપવું પડે છે. ડાયાબિટીશની સારવારમાં સૌથી પહેલું ખોરાક છે. ખોરાકમાં જો પરેજી પાડવામાં નહીં આવે તો દવા મદદ નહીં કરી શકે.

ડાયાબિટીશવાળા લોકો માટે ખોરાકના સુવર્ણ નિયમો

ગળપણયુક્ત બધી જ ચીજો, પીણાં, આઇસ્ક્રીમ, ફ્રીઝી ત્યજી દેવા. વધારે ભૂખ્યા ના રહે. જમવાની શરૂઆત કાચી શાકભાજીના કચુંબરથી કરો. ક્યારેય ભોજનનો સમય ચૂકસો નહીં. ભોજનમાં મીઠાનું પ્રમાણ ઘટાડવું.

ડાયાબિટીશના હાથવગા ઉપચારો નીચે પ્રમાણે છે.

મેથી:

બે ચમચી મેથીના બીજને પાણીમાં આખી રાત પલાળી રાખવા સવારે ઉઠીને સાથે પાણી પી લેવું કેટલાક લોકો આ પાણી સાથે પી જાય છે. તો કેટલાક લોકો બીજના પાવડરને દૂધ સાથે લેતા હોય છે.

જાંબુ:

જાંબુના સુકા બીજના પાવડરને દિવસમાં ત્રણવાર ત્રણ-ત્રણ ગ્રામ ખાવાથી લાભ થાય છે.

તજ:

ટાઈપ ૨ ડાયાબિટીશમાં તજ ખાસો એવો ફાયદો આપે છે. ડાયાબિટીશના દર્દીએ શરૂઆતમાં ઓછામાં ઓછા ચાલીસ દિવસો સુધી નાસ્તો કરતા પહેલા અડધી ચમચી તજનું સેવન કરવાથી ડાયાબિટીશ નિયંત્રણમાં રહે છે.

મીઠા લીમડાના પાન:

એવું માનવમાં આવે છે કે મીઠા લીમડાના પાનનું રોજ સેવન કરવાથી વંશ પરંપરાગત કારણોથી થતા ડાયાબિટીશમાંથી છુટકારો મળે છે તથા ડાયાબિટીશના દર્દીઓના શરીરમાં સુગરની માત્રા ને નિયંત્રણમાં રાખે છે.

કસરત:

કસરત એટલે બહોળા અર્થમાં જોઈએ તો શારીરિક પરિશ્રમ તે ભલે પછી વ્યક્તિના કામકાજના સમય દરમિયાન હોય છે કે રમત દરમિયાન તે તેની સારવારનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. સારવારના આ અંગનું મહત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું છે કારણકે કસરતથી દર્દીના લોહીના પરિભ્રમણમાં રહેલી શર્કરા ઘટે છે. ડાયાબિટીશના દર્દી એ કઈ કસરત કરવી તે તેની પસંદગીનો વિષય છે અને તે તેના શરીર સ્વાસ્થ્ય ઉપર આધાર રાખે છે. મોટી ઉમરના ડાયાબિટીશવાળા સ્ત્રી દર્દીઓને તેમના સચુક્ત કુટુંબમાં દીકરાની વહુઓ આવ્યા પછી કઈ શારીરિક પરિશ્રમ રહેતો નથી. આવા ઘણા દર્દીઓનું જીવન તદ્દન બેઠાડુ હોવાથી તેમનું વજન હોવું જોઈએ તેનાથી વધારે થઈ જાય છે. આવા દર્દીઓ ઘરને લાગતુ બહારનું કામ સંભાળે જેવું કે દરરોજ નિયમિત શાકભાજી લેવા જવું. ઘર ઉપયોગી જોઈતી ચીજવસ્તુઓ જેવી કે કરિયાણું વગેરે કરવાથી તેમને સારી એવી કસરત મળી રહે છે.

અહીં સંશોધકે વ્યાવહારિક સંશોધન પદ્ધતિથી કચ્છ જીલ્લામાં આવેલ જનરલ હોસ્પિટલના એન.સી.ડી. સેલ વિભાગમાં સારવાર માટે આવતા ડાયાબિટીશના કુલ ૫૦ દર્દીઓની સાદા ચદચ્છ નિર્દેશનના આધારે માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જેના તારણો આ પ્રમાણે છે.

પ્રાપ્ત માહિતી અનુસાર કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૩૪% ની ઉમર ૪૬ થી ૫૫ વર્ષ વચ્ચેની છે. કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૩૬% એસ.સી જ્ઞાતિના જોવા મળ્યા હતા. કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૬૪% ઉત્તરદાતાઓની જાતિ પુરુષ છે, તેથી કહી શકાય કે ડાયાબિટીશનો રોગ સ્ત્રીઓ કરતાં પુરુષોમાં વધારે જોવા મળે છે. ભુજની જી.કે.જનરલ હોસ્પિટલના એન.સી.ડી વિભાગમાંથી મળેલ માહિતી અનુસાર કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૩૦% ઉત્તરદાતાનો અભ્યાસ માધ્યમિક શિક્ષણ સુધીનો છે. કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૬૦% સચુક્ત કુટુંબમાં રહેતા જોવા મળ્યા છે.

કુટુંબના આવક સ્ત્રોતોમાં નોકરી અને વ્યવસાયનો સમાવેશ થાય છે કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૪૮% ઉત્તરદાતા નોકરિયાત છે. કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૮૪ % ઉત્તરદાતા પરણિત છે એટલે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ પરણિત છે. મોટા ભાગના કુટુંબોમાં ઘરનો વહીવટ પુરુષ દ્વારા થાય છે.

કુટુંબમાં થતા વહીવટનું વિશેષ મહત્વ છે મોટા ભાગના કુટુંબોમાં વડીલો દ્વારા જ વહીવટ કરવામાં આવે છે.

૪૮% ઉત્તરદાતાને ડાયાબિટીશના કારણે તેમના વ્યક્તિત્વ પર અસર જોવા મળી, વ્યક્તિત્વમાં બદલાવ જોવા મળ્યો. ૭૦% ઉત્તરદાતાના ઘરમાં કોઈ અન્ય સભ્યને ડાયાબિટીશ નથી. ૪૮% ઉત્તરદાતાને ૩ થી ૫ વર્ષથી ડાયાબિટીશ જોવા મળ્યો. ૭૨% ઉત્તરદાતાની આર્થિક પરિસ્થિતી સારી જોવા મળી હતી. અહીં ૧૦૦ % ઉત્તરદાતા પોતાનું મકાન ધરાવે છે, જેઓ પોતાના પરિવાર સાથે રહેતા હતા. ૭૨% ઉત્તરદાતાઓ પાકું મકાન ધરાવે છે જ્યારે અમુક ઉત્તરદાતાઓ કાચું મકાન ધરાવે છે. અહીં ૪૪%ઉત્તરદાતાના ઘરના સભ્યો વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા છે. જ્યારે અમુક જ ઉત્તરદાતાના ઘરના સભ્યો કોઈપણ પ્રકારના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા નથી. ૪૨% ઉત્તરદાતાને ડાયાબિટીશના રોગ પાછળ ૨૦૦ થી ૧૦૦૦ નો દર મહિને ખર્ચ થાય છે.

૪૬% ઉત્તરદાતા પોતાના કામના સ્થળે પોતાના વાહનથી જાય છે, જેથી તેઓ કામના સ્થળે સમયસર પહોંચી જાય. ૫૨% ઉત્તરદાતા ડાયાબિટીશ રોગ પહેલા માનસિક બીમારીથી પીડાતા હતા. માનસિક બીમારીમાં માથું દુખવું, ચક્કર આવવા, અશક્તિ વગેરે જેવી સમસ્યા થતી હતી. ૫૪% ઉત્તરદાતાને સારવાર દરમિયાન ડાયાબિટીશ છે તે વિષેની સૌપ્રથમ ખબર લેબોરેટરી દ્વારા પડી. ૪૦% ઉત્તરદાતાએ ડાયાબિટીશ શબ્દ સંભાળ્યો ત્યારે ચિંતા થવી તેવી સ્થિતિ અનુભવી છે, જેમાં વ્યક્તિ વિચારોથી ઘેરાયેલો રહે છે. ૮૮% ઉત્તરદાતા ડાયાબિટીશ રોગને બિનચેપી રોગ માને છે જે સત્ય છે, આ રોગ ચેપી નથી.

૫૬% ઉત્તરદાતાઓમાં વ્યસનનું પ્રમાણ જોવા મળ્યું. જેમાં ૨૮% ઉત્તરદાતાને ગુટખા અને મસાલો ખાવાનું વ્યસન છે. ૮૪% ઉત્તરદાતાના મતે દવાઓ નિયમિત લેવી જોઈએ એટલે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ દવાઓ લેવાની બાબતમાં વધુ કાળજી રાખે છે. ૭૦% ઉત્તરદાતા ડાયાબિટીશ રોગ થયા પછી નસીબને દોષ આપે છે. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાને બહાર જમવામાં મુશ્કેલી પડતી નથી. ૭૮% ઉત્તરદાતા ડાયાબિટીશ રોગની સારવાર સરકારી હોસ્પિટલમાંથી મેળવે છે. ૪૨% ઉત્તરદાતાને શરૂઆતમાં ૨૦૦ થી ૩૦૦ ડાયાબિટીશ હતો અને સારવાર બાદ ૧૫૦ થી ૨૦૦ ડાયાબિટીશ રહ્યું, આમ સારવાર બાદ ઓછું જોવા મળ્યું. ૭૮% ઉત્તરદાતાને ડાયાબિટીશનું પ્રમાણ ઊંચું આવ્યું ત્યારે તેમણે ચિંતાનો અનુભવ કર્યો અને માનસિક તાણ પણ અનુભવી હતી.

૯૨% ઉત્તરદાતા ખોરાકમાં સાવચેતી રાખે છે. કોઈપણ રોગની સારવારમાં ખોરાકમાં કાળજી મહત્વની છે, જેથી રોગનું પ્રમાણ ઘટાડી શકાય. મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ કે જેમને ડાયાબિટીશ છે તેમાંથી ૪૨% ઉત્તરદાતા પોતાના રોજિંદા કર્યો કરે તો અશક્તિ અનુભવે છે. આ ઉપરાંત તમામ ઉત્તરદાતા ડાયાબિટીશની તપાસનો રિપોર્ટ મેળવે છે અને તેના નિયંત્રણ અંગે માહિતી મેળવે છે.

ઉપસંહાર

માણસની જીવન પદ્ધતિના કારણે થતો આ રોગ જે જાગૃત નથી તેમના માટે ખરેખર મુશ્કેલીરૂપ સાબીત થાય છે અને આ રોગ થયો છે એ જ્યારે ખબર પડે છે ત્યારે થોડા સમય પુરતો તો વ્યક્તિ માનવા પણ તૈયાર થતો નથી. વ્યક્તિને ખબરના પડતા ઘણી મુશ્કેલીઓ એમના

જીવનમાં આવી જાય છે. પરંતુ વર્તમાનમાં આરોગ્યની જે પદ્ધતિઓ વિકસી છે તે અને આયુર્વેદ પદ્ધતિનો યોગ્ય રીતે પ્રયોગ કરવામાં આવે તો આ રોગને નાથવામાં સરળતા રહે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં અભ્યાસમાં ડાયાબિટીશ રોગ થયા પછી દર્દીની આર્થિક, માનસિક, સામાજિક અને શારીરિક સ્થિતિ પર શું અસર પડે છે તે જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જીવનમાં આવેલી આ પરિસ્થિતિનો જો મક્કમતા પૂર્વક સામનો કરવામાં આવે તો લાંબા સમય સુધી આરોગ્યપ્રદ જીવન પસાર કરી શકાય છે. આજે જ્યારે માણસનું જીવન ખુબ ઝડપી બન્યું છે ત્યારે પોતાના આરોગ્યનો વિચાર કરવો પણ આવશ્યક છે.

સંદર્ભ સૂચી :

1. American Diabetes Association (2022), **Standards of medical care in diabetes—2022**. *Diabetes Care*, 45(Supplement 1), S1-S2. <https://doi.org/10.2337/dc22-S001>
2. International Diabetes Federation (2021), **IDF Diabetes Atlas (10th ed.)**. International Diabetes Federation. <https://www.diabetesatlas.org>
3. Kahn, S. E., & Weir, G. C. (2015), **the epidemiology of diabetes mellitus: The first 100 years**. *The Lancet*, 378(9790), 1076-1086. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)61760-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)61760-6)
4. American Diabetes Association (2019), **living with diabetes: The basics of managing diabetes**. *Diabetes Forecast*, 72(5), 38-44.
5. Jelinek, H. F., & Rozanski, A. (2018), Psychological stress, metabolic syndrome, and diabetes: A review of the literature. *Journal of Diabetes and Metabolism*, 9(4), 2-6. <https://doi.org/10.4172/2155-6156.1000724>
6. Nguyen, M., & Ho, T. (2020), Dietary intervention for type 2 diabetes: A review of the evidence. *Journal of Nutrition & Diabetes*, 12(4), 306-313. <https://doi.org/10.1007/s13679-020-00408-w>
7. Zhang, P., & Li, H. (2020), **the role of physical activity in the prevention and management of type 2 diabetes: A comprehensive review**. *Journal of Physical Activity and Health*, 17(2), 145-154. <https://doi.org/10.1123/jpah.2020-0121>
8. World Health Organization (2016), **Global report on diabetes**. World Health Organization. <https://www.who.int/diabetes/global-report/en/>
9. Sivitz, W. I., & Yorek, M. A. (2010), **Molecular mechanisms of diabetic neuropathy**. *The International Journal of Molecular Sciences*, 11(4), 946-968. <https://doi.org/10.3390/ijms11040946>
10. Mayo Clinic. (2021), **Type 2 diabetes: Symptoms and causes**. *Mayo Clinic*. <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/type-2-diabetes/symptoms-causes/syc-20351176>

‘સાબરકાંઠાના સંતો દ્વારા ચૌધરી સમાજમાં આવેલ પરિવર્તન અને યોગદાન’

દેસાઈ પ્રેમલકુમાર વિરસિંગભાઈ
પીએચ.ડી. સ્કોલર,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

માર્ગદર્શક
ડૉ. કે. જી. પટેલ
પ્રિન્સિપાલ,
સરકારી વિનયન કોલેજ, જાદર

ભૂમિકા:

આપણો ભારત દેશ અલગ અલગ સંસ્કૃતિ અને વિવિધતા ધરાવે છે. તેમાં ભિન્ન ભિન્ન માનવ જીવનની આસ્થા, ભક્તિ અને શ્રદ્ધાને સ્થાન આપતી ભાવના ધાર્મિકતા છે. પ્રાચીન સમયથી જ મનુષ્યે અદ્રશ્ય શક્તિ, પરમાત્મા, પ્રકૃતિ અને બ્રહ્માંડના રહસ્યોને સમજવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાં ધર્મ, સંપ્રદાય, ઉપાસના પદ્ધતિઓ અને નૈતિક આદર્શોનો ઉદ્ભવ જોવા મળે છે. ધાર્મિકતા માત્ર આચાર-વિચાર અને વિધિ-વિધાન સુધી મર્યાદિત છે. જેમાં ધાર્મિક માન્યતાની સંસ્કૃતિ અને વિશેષતાઓ અલગ અલગ ધરાવતા હોય છે. જેની સાબરકાંઠામાં સંતો દ્વારા કઈક અલગ વિશેષતા જોવા મળે છે. ચૌધરી સમાજ મુખ્યત્વે કૃષિ આધારિત જીવનશૈલી ધરાવે છે. તેમનાં ધાર્મિક વિશ્વાસો અને પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલા ઘણા સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન સમાજને અને વિશાળ ભારતીય સંસ્કૃતિને ચૌધરી સમાજના પરિવર્તન માટે મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે. ચૌધરી સમાજના સંતો દ્વારા ધાર્મિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ મોટું પરિવર્તન રહ્યું છે.

સાબરકાંઠાના સંતોનો જન્મ:

રામજી બાપાનો જન્મ લક્ષ્મીપુરા (ગળોડા)માં તા. ખેડબ્રહ્મામાં વિક્રમ સંવત- 1920ની માગસર સુદ-19 ના સોમવાર ના રોજ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ વસ્તુભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ વાલભાઈ હતું. કહેવત છે કે "પુત્રના લક્ષણ પારણામાં અને વહુના લક્ષણ બારણામાં" એ પ્રમાણે રામજી ભક્તમાં મહાન પુરુષના ચિન્હો દેખાવા માંડ્યા હતા. નાનપણથી જ તેઓ ઉદાસીન વૃત્તિવાળા જણાતા હતા. રામજી બાપાની બહેનનું નામ દોલભાઈ હતું. રામજી બાપાના લગ્ન મુંડેટી ગામમાં મેનભાઈ સાથે થયા હતા. રામજીબાપાના પુત્રનું નામ હરીભાઈ અને પુત્રીનું નામ રૂપાબાઈ હતું અને હરીભાઈની પત્નીનું નામ મૂળીબેન હતું.

સાધારણ રીતે બાળપણમાં બાળકોને રમવા, કુદવામાં, સારા-સારા વસ્ત્રો પહેરવામાં આનંદ મળે છે. પરંતુ રામજી ભક્તમાં તદ્દન ઉલટું જોવા મળતું હતું. તેમન એકાન્તમાં બેસી રહેવાનું ગમતું હતું. તેમને રમવા-કુદવામાં જરાપણ રસ ન હતો. જે વિદ્યાર્થીને પ્રભુના ચરણોમાં પ્રીતી ઉત્પન્ન થાય એ જ સાચી

વિદ્યા છે. રામજીબાપામાં જગતનું ભણતર નહોતુ ગુજરાતી પણ લખી-વાંચી શકતા નહોતા. છતાં હૃદયમાં આત્મજ્ઞાન સૂર્યની માફક પ્રકાશની જેમ જળહળી રહ્યું હતું. તેમની સાદાઈ ગમે તેવા મનુષ્યના હૃદય ઉપર અસર કરે તેવી હતી અભિમાનનો એક છાંટો તેમનામાં ન હતો.

“આત્મા નિર્ણયના આધારે છે. દેહ પ્રારબ્ધના આધારે છે. સંસાર સંકલ્પના આધારે છે.”

રામજીબાપા 7 વર્ષના હતા ત્યારે તેમના પિતાશ્રી તેમને ખેતરની રખવાળી કરવા ખેતરમાં મોકલતા પરંતુ તે ત્યાં જઈ નીરાંતે ભજનમાં તલ્લીન થઈ જતા અને ખેતરમાં કબૂતર પક્ષીઓ આનંદથી દાણા ખાઈ શકતા. તેઓ હંમેશા કહેતા કે પંખી-કબૂતર દરેકમાં ભગવાન છે. ભગવાનની ખેતી છે. અને ભગવાન પોતે ખાય છે. મારે શા માટે કોઈને રોક ટોક કરવી જોઈએ. ધન્ય છે આવા મહાત્માને રામજીભક્ત માટે માન અને અપમાન સરખાં હતા. કોઈ સત્કાર કરે તો તેમને હર્ષ થતો નહીં અને કોઈ સત્કાર ન કરે તો તેમને દ્રેષ થતો નહીં.

શ્રીમદ નાથુબાપાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૩ વૈશાખ વદ - ૮ સોમવારે મુનાઈ ગામે થયો હતો. તેમના માતાશ્રીનું નામ કુંવરબા હતું અને પિતાશ્રીનું નામ દેવકરણભાઈ હતું. તેમની ધર્મપત્નીનું નામ જીતુમાં હતું. નાથુબાપાનો જન્મ સાધારણ સ્થિતિ ભોગવતા કુટુંબના પાટીદાર કોમમાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં આઠ વર્ષની ઉંમરે ગામઠી સ્કૂલે ભણવા માટે મુકવામાં આવ્યા હતા. તેઓ બાલ્યકાળમાં પ્રહલાદની નાથુબાપા ગામઠી સ્કૂલમાં ફક્ત 4 ધોરણ સુધી ભણ્યા પછી ઊઠી ગયા હતા. તે વખતે ગામડામાં સરકારી સ્કૂલો ન હતી. છતાં તેમનું હિસાબી કામ ભલ-ભલા બુદ્ધિજીવીઓને છક કરી નાખે તેવું હતું. તે વખતે રાજાઓ ગરીબોને લેવડ-દેવડમાં હેરાન કરતાં હતાં. પરંતુ નાથુબાપા ગરીબોને સાચુ બતાવી તેમની મદદ કરતાં હતા આવો દયાનો ગુણ હતો. નાથુબાપાની બાલ્યાવસ્થા પુરી કરી તરુણાવસ્થામાં દાખલ થતાં માતા-પિતાએ તેમનું લગ્ન કરાવ્યું. તેમની ધર્મપત્નીનું નામ જીતુમા હતું. લગ્ન થયા બાદ થોડા સમય પછી પિતાજીનો સ્વર્ગવાસ થતા ઘરનો વહેવારીક બોજો તેમના ઉપર આવ્યો.

“નાથુબાપા કહેતા કે શરીરનો ખોરાક અન્ન છે અને મનનો ખોરાક સત્સંગ છે.”

નાથુબાપા કહેતા કે મોઢેથી બોલાય. આખેથી દેખાયને મનથી વિચારાય એ બધો માયાનો ચારો ખોરાક છે. નાથુબાપા ખેતીનું કામ જાતે કરતા અને ઘેર આવી ધર્મપુસ્તકો વાચવામાં તથા સાધુ-સતોને ઘેર તેડી લાવી સેવામાં લાગી જતા અને તેઓ બપોરે સેવા પુરી કરીને પાછા ખેતીમાં જોડાઈ જતાં. નાથુબાપાના ગુરુનું નામ રામજીબાપા હતું.

જેશીંગબાપાનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ શ્રવણસુદ-૧૫ સોમવાર એટલે (૭-૮-૧૯૨૨) ના રોજ ગોધમજી મુકામે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ હરિભાઈ પટેલ અને માતાનું નામ સંતોકબા હતું. જેશીંગબાપાના પિતા હરિભાઈ પટેલે બે લગ્ન કર્યા હતા. જેમાં સંતોકબાની કુખે દેવજીભાઈ અને

જેશીંગબાપાજીનો જન્મ થયેલ અને બીજી માતા હેતીબાના કુખે વાઘજીભાઈ અને માધુભાઈનો જન્મ થયો હતો. આ ચારે ભાઈઓને એક બહેન માણેકબા હતા. જેશીંગબાપા પ્રાથમિક શાળામાં થોડા દિવસ અભ્યાસ કરવા માટે ગયા બાદમાં શાળા છોડી દીધી હતી. જેશીંગબાપાને બાળપણમાં હાથે બંગડી પહેરવાનો બહુશોખ હતો. જેશીંગબાપા બાળપણમાં અલ્લડ મસ્તીખોર હતા. તેમના પિતા હરિભાઈ પટેલ ગોધમજી ગામમાં આંજણા સમાજના પ્રમુખ હતા.

જેશીંગબાપાના લગ્ન મોડાસા તાલુકાના ટીંટોઈ ગામે આવેલ રૂખીબા જોડે થયા હતા. જેશીંગબાપાને ૪ પુત્રીઓ હતી. આ પુત્રીઓ ભણવામાં તેજસ્વી અને હોશિયાર હતી. જેશીંગબાપાની પુત્રીઓ (લક્ષ્મીબેન) લખુબેન, શારદાબેન, શાંતાબેન અને ઈજુબેન આ ચાર પુત્રીઓ હતી. આ ચારે પુત્રીઓને ભણાવવા માટે અનુયાયીઓએ જેશીંગબાપાને ખુબ આગ્રહ કરેલો પરંતુ જેશીંગબાપા કહેતા કે મારી પુત્રીઓને જીવન-જીવવાના સંસ્કાર આપવાના છે. એમ આધ્યાત્મિક જીવન અને વિચારધારા એટલી પ્રબળ હતી કે તેઓ કોઈના દબાણમાં વશ થતા ન હતા. તેમના ધર્મપત્ની રૂખીબા જેશીંગબાપાને વરંવાર કહેતા કે 'ફલાણાએ આટલું ભેગું કર્યું, ફલાણાએ આટલું કર્યું આપણી ૪ છોકરીઓ માટે શું કરવું ત્યારે જેશીંગબાપા કહેતા કે આપણી ૪ દિકરીઓને મારો ભગવાન પરણાવશે અને ખરેખર જેમ નરસિંહ મહેતાની પુત્રી કુંવરબાઈનું મામેરું કૃષ્ણાએ ભર્યું તેમ તેમની તમામ દિકરીઓના લગ્નથી માંડી મામેરા સુધીના તમામ ખર્ચાઓ, જવાબદારી હોંસલપુર જીનવાળા શ્રી મોહનભાઈએ આ બધા અવસરો શાનદાર રીતે પુરા પાડ્યા.

સમાજ સેવા અને સંસ્કાર:

“બાવજીની ફિલસૂફીમાં કહેવાતું કે “મુઠી દાણા પંખીને નાખો. દિકરીને દાન આપો.

જાનવરોની સેવા કરો. બટકુ ટુકડો કુતરાને નાખો અને મા-બાપની સેવા કરો.”

જેશીંગબાપાના આદર્શોને માનનાર કોઈ એક સમાજ નહીં પરંતુ સમગ્ર સમાજમાંથી મોટામાં મોટો અને નાનામાં નાનો વર્ગ તેમના સિદ્ધાંતો અને આદર્શોને વરેલો છે. તેમને નાત-જાત, પંથવાડા, આવા સામાજિક મેલને દૂર કરવા તેમણે જીંદગીભર આધ્યાત્મિક પંથથી અનહઠ પ્રયત્નો કરી સામાજિક સમરસતા કેળવી એટલે જ જેશીંગબાપાના વચનો પ્રમાણે જીવનાર માણસ કોઈજાતિ કે ધર્મનો નહીં પરંતુ પોતાના માણસાઈ અને માનવધર્મને જ માનનારો માનવજાતને પોતાના સંબંધીઓમાંની સમદષ્ટિથી પોતાના જ માની એક માનવશ્રૃંખલા રચી તેથી જ કવિ સુંદરમ કહેતા કે “હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું” જેશીંગબાપાએ એ સિદ્ધાંતને ચરિતાર્થ કરાવી માણસોની અંદર બદલાવ લાવ્યા છે.

સાબરકાંઠામાં રહેલા કડવા પાટીદારો, આંજણા સમાજ, પ્રજાપતિ સમાજ, વણકર સમાજ, દરજી, પંચાલ, રાજપૂત જેવા સમાજોમાં જેશીંગબાપાએ આધ્યાત્મિક મારફતે લોકોની વિચારસરણી બદલી હિંમતનગર તાલુકાના હડિયોલ, ગઢોડા, નિકોડા જેવા કડવા પાટીદાર ગામોના હડિયોલના પાટીદારોએ

ભવ્ય ચબૂતરા, હવાડા અને ધાર્મિક મેળાવડાઓ કરી જેશીંગબાપાની પરંપરાઓને જીવંત રાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. ત્યારબાદ મોડાસ, બાયડ પંથકમાં પણ જેશીંગબાપાની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓનો ખૂબ બહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર પ્રસાર થયેલો છે. આમ પહેલાના સમયમાં રહેલી ધાર્મિક માન્યતાઓ, સામાજિક કુરિવાજો નાબૂદ કરી સમાજના લોકોને આધ્યાત્મિક રસ્તે લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેમાં તેઓ સફળ પણ થયા છે.

જેશીંગબાપાના પ્રવચનો અને વિચારો મારફતે સમાજમાં ઘણું પરિવર્તન આવેલ છે. જ્યારે જેશીંગબાપા હયાત હતા તે પહેલા સ્ત્રીઓને વધારે માન-સન્માન આપવામાં આવતું ન હતું. ધાર્મિક કાર્યોમાં સ્ત્રીઓ આગળ પડતી ન હતી પરંતુ આ વિચારમાં જેશીંગબાપા પરિવર્તન લાવ્યા જેશીંગ બાપાની વિચાર-સરણી મારફતે સ્ત્રીઓ આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં જોડાઈ અને આ રીતે લોકોના વિચારોમાં પરિવર્તન લાવી જેશીંગબાપાએ સ્ત્રીઓને માન-સન્માન આપ્યું હતું. જે હાલમાં પણ જોવા મળે છે. દરેક સમાજની સ્ત્રી જેવા કે કડવા પાટીદારો, આંજણા સમાજ, રજપૂત સમાજ, પ્રજાપતિ વણકર જેવા દરેક સમાજની સ્ત્રી હવે આધ્યાત્મિક કાર્યોમાં જોડાવા લાગી છે. આ રીતે જેશીંગ બાપાએ સ્ત્રીઓને માન-સન્માન અપાવ્યું હતું અને લોકોની વિચારસરણી માં પરિવર્તન લાવ્યા હતા.

જેશીંગબાપાએ ચૌધરી સમાજમાં બદલાવ લાવવા જે આધ્યાત્મિક કાર્યોને આધારે લોકોમાં સેવાનો ભાવ પ્રગટ કર્યો હતો. જેશીંગબાપાએ લોકોની સાથે-સાથે નાનામાં નાના જીવ પ્રત્યે દયા-ભાવના દાખવી હતી. પશુઓ, પંખીઓ માટે પણ હવાડા, પંખીઘરની વ્યવસ્થા કરાવી હતી. જે પ્રવૃત્તિઓ સમાજમાં હાલમાં પણ થાય છે. જે હવાડા બનાવવાની પ્રવૃત્તિ છે. હાલમાં પણ ચાલુ છે. શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા હવાડા મંડળમાં 80 જેટલા સભ્યો જોડાયેલા છે. તે કોઈપણ જાતની નિઃસ્વાર્થ ભાવે સેવા કરે છે. કોઈપણ જગ્યાએ હવાડો બાંધવાનો હોય તો તે જગ્યાનું સર્વે કરી આ 80 સભ્યોની કમિટી ઘરેથી જમવાનું સાથે લઈ જાય છે અને ત્યાં પાણીની બધી વ્યવસ્થા કરી હવાડાનું કામ કરે છે. આ રીતે જે જેશીંગબાપાની આધ્યાત્મિક વિચારસરણી સાથે પશુઓ માટે પણ હાલમાં હવાડા બનાવવામાં આવે છે. જેના મારફતે પશુઓ પ્રત્યે પણ દયા-ભાવના દાખવી છે. આ ઉપરાંત જેશીંગબાપાએ પંખીઓ માટે પંખી ઘર બનાવ્યા જે પ્રવૃત્તિ હાલમાં પણ કાર્યરત છે. ગામડે-ગામડે પંખી ઘર બનાવવામાં આવે છે અને લાખો મણ મકાઈ ગામડે-ગામડે પહોંચાડવામાં આવે છે. દર ગુરૂવારે 'સ્મૃતિમંદિર'ના દર્શનાર્થે આવતા લોકો જે દાનમાં પૈસા આપે તે તમામ પૈસા મારફતે મકાઈ જેવા દાણા લાવવામાં આવે છે. જેશીંગબાપાની કૃપાથી દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછા 25,000 રૂપિયાનું દાન આવે છે. જે પંખીઓ માટે આર્શીવાદરૂપ છે. આ રીતે આવી સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ મારફતે જેશીંગબાપાના કાર્યોને હાલમાં પણ અવિરત ચાલુ રાખ્યા છે.

જેશીંગબાપાનો એક મહત્વપૂર્ણ વિચાર 'દાન કરવું' તે પણ હાલમાં લોકો માટે દાન કરવાનો વિચાર વિરાટ બન્યો છે. લોકો હવાડા બનાવવા માટે પંખીઘર બનાવવા માટે દાન આપે છે. આ ઉપરાંત ઘરે કોઈ

અતિથિ આવે તો તેને થોડામાંથી થોડું આપવાનો વિચાર જેશીંગબાપાએ સમગ્ર સમાજમાં ફેલાવ્યો છે તે કહેતા કે "ભિખારીને પૈસા ન આપો તેને ખપ પુરતું પેટ ભરવા માટે ભોજન આપો" જેશીંગબાપાના આ વિચારે આજે વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને અતિથિને ભગવાન માની તેની સેવા કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત લોકોમાં સેવાનો ભાવ પ્રગટ થયો હતો. પહેલાના સમયમાં કેટલાક સમાજોમાં અમુક અંશે દહેજ પ્રથા જેવા સામાજિક કુરિવાજો આગળ પડતા હતા. પરંતુ આ વિચાર સરણીનો પણ જેશીંગબાપા અંત લાવ્યા હતા. જેશીંગબાપા એક એવા સંત હતા જેમને મુસલમાન સ્ત્રીને ઘર બનાવી આપ્યું હતું. જેશીંગબાપા કહેતા કે આપણે આપણા કુટુંબનું ભરણ પોષણ કરીએ એટલું ધન ઘણું છે જે વધારાનું છે તે દાન કરીએ. આ રીતે સમાજમાં રહેલા લોકોના વિચારોમાં પરિવર્તન લાવ્યા હતા અને જે જે ભક્તો સત્સંગમાં જોડાયા હતા તેમનામા બદલાવ લાવ્યા અને સમાજના લોકોની વિચારસરણી બદલી હતી. આ રીતે સમાજમાં જે દહેજપ્રથાનો કુરિવાજ હતો તે પણ દિવસે-દિવસે ઘટવા લાગ્યો. આ રીતે આ સામાજિક કુરિવાજોનો અંત આવ્યો.

સામાજિક સુખાકારી સાથે ધાર્મિક સેવા:

શ્રીમદ જેશીંગબાપા હોસ્પિટલના ખાત મુહુર્ત માટે ભુમિ પૂજન માટે તા. 23-01-88 ને વસંત પંચમીના શુભ દિવસે શ્રીમદ જેશીંગબાપાના સાનિધ્યમાં શ્રી પ્રેમુભાઈ ઠાકર તથા તેમના ધર્મ પત્ની શ્રીમતી આનંદીબેનના વરદ હસ્તે ભૂમિપૂજન કર્યા બાદ શ્રીમદ જેશીંગબાપાના વરદ હસ્તે હોસ્પિટલનું ખાત મુહુર્ત કરવામાં આવ્યું. આ પ્રસંગે જિલ્લા ધારાસભ્યશ્રી ઉપેન્દ્રભાઈ ત્રિવેદી, શ્રી લખાભાઈ પટેલ તથા શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલે હાજર રહી સરકાર શ્રી તરફથી મળતી તમામ સગવડો આપવાની હેયાધારણ આપી હતી. ભાવિક ભક્તોએ તથા આજુ-બાજુના વિસ્તારની પ્રજાએ મોટી સંખ્યામાં હાજર રહી આ સત કાર્ય માટે સંસ્થાને ઉમળકાભેર દાન આપ્યું હતું.

આ હોસ્પિટલના ભૂમિપૂજન તેમજ ખાતમુહુર્ત પ્રસંગે શ્રીમદ જેશીંગબાપાના નામકરણ માટે હાંસલપુર, તા. હિંમતનગરના વતની સ્વ. શ્રીનાથાભાઈ રાયચંદભાઈ પટેલના ભાઈઓ શ્રીશંભુભાઈ રાયચંદભાઈ પટેલ તથા શ્રીમોતીભાઈ રાયચંદભાઈ પટેલ અને તેમના પરિવારે ઉદાર મને સખાવત કરી તેમની હિંમત અને હૂંફથી આ ભગીરથ કાર્ય ઉપાડવા પ્રોત્સાહિત કરવામાં અને આ કાર્યને સફળ બનાવવા મહત્વનો ફાળો આપ્યો અને શ્રીમદ જેશીંગબાપા હોસ્પિટલનું નામકરણ કરવામાં આવ્યું.

ખાતમુહુર્ત કર્યા બાદ તુરત જ શ્રીમોહનભાઈ નાથાભાઈ પટેલ (હાંસલપુર) ની બુદ્ધિ અને કુનેહભરી આવડત તથા ઝીણામાં ઝીણી બાબતો માટે માર્ગદર્શન, સંપૂર્ણ હિંમત અને હૂંફને લીધે આ કામ ઝડપથી પૂરું કરવામાં આવતાં સંસ્થાને સારો એવો લાભ થયો છે. તેમના જ પરિવારના શ્રી મણિભાઈ શં. પટેલ એન્જીનીયર (વૈશાલી ગેસ્ટ હાઉસ, હિંમતનગર) પ્રમુખશ્રી શિવાભાઈ પટેલ, ઉપપ્રમુખ, શ્રી પ્રેમુભાઈ ઠાકરના સલાહ સૂચનો તથા આર્કિટેક ડિઝાઇન પોઈન્ટ અમદાવાદના શ્રી કુમુદભાઈ સુથારના પ્લાન

એસ્ટીમેન્ટ મુજબ મંત્રીશ્રી ભાનુભાઈ ત્રિવેદીના સુપરવિઝન તથા શ્રી ઈશ્વરભાઈ સુથાર, કોન્ટ્રાક્ટરશ્રી રમેશભાઈ સુથાર સર્વેના સહયોગથી દરેક પ્રકારની અદ્યતન સુવિધાઓવાળા સુંદર મકાનનું નિર્માણ કાર્ય થઈ શક્યુ છે. અત્યારસુધીમાં દાતાઓ તરફથી આવેલ દાન પૈકી રૂપિયા 30 લાખ આ મકાનના નિર્માણ કાર્ય પાછળ ખર્ચ થયેલ છે. કુલ 40 લાખનું દાન મળેલ હતું વધેલા પૈસા મારફતે હોસ્પિટલમાં ઉપયોગી એવા સાધનો વસાવવામાં આવ્યા.

આ હોસ્પિટલમાં 1 મહિનામાં 2500 જેટલા દર્દીઓ આ હોસ્પિટલમાં આવે છે. હાલમાં હોસ્પિટલમાં બેડની સંખ્યા 30 છે. જે દર્દીઓ આવે તેમને ભોજનની ફી આપવામાં આવે છે. અહીં રૂમો 15 છે. અહીં નાનાથી લઈ મોટા ઓપરેશનો કરવામાં આવે છે જેવા કે આંખનું, હૃદયનું, પથરીનું ઓપરેશન કરવામાં આવે છે. આ હોસ્પિટલમાં હાડકાના રોગના નિષ્ણાતો આવે છે. ટી.બી., લકવો, ડાયાબીટીસ, પેટના દર્દોનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બાળરોગના પણ નિષ્ણાત જોવા મળે છે. કાન, નાક, ગળાને લગતા રોગોનું નિદાન પણ કરવામાં આવે છે. ફેફસાં, એક્સીડન્ટ, જન્મજાત ખોડ-ખાંપણ વગેરેની પણ સારવાર આપવામાં આવે છે.

"100 વખત નાત જમાડો અને 1 હવાડો બાંધો તો 1 હવાડો 100 વખત નાત જમાડવા ના પુણ્ય બરાબર છે."

લોક સંસ્કૃતિ અને ઉત્સવો

દર વર્ષે ગાંઠીયોલ ગામ તથા શ્રીમદ્ જશીંગબાપાના મુમુક્ષુઓના આર્થિક સહયોગથી ચાર ઉત્સવોનું ભવ્ય આયોજન કરવામાં આવે છે. જેમાં ભોજન સાથે વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જે દિવસો નીચે મુજબ છે.

૧. બેસતું વર્ષ
૨. રક્ષાબંધન (પ્રાગટ્ય દિન)
૩. ગુરૂપૂર્ણિમા
૪. સાક્ષાત્કાર દિન (માગશર વદ સાતમ)

માગશર વદ સાતમ એટલે જશીંગબાપાને તે દિવસે સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તે દિવસે ત્રિપુટીના ફોટા એટલે રામજીબાપા, નાથુબાપા અને જશીંગબાપાના ફોટા પાલખીમાં મુકી જશીંગબાપાના ઘરેથી વરઘોડો નીકળે છે. ત્યાંથી દેહવિલય સુધી વરઘોડો જાય છે જ્યારે જશીંગબાપાના ઘરે આરતી પૂજન કરી આ વરઘોડો નીકળે છે ત્યાંથી ગામમાં ફરતો કરતો ગામને પાદરે આવેલ હરસિદ્ધમાતાનું મંદિર છે ત્યાં આરતી પૂજન થાય છે પછી ત્યાંથી આ વરઘોડો નીકળે છે અને રામજી મંદિર રોકાય છે

ત્યાં પણ પૂજા અને આરતી કરવામાં આવે છે. આ વરઘોડામાં ગામ-પરગામના લોકો જોડાય છે તે સત્સંગ, ભજનો કરતાં કરતાં પાલખી જેશીંગબાપાના સમાધિ સ્થળે જાય છે ત્યાં સમાધિ સ્થળે જેશીંગબાપાના પાદુકાઓની પૂજા થાય છે. ત્યાં અગ્નિસંસ્કાર પણ કરાય છે અને સમાધિ સ્થળે સત્સંગ પણ થાય છે. ત્યારબાદ ગામ અને પરગામના લોકો વાડીમાં જમવા માટે જ સમાજની વાડીમાં જાય છે. આ રીતે 'સાક્ષાત્કાર દિન'ના દિવસે વરઘોડો કાઢી અને આ દિવસે લોકો ભેગા થઈ આ દિવસની ઉજવણી કરે છે.

આ ઉપરાંત રક્ષાબંધનના દિવસે ફરજિયાત માલપુઆ બનાવવામાં આવે છે અને ગુરૂપૂર્ણિમાને દિવસે ફરજિયાત મોતીચૂરના લાડુ થાય છે. આ રીતે આ દિવસે મોટા ઉત્સવોનું આયોજન કરવામાં આવે છે અને લોકો એકસાથે મળીને આ દિવસની ઉજવણી કરતા હોય છે.

સમાજમાં નોંધપાત્ર સુધારાઓ થયા છે. સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓ દૂર થઈ છે. સમાજના લોકો આધ્યાત્મિક બાબતોમાં જોડાયા છે. અનુભવનું જ્ઞાન એ જ સાચું જ્ઞાન છે. અનુભવગમ્ય ન થાય ત્યાં સુધી બધું કાચું છે. નકશામાં બતાવેલી મુંબઈ કાંઈ કામની નથી તેમ પુસ્તકીયા જ્ઞાનથી કાંઈ કલ્યાણ થઈ શકે નહીં. વેદની રૂયાઓ મોઢે કરી હોય પણ અનુભવ વગર કાંઈ ફળ આપી શકે નહીં અને જ્યાંસુધી હૃદય આગળ મમતાનો મોટો પહાડ છે ત્યાંસુધી આત્માના દર્શનની આશા રાખવી એ હવામાં મહેલ બાંધવાની ઇચ્છા કરવા બરોબર છે. સમાજમાં રહેલા લોકો અલગ અલગ ધર્મમાં માને છે પરંતુ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય એક જ છે. આત્માને પરમાત્મા સુધી લઈ જવો. કહેવાય છે કે બહારથી કોઈ આવીને મોઢામાં જ્ઞાનનો કોળિયો મૂકી જવાનું નથી. આપણે જાતે જગત ઉપરથી મમત્વ કાઢવું પડશે. શરીર ઉપરનો મોહ દૂર કરવો પડશે. સંતપુરુષો માર્ગ બતાવે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી દ્રઢ મનથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જગતમાં દુઃખોથી ડરી જવું નહીં. કાયર મનુષ્યો આત્મજ્ઞાન મેળવી શકતા નથી. આ તો શુરવીરોનો માર્ગ છે. જગત ગમે તેમ બોલે જગત તો આંધળું છે. જેમ આંધળો માણસ સાચો રસ્તો દેખાડી શકે નહીં તેમ માયામાં ડૂબેલા જગતના લોકો સાચી વાત કહી શકે નહીં. સાચી વાત તો મહેલમાં (આત્મામાં) નિવાસ કરી ચૂકેલા રાજહંસો સમાન સત્પુરુષો જ કહી શકે છે.

જેશીંગબાપાના આધ્યાત્મિક વિચારોએ સાબરકાંઠા ઉપરાંત અન્ય વિસ્તારોમાં પણ વટવૃક્ષની જેમ ફૂલી ફાલ્યા છે. ધાર્મિક વિચારો, ભક્તિની સાથે સાથે દયા, ભાવના, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ, અતિથિને માન-સન્માન આપવું અને તેમના વિચારો હાલમાં સમાજમાં ફેલાયેલા જોવા મળે છે. જેશીંગબાપાની જન્મભૂમિ ગોધમજી મુકામે કોઈપણ વ્યક્તિ આવે તેને ફરજિયાત ચા અને ભોજન આપવામાં આવે છે. પહેલાના સમયમાં ગોધમજી ગામને કોઈ જાણતું ન હતું જ્યારે હાલમાં ગોધમજી નામ પડવાથી લોકોના શરીરમાં એક અલગ પ્રકારની ભાવના જાગૃત થાય છે. ગોધમજી ઉપરાંત અન્ય ગામોમાં પણ લોકોના વિચારોમાં પરિવર્તન આવ્યા છે. જેશીંગબાપાના સાક્ષાત્કાર દિને સમાધિ સ્થળે 'ચરણ પાદુકા' ની રચના

કરવામાં આવી છે. આ રીતે 'સાક્ષાત્કાર દિન'ની જાહેજલાલીથી ઉજવણી કરવામાં આવે છે. જેશીંગબાપાના મૃત્યુ પછી સમાધિ મંદિર બનાવવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત સમાધિ સ્થળે 'પૂજ્ય માતૃશ્રી રૂખીબા સદ્ગુરુ શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા ભવન' તથા 'શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા ભોજનાલયનું' નિર્માણ કરવામાં આવ્યું છે. જેશીંગબાપાને ભગવાનનો આભાસ થયેલો ત્યાં 'સમક્તિ સ્થાન'ની રચના કરવામાં આવી છે અને જ્યાં તેમને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. ત્યાં 'કીર્તિસ્તંભ'નું નિર્માણ કરવામાં આવેલ છે.

જેશીંગબાપાની સમાધિ સ્થળે 20-12-2016 ના રોજ જેશીંગબાપાના મંદિરની રચના કરવામાં આવી છે. જેમાં રામજીબાપા, જેશીંગબાપા અને નાથુબાપાની મુર્તિ પ્રસ્થાપિત કરેલી છે. દેહ વિલય થયો તે જ સ્થળે આ મંદિરની રચના કરવામાં આવી છે. આ મંદિર બનાવવાનો નિર્ણય હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી અને અમીન સાહેબ ડોક્ટરનો હતો. તેમાં મુમુક્ષુભાઈઓ પણ જોડાયા હતા. ત્યાં 8 રૂમો અને 2 હોલનું આયોજન છે. બહારથી આવતા લોકો અહીં રહે છે. આ રીતે સમાધિ સ્થળનું વાતાવરણ આહ્લાદક છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

1. પટેલ જીતુભાઈ ધીરુભાઈ, સાક્ષાત્કાર શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા, દ્વિતિય આવૃત્તિ, શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા સ્વાધ્યાય પરિવાર, ગાંધિયોલ, 2016, પૃ. 7,8
2. પટેલ જીતુભાઈ ધીરુભાઈ, સંતવાણી શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા, ચતુર્થ આવૃત્તિ, શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા સ્વાધ્યાય પરિવાર, ગાંધિયોલ, 2016, પૃ. 47, 62, 63
3. પટેલ જીતુભાઈ ધીરુભાઈ, મોક્ષમાર્ગ: શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા ભાગ-1, તૃતીય આવૃત્તિ, શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા સ્વાધ્યાય પરિવાર, ગાંધિયોલ, 2013, 63, 73, 148
4. પટેલ જીતાભાઈ ગેમરભાઈ, સતપ્રકાશ શ્રીમદ્ જેશીંગભાઈ પટેલ, દ્વિતિય આવૃત્તિ, શ્રીમદ્ જેશીંગબાપા સ્મૃતિમંદિર, ગાંધિયોલ, વિક્રમ સંવત-2067, જૂન-2011, પૃ. 74, 75, 234
5. રૂબરૂ મુલાકાત, પટેલ લખુબેન મોતીભાઈ, ગામ-ખેડ, ઘરકામ, મો.નં. 9427084713, તા. 13/4/2017
6. રૂબરૂ મુલાકાત, પટેલ શારદાબેન શિવાભાઈ, ગામ-ખેડ, ઘરકામ, મો.નં. તા. 13/4/2017
7. રૂબરૂ મુલાકાત, પટેલ શાંતાબેન રામજીભાઈ, ગામ-ખેડ, ઘરકામ, મો.નં. 9427839115, તા. 13/4/2017

પ્રત્યેનો બહુકોણીય અભિગમ પ્રગટાવતી કથા

ડૉ. કૌશિકકુમાર એલ. પંડ્યા

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ,

બાબરા જિ. અમરેલી

સારાંશ: ગુજરાતી કથાસાહિત્યક્ષેત્રે ડૉ. કેશુભાઈ દેસાઈનું પ્રદાન નોંધપાત્ર રહ્યું છે. એક ડોક્ટર તરીકે તેઓ દર્દીની શારીરિક- માનસિક બીમારીઓની ચિકિત્સા કરતાં કરતાં માનવ સમાજ, માનવજીવન અને માનવ મનની આંતર બાહ્ય સમસ્યાઓ અને સંવેદનોને, એક સર્જકની દૃષ્ટિએ નિહાળી-સંવેદીને સર્જનસ્થ કરતા રહ્યા છે. તેમની કલમ નવલકથા, ટૂંકીવાર્તા, એકાંકી, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, રેખાચિત્ર, અનુવાદ અને કવિતા જેવાં વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં વિહરતી રહી છે. નવલકથાનું ક્ષેત્ર તેમનું મનગમતું હોવાથી તેમાં વિશેષ ખેડાણ થયું છે. છેલ્લા ચાર-પાંચ દાયકાઓથી લખતા રહેલા કેશુભાઈ દેસાઈનું લેખનસાતત્ય માન ઉપજાવે તેવું છે. જીવનમાં પદ, પ્રતિષ્ઠા, પૈસા અને પ્રેમ મળ્યા પછી પણ માણસ લખતો રહે, સ્વાંતઃ સુખાયનાં અન્ય કેટલાંય ક્ષેત્રો હોવા છતાં પણ માણસ લખતો રહે તો આ લેખન પાછળ માણસનો સાહિત્યપ્રેમ અને ભાષાપ્રેમ પણ છુપાયેલો હોય, એવું સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય. કેશુભાઈ દેસાઈના લેખન સાતત્ય પાછળનું કારણ પણ આ સાહિત્યપ્રેમ અને ભાષાપ્રેમ જ છે. તેમનું સાહિત્ય લેખન આજપર્યંત ચાલુ છે જેની સાક્ષી પૂરે છે બે કૃતિ: ‘પુરુષજાત’ અને ‘ઉત્તરાર્ધ.’ આ લેખમાં આ બંને કૃતિ વિશેના વિચાર આલેખાયા છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: કેશુભાઈ દેસાઈ, લઘુનવલનું સ્વરૂપ.

‘દિવ્ય ભાસ્કર’ના મેગેઝિન ‘અહા ! જિંદગી’ના આમંત્રણથી લખાયેલી આ કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રેમીઓને ગમે તેવી છે. આ કૃતિઓને લઘુનવલ કહીશું કે લાંબી ટૂંકી વાર્તા ? લઘુનવલનાં જે વ્યાવર્તક લક્ષણો બતાવાયેલાં છે તે લક્ષણોના સન્દર્ભમાં આ કૃતિઓને મૂલવીશું તો કૃતિઓને અને કર્તાને અન્યાય થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે. અહીં સ્વરૂપગત અભ્યાસ કરવાની બહુ જરૂર જણાતી નથી. સાહિત્ય-સ્વરૂપો એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે, વર્ગીકરણ છે. સર્જક આ વ્યવસ્થા કે વર્ગીકરણને જડબેસલાક વળગી રહેતો હોતો નથી. આ કૃતિઓના આ સ્વાદમાં સ્વરૂપચર્યા બહુ ઉપકારક નીવડતી નથી. આ કૃતિઓને કથાસાહિત્યની કૃતિ તરીકે તપાસીશું તો પણ તેમાં રહેલા આસ્વાદ્ય અંશોને પૂરેપૂરી રીતે માણી શકાશે.

પ્રથમ કૃતિનું શીર્ષક છે ‘પુરુષજાત’. આ શીર્ષક જ પુરુષના પુરુષ તરીકેના એક સમાન લક્ષણ (અપલક્ષણ !) ને ધ્વનિત કરી આપે છે. આ કૃતિનું કથાઘટક છે પુરુષ:સ્ત્રીની નજરે. ‘ પુરુષની નજરે સ્ત્રી તો એક ભોગનું સાધન જ રહી છે. તો સામે પક્ષે સ્ત્રી પુરુષ વિશે કેવું વિચારે છે ? સર્જકે આ લઘુકૃતિમાં અવની જેવી હાઇલી એજ્યુકેટેડ યુવતીના પુરુષજાત વિશેનાં મંતવ્યો આ રીતે શબ્દસ્થ કર્યા છે :

“પુરુષ નામે હરામખોરની ઓલાદ જ હોય. સ્ત્રી કરતાં એ વધારે અદેખું પ્રાણી છે. આપણે એમને ગમે તેટલાં અનુકૂળ થઈએ તોય ક્યારેક તો જાત બતાવી જ દે.”

“બધાને પહોંચી શકાશે; એક આ પુરુષજાતને નહીં પહોંચાય !!

“પ્રભુ, તેં આ પુરુષજાત કેવી ઘડી છે !”

“એને પુરુષજાત પર જરા વધારે પડતો ભરોસો બેસી ગયો લાગે છે.”

“પુરુષ તો પુરુષ જ છે. સ્ત્રી, બાળક, અરે આખે આખી પૃથ્વીનો માલિક હું એને પડકારીને ધરાઈ ગઈ છું. હવે એની સામે વધારે ઝઝૂમવાની મારી તૈયારી નથી.”

આ તો પોતાના દામ્પત્યજીવનમાં પતિના દુર્વ્યવહારથી ત્રસ્ત થયેલી સ્ત્રીનાં પુરુષ વિશેનાં મંતવ્યો છે. ઈશ્વરે સ્ત્રી અને પુરુષનું ઘડતર જુદા જુદા હેતુથી કર્યું છે. તેથી બન્ને વચ્ચે શારીરિક અને વૈચારિક ભેદ રહેવાનો જ. આમ છતાં સ્ત્રી પુરુષ સાથે લગ્ન સંબંધે જોડાય છે ત્યારે આ સંબંધ પછી જો એકબીજાને અનુકૂળ થવાની ભાવનાનો અભાવ રહે તો નાના પ્રશ્નો પણ મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. અહીં કથાનાયિકા અવની તેમના નિઃસંતાન પણ પૈસે ટકે સુખી એવા માસા-માસીને ત્યાં લાડકોડથી ઉછરી છે, તેથી જીવનમાં ઊભા થતા નાના નાના પડકારોનો સામનો કરવા જેટલી પણ હિંમત કેળવી શકી નથી. તેથી તેના લગ્ન પછી તે પોતાના પતિનો દુર્વ્યવહાર સહન કરી શક્તી નથી. પતિને સમજાવવાનો કે તેને સુધારવા માટે થોડો સમય આપવાનો વિચાર કરવા જેટલી પણ તે ધીરજ રાખી શક્તી નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ પતિના અત્યાચારથી માત્ર પતિ પ્રત્યે જ નહીં, સમગ્ર પુરુષજાત પ્રત્યે ધિક્કારભાવ વ્યક્ત કરતી થઈ જાય છે. અવની જેવી શિક્ષિત યુવતીનો પુરુષ પ્રત્યેનો આ તિરસ્કારભાવ અને આ તિસ્કારભાવની ગ્રંથિમાંથી તેને મુક્ત કરવાના થતા પ્રયાસો એટલે ‘પુરુષજાત’ લઘુકૃતિનું વિષય વસ્તુ. સર્જકે સામાજિક વાસ્તવ અને મનોવાસ્તવને ઉપસાવતું સરસ મજાનું વિષયવસ્તુ તો પસંદ કર્યું છે, પરંતુ આ વિષયવસ્તુને જેટલો કલાસ્પર્શ મળ્યો જોઈએ એટલો મળ્યો નથી. જો કે સર્જકે પણ કલાના કોઈ ઊંચા શિખર સર કરવા આ કૃતિનું સર્જન કર્યું છે એવો દાવો કર્યો નથી. પરંતુ કલાસ્પર્શ પૂરેપૂરો થયો નથી એનો અર્થ એવો પણ નથી કે આ કૃતિને સાહિત્યના સીમાડામાંથી હદપાર કરી દેવી. બધી કૃતિઓમાં બધી અપેક્ષાઓ ન પણ પૂરી થતી હોય તે સ્વાભાવિક છે. અહીં સર્જકની સર્જનપ્રતિભામાં નાના નાના ચમકારા ઘણાં સ્થળે જોઈ શકાય છે.

સર્જકે કથાનાયિકા અવનીના વ્યક્તિગત જીવન અને વિચારમાં આવતાં પરિવર્તનોને નિરૂપવા માટે જે સામાજિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક સન્દર્ભનો આધાર લીધો છે તે આસ્વાદ્ય છે. અવની સામાન્ય સ્થિતિનાં માતા-પિતાની દીકરી, ગામડામાં રહેતી. ગામડાની સ્થિતિમાંતેનું જીવન કેવું સીમિત અને સામાન્ય બની જાત એ વિશે સર્જકે નોંધ્યું છે :

“ગામમાં સાત ધોરણ સુધીની શાળા હતી. એમાં ભણાય એટલું ભણવાનું. છોકરી ચૌદ-પંદર વરસની થાય ત્યાં લગી તો એનાં લગ્ન પણ લેવાઈ જતાં. પરણી ગયા, પછી તો વહુ થઈને જ રહેવાનું હોય ને! છોકરાં જણવાનાં, રસોડું સંભાળવાનું અને એમને એમ એક દિવસ મરી જવાનું.”

સર્જક ગામ વાસ્તવને સરસ રીતે ચીંધી બતાવ્યું છે. આ ગામવાસ્તવનો ભોગ બનતા પૂર્વે જ કથાનાયિકા અવનીનું સ્થાનાન્તર થાય છે. અશોક દેસાઈ નિઃસંતાન છે, માનસશાસ્ત્રના પ્રોફેસર છે, સાધન સમ્પન્ન છે. વિશેષ તે અવનીના માસા થાય છે. આ બધા સન્દર્ભને ધ્યાનમાં રાખીને અવનીને તેનાં માતા-પિતા જ તેને અશોક દેસાઈ અને સુધા દેસાઈ -માસા અને માસીને ત્યાં મોકલે છે. દોઢેક દાયકા દરમિયાન અવની અશોક દેસાઈ માટે આંખનું રતન બની જાય છે. તેનો લાડકોડમાં થયેલો ઉછેર, તેને

મળેલું ઉચ્ચ શિક્ષણ, એમ.ડી.નો કરેલો અભ્યાસ, સાધન સમ્પન્ન ઘર જોઈને કરેલા લગ્ન અને લગ્ન પછીના જીવનના કટુ અનુભવો વગેરેનો સંદર્ભ સર્જકે સરસ રીતે કૃતિસ્થ કર્યો છે. જીવનમાં પરિવર્તન થયું. અવની માતા-પિતાને-ગામડાને છોડીને માસા-માસીને ત્યાં આવી. પછીનાં વર્ષોમાં તેનો જે રીતે ઉછેર થયો તે ઉછેરે તેની માનસિકતાને ઘડી. આ માનસિકતાએ જ તેના દામ્પત્યજીવનમાં છેદ દીધો. વળી એક પતિના કટુ અનુભવથી તે આખીય પુરુષજાત પ્રત્યે ધિક્કારભાવ અનુભવતી થઈ તે સ્થિતિ દયનીય હતી. આ સ્થિતિમાંથી અવનીને બહાર કાઢવા માટે તેના વિચાર પરિવર્તન માટે -અશોક દેસાઈ, ડૉ. ઉલ્લાસ પટેલ, સંગીતા પટેલ અને સુધા દેસાઈ એક ‘મીઠું ષડયંત્ર’ કરે છે. આ ષડયંત્ર મુજબ અશોક દેસાઈ, ડૉ. ઉલ્લાસ પટેલની પત્ની સંગીતા સાથે દસેક દિવસ અલોપ થઈ જાય છે. આ દરમિયાન અવનીનું વિચાર પરિવર્તન થાય છે. તે ગૃહસ્થધર્મ વિશે વિચારે છે. પોતાના ઘર વિશે વિચારે છે. બાળક વિશે વિચારે છે અને પુનર્લગ્ન કરવા માટે તૈયાર થાય છે. કૃતિમાં આ શોક ટ્રીટમેન્ટ થોડું ઉત્તેજનાત્મક વાતાવરણ સર્જીને આનંદનો અનુભવ કરાવે છે, એ દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ માણવા જેવો છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આવું બની શકે ? આ પ્રશ્ન ભલે થોડી અવઢવની સ્થિતિ જન્માવે, પરંતુ ફિલ્મમાં માનસિક બીમારીવાળા દર્દીને સાજો કરવા માટે તેની પત્ની કે પ્રિયાની ભૂમિકા કરતી પરિચારિકાઓ જોઈ છે. તેથી પ્રસંગની અવાસ્તવિકતા વિશે જન્મેલો પ્રશ્ન શમી જાય છે.

સર્જકે માનવજીવન અને માનવસંબંધના સંદર્ભમાં બનતા બનાવોને જે રીતે બનતા જોયા છે અને બનાવને કારણ ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોને જે રીતે ઉકેલાતા જોયા છે તેનો અર્ક પણ આ કૃતિમાં રેલાયો હોય તેમ લાગે છે. લગ્ન સમ્બન્ધ અને ગૃહસ્થાશ્રમ સંદર્ભે સર્જકની જીવન દૃષ્ટિનો પણ સહેજેય પરિચય થાય. કથાનાયિકા અવનીના લગ્ન સમ્બન્ધમાં પોતે કેવી થાપ ખાધી છે તે વિશે અશોક દેસાઈ જે વિચારે છે તેમાં આ જીવનદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આવે છે. સર્જક અશોક દેસાઈના જમાઈની શોધ માટેના માપદંડ વિશે નિર્દેશ કરતા કહે છે

સામો માણસ કેવો હતો એ તો જોયું જ નહીં. બસ, એના ઠાઠથી અંજાઈ ગયા. છોકરી બંગલામાં રહેશે અને ગાડીમાં ફરશે; સસરો આડાઅવળા ધંધા કરીને ઘણું કમાય છે, બે માણસ બેઠાં બેઠાં ખાય તોય કયાં ખૂટે એમ હતું? હાઈનો દરદી છે એટલે બહુ તો ‘બે પાંચ વરસનો ધરાક ઓછામાં પૂરું સાસુય નથી – એટલે એનો પણ ત્રાસ નહીં બાપ નહીં. હોય એ દિવસે આફ્રડો આપણી પાસે આવશે. પછી તો છોકરો જ સર્વેસવા થઈ જવાનો હતો ! આગળ પાછળ બીજું કોઈ હતું

પ્રાયઃ દીકરીનાં માતા-પિતાની પોતાના જમાઈ શોધવાની વિચારસરણી આ પ્રકારની હોય છે. બહુ ઓછા લોકો સામાવાળા લોકોના સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યનો વિચાર કરે છે. લગ્નમાં સમ્પત્તિ નહીં સંસ્કાર જોવા જોઈએ, એ ધ્વન્યાર્થ કથાનાયિકાના નિષ્ફળ ગયેલા દામ્પત્યજીવનમાંથી સમજાય છે.

કથાનાયિકાના પુરુષજાત પ્રત્યેના ધિક્કારભાવ અને તેના પરિણામ પુનર્લગ્ન ન કરવાના તેના ખ્યાલ સામે સર્જક તેનું વિચાર-પરિવર્તન કરાવીને ગૃહસ્થાશ્રમનો મહિમા પણ પ્રગટ કરે છે. કથા નાયિકાને જ સમજાય છે. ગ્રામવાસ્તવના લાભથી વંચિત રહી ગયેલી અવની વિચારે છે

“અસલી માબાપ જોડે રહીને મોટી થઈ હોત તો ગામની બીજી છોકરીઓની જેમ સામાન્ય સ્ત્રી તરીકે સામાન્ય જિંદગી જીવતી હોત... અસામાન્ય માણસની છત્રછાયામાં રહેવા આવીને મેં તો પેલું સામાન્ય સુખ પણ ગુમાવ્યું. – શું એય કોઈ નાનું સુખ હોય છે? આ ઉમરની સ્ત્રીના ખોળામાં કોઈ કાલી

કાલી બોલીમાં ટહુક્યું બચુડિયું રમતું હોય એથી મોટું સુખ તે સ્વર્ગમાંય શોધ્યું ન જડે. ‘ઘન્યો ગૃહસ્થાશ્રમ’ કહેનાર ઋષિ કંઈ ગાંડા થોડા હશે?”

કેરિયર બનાવવાની ઘેલછામાં પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમને કે કુટુંબજીવનનો ભોગ દેતી શિક્ષિત અને નોકરિયાત યુવતીની જીવનપદ્ધતિ અને વિચારપદ્ધતિ સામે લાલ લાઈટ પણ, આ રીતે, ધરવામાં આવી છે. કથાનાયિકાનું વિચારપરિવર્તન આ કૃતિનો કેન્દ્રસ્થ મુદ્દો છે જે આ રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. સર્જકની સ્વસ્થ જીવનદૃષ્ટિનો પણ સહેજેય પરિચય મળી રહે છે.

કૃતિમાં વિવિધ સ્તરની ભાષાશૈલીનો થયેલો વિનિયોગ પણ ધ્યાનાર્હ છે. માણસ પોતાના મગજ પરનો કાબુ ગુમાવી બેસે ત્યારે તે ગમે તેટલો સંસ્કારી હોય, શિક્ષિત હોય, વિનમ્ર હોય છતાં તેમનો આક્રોશ વ્યક્ત કરતી ભાષા તેના સંસ્કાર, શિક્ષણ, વિનમ્રતાને થોડી ક્ષણો માટે તો વિસરાવી જ દે છે. આ પ્રકારની A language of aggressionનો પ્રયોગ માનસશાસ્ત્રના પ્રોફેસર અશોક દેસાઈએ વ્યક્ત કરેલા આક્રોશમાં થયો છે. નફફટ, વંઠેલ, હરામખોર, બદમાશ, ડફેળ, જાનવર, હાલીમુવાલી, બે નંબરિયો સાલો, કરમચંડાળજેવા શબ્દોના પ્રયોગો અશોક દેસાઈના આક્રોશને બરાબર વ્યક્ત કરે છે. સુધા દેસાઈ જમાઈના દુર્વ્યવહારથી કેવા દુભાયેલા છે, તે તેમના શબ્દોમાં સાંભળો :

“પડે જ ના ઊંડા ધરામાં ! .. મૂઓ ફાટી પડે તોય આપણને શું અડે કે આભડે ? આવા રાક્ષસનું તો સપનું યે ના આવજો. આ ભવમાં તો મળ્યો તે મળ્યો; બીજા ભવમાં મૂતરના બેડેય સામો ના મળજો...”

પાત્ર પરિસ્થિતિ અનુસાર ભાષા પ્રયોજવાની સર્જકની શક્તિનો અંદાજ આવાં ઉદાહરણોથી આવી શકે તેમ છે. શિક્ષિતસ્તરના લોકો પોતાના ઉકળાટ વ્યક્ત કરવા કે તિરસ્કાર ભાવ વ્યક્ત કરવા તત્સમ શબ્દોનો નહીં, તળપદા શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરે છે જે Reality of languageની પ્રતીતિ કરાવે છે. અહીં તળપદા શબ્દો સાથે જ પ્રોસીજર, પેઈનકીલર, ઓન લાઈન, પ્લસ પોઈન્ટ, પ્રોમિસ, આઈડિયા, એપ્રોચ, પ્રોબ્લેમ, શોપિંગ, સ્વીટ્સ જેવા અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દો અને ભાવતુંતું ને વૈદે બતાવ્યું, દેવ દીઠા ને જાત્રા પહોંચી, સમજ્યાં એટલે શેઢો વાળી દેવામાં જ મજા, આપણને શું અડે કે આભડે, પનારો પડ્યો, ફાટી પડવું જેવાં રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ પણ છાસવારે થયો છે. જે ગામડામાંથી શહેરમાં ગયેલાં-શિક્ષિત થયેલાં લોકોની ભાષાનો પરિચય કરાવે છે. ‘આઈએસઆઈ’ના માર્કા જેવો હોંકારો-પ્રયોગ પણ આસ્વાદ્ય છે.

સંવાદની ભાષામાં પણ વ્યંગ્યાર્થ અને હળવાશનો પણ અનુભવ થાય છે. નાના બાળકના સન્દર્ભમાં થતા સંવાદમાં અને સુધીર દેસાઈના પાત્ર સંદર્ભે મૂકાયેલા સંવાદમાં હળવાશ છે :

‘જો જો ને, નામ કાઢશે તમારું’

‘ત્યારે તો આબરુ કાઢે છે જ્યાં ને ત્યાં...હજી પીપી ઉપર કંટ્રોલ નથી આવ્યો. રોજ પલાળતો રહે છે ગોદડી...’

‘જાગતા હોય એ દરમિયાન અડધોઅડધ વખત તો એ ‘અંદર’ જ હોય છે.’

અવનીની નહીં, મારી કુંડળીમાં પણ બીજો લગ્નયોગ છે.’

‘એને પુરુષજાત પર જરા વધારે પડતો ભરોસો બેસી ગયો લાગે છે.’

કૃતિમાં સહજ રીતે વણાઈ આવતી ચિન્તનકણિકાઓ પણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. કેટલીક નોંધવા જેવી છે :

“પુરુષજાતને ટકવું હશે તો એને સ્ત્રી સાથે સમાધાન કર્યે જ છૂટકો

“હાઈલી એજ્યુકેટેડ યુવતી પુરુષજાતને અવિશ્વાસની નજરે જોતી થઈ જાય, એ સમાજની અધોગતિની નિશાની ગણાવી જોઈએ.”

“પ્રોબ્લેમ તો બધાને હોય – દુનિયામાં સંપૂર્ણ સુખી માણસ જનમવું બાકી છે.”

“ખરું મહત્ત્વ ડેસ્ટિનેશન પર પહોંચવાનું છે.”

સર્જકે સરસ કથાઘટક પસંદ કરીને તેને વિકસાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કૃતિનો આરમ્ભઅંતની સાવ નજીક છે. અશોક દેસાઈ અને સંગીતાનું દસ દિવસ અલોપ થઈ જવાનું ષડયંત્ર ખુલ્લું પડી ગયું છે અને બન્ને પાછા પોતાના ઘર ભણી જઈ રહ્યા છે કારમાં. અશોક દેસાઈનું મન સંસ્મરણોનાં અરણ્યમાં આથડવા લાગે છે. એ રીતે સર્જકે પીઠઝબકાર (Flash back)ની પદ્ધતિ દ્વારા અતીતમાં બનેલા બનાવ અને તેની સાથે સંકળાયેલા પાત્ર સન્દર્ભોને સ્પષ્ટ કરી આપ્યા છે. વચ્ચે વચ્ચે સર્વજ્ઞનું કથન પણ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ નિરૂપણરીતિ પણ વાર્તાતત્ત્વને સરસ રીતે સંકલિત કરવામાં કામિયાબ નીવડી છે. ‘મધુરેણ સમાપયેત’ જેવો સુખાંત પણ સિદ્ધ થયેલી પાત્રયોજનાને કારણે આસ્વાદ્ય છે. અશોક દેસાઈ, સુધા દેસાઈ, ડૉ. ઉલ્લાસ પટેલ અને તેની પત્ની સંગીતી—પુત્ર રિષભ અને કથાનાયિકા અવનીનાં પાત્રવ્યક્તિત્વને પણ સર્જક બરાબર ઉપસાવી શક્યા છે. ડૉ. ઉલ્લાસ પટેલનું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન અને તેમની અવની વિશેની ચિન્તા તેમના પાત્રવ્યક્તિત્વને દીપાવે છે. કૃતિમાં નિરૂપાયેલા જીવનના અનુભવોને સર્જક જેટલે અંશે બિનંગત બનીને આલેખે છે તેટલે અંશે કૃતિ કલાત્મકતાની દિશા પ્રતિ વિશેષ ગતિ કરતી રહે છે. T. S. Eliotનો Impersonalityનો સિદ્ધાન્ત ક્યારેક કોઈક કૃતિ વાંચતા સહેજેય યાદ આવી જાય છે. ગમે તેમ પણ ‘પુરુષજાત’ કથાસાહિત્યની એક કૃતિ તરીકે વાચનક્ષમ છે.

‘પુરુષજાત’ શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત થતા આ પુસ્તકમાં બીજી એક લઘુકૃતિ છે ‘ઉત્તરાર્ધ’. આ કૃતિમાં દીના નામની યુવતીના પરિણીત એવા ભાનુભાઈ સાથેના પ્રેમસમ્બન્ધની અને ભાનુભાઈના મૃત્યુ પછી તેના એક મુસ્લિમ કલાકાર યુવાન સાથેના લગ્નસમ્બન્ધની કથા નિરૂપાઈ છે. એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અહીં સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધો જ કેન્દ્રમાં છે. પરંતુ સર્જકને આ સમ્બન્ધની કથા કહેવામાં જ રસ નથી; અહીં સર્જકનો આશય કથાનાયિકા દીનાના મનોવિશ્વમાં પ્રવેશીને તેમાં વિહરતાં વિભિન્ન ભાવ-સંવેદનોને શબ્દસ્થ કરવાનો છે. એક વિશિષ્ટ ભાવપરિસ્થિતિમાં મૂકાયેલી કથાનાયિકા દીનાના ચૈતસિક વાસ્તવને અહીં જે રીતે ઉદ્ઘાટિત કરવામાં આવ્યું છે તે આ કૃતિનો આસ્વાદ્ય અંશ છે. ‘પરિણીત પુરુષ સાથે સંબંધ બાંધતી યુવતી’ જેવા કથાઘટકને સર્જકે સરસ રીતે આલેખ્યું છે. કૃતિમાં મુખ્યત્વે કથાનાયિકા દીના અને ભાનુભાઈના વ્યક્તિત્વનાં વિભિન્ન પાસાંઓ ઊપસી આવ્યાં છે.

આ બન્ને પાત્રોના આંતર-બાહ્ય જીવનમાં વિરોધાભાસ જોવા મળે છે. કથાનાયિકા દીના પરિણીત એવા ભાનુભાઈ સાથે પ્રેમસમ્બન્ધે જોડાય છે. વર્ષો સુધી તેની સાથે રહે છે. આ દરમિયાન ભાનુભાઈ પોતાના વિખવાદી દામ્પત્યજીવનથી કંટાળી ઘર, પત્ની, પુત્રને છોડીને દીના અને તેનાં વૃદ્ધ માતાને ત્યાં રહેવા માટે જાય છે. દીનાના દાદાની અઢળક સમ્પત્તિનો સદ્ ઉપયોગ ભાનુભાઈના હસ્તે થાય છે. એ રીતે ભાનુભાઈ પોતાના ઉદાત્ત વ્યક્તિત્વને પ્રસ્થાપિત કરી શકે છે. લગભગ સાંઈઠેક વર્ષની

ઉંમર ડાયાબિટીસ, બી.પી. અને એવી ઘણી બધી બીમારીઓથી ઘેરાયેલા ભાનુભાઈ મૃત્યુ પામે છે. આમ, સજ્જકે કૃતિના પૂર્વાર્ધમાં ભાનુભાઈ અને કથાનાયિકાના સામાજિક અને કૌટુંબિક સંદર્ભને નિરૂપ્યો છે. પરંતુ ખરેખર તો આ સામાજિક સંદર્ભ કથાનાયિકાના ઉત્તરાર્ધને સમજવા માટેની એક માત્ર પ્રયુક્તિ જ છે. કૃતિનો ખરો પ્રારંભ તો ભાનુભાઈના મૃત્યુ પછી સર્જાયેલી સ્થિતિ અને કથાનાયિકાની મનોદશાના આલેખનથી જ થાય છે.

સજ્જકે કથાનાયિકાના હૃદય-ચિત્તમાં વિહરતા સમર્પણભાવ, સેવાભાવ, પ્રેમભાવ, તિતિક્ષાવૃત્તિ, અપરાધભાવ, ભયગ્રંથિ, છેતરાયાપણાનો ભાવ, અનાથપણાનો ભાવ, માતૃત્વની ઝંખના, અસલામતીના ભાવને સરસ રીતે તાદૃશ કરી આપ્યાં છે. ભાનુભાઈના મૃત્યુ પછી તેમની પત્ની અને પુત્ર આવ્યાં ત્યારે તેમણે જે રીતે દીના સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો તે દુર્વ્યવહાર સામે દીનાએ, મૃત્યુનો મલાજો જાળવવા, કશો જ પ્રતિકાર કર્યો ન હતો. ઉલટાનો એ સ્ત્રી પ્રત્યેનો સમભાવ વ્યક્ત કરતા વિચાર્યું હતું:

“એ કજિયાળી હોય, કભારજા હોય કે કુબ્જા હોય—આખરે એ પણ પોતાના જેવી સ્ત્રી હતી. એની જિંદગી રોળાઈ જાય અને એ ચૂપ રહે એવી અપેક્ષા તો વધારે પડતી જ ગણાય. સ્ત્રીનો અવતાર, પાછી છોકરાની મા – એટલે બીજે જવું હોય તોય બાપડીને કોણ સંઘરે?”

‘ક્યારેક સામે ચાલીને એના પગે પડી જઈ માફી માગવાનું મન થઈ આવતું. એકાદ પત્ર પણ લખી નાખેલો, ભાવાવેશમાં.”

એક સ્ત્રી તરીકે દીના ભાનુભાઈની પત્ની પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરે છે. દીનાના ચિત્તમાં, ભાનુભાઈના મૃત્યુ પછી જે ભયગ્રંથિ અને અનાથપણાનો ભાવ વિહરી રહ્યો હતો તેના પ્રતિ સજ્જકે આ રીતે નિર્દેશ કર્યો છે :

“છોકરાને તો શરૂથી જ ઝેર પાઈ પાઈને દુશ્મન બનાવી દીધો છે. ક્યારેક રસ્તે સામો મળી જાય છે ત્યારે જબરી બીક લાગે છે. ભાનુભાઈ હતા ત્યાં સુધી તો બાંધી મૂકીનો ભ્રમ સચવાતો હતો. હવે પોતાનું રખોપું કોણ કરવાનું હતું ? તે દિવસે હજાર માણસની હાજરીમાં કેવું હડસેલું મારી દીધેલું! કાલે મોઢા પર તેજાબ ફેંકીને નાસી જાય તો પોતે શું કરી શકે એમ હતી?”

દીના ક્યારેક ભાનુભાઈની છબિ સામે ઊભી રહીને જે વાર્તાલાપ કરે છે તેમાં તેમની મનોદશાનો પણ સહેજેય ખ્યાલ આવે છે. આત્મા અમર છે. શરીર નાશવંત છે એવી ફિલસૂફી સામે પોતાનો આક્રોશ વ્યક્ત કરતી દીના જે અનાથપણાનો અનુભવ કરે છે તે જોવા જેવો છે :

“ભાડમાં ગયો તમારો આત્મા. હું એને ચાટું એથી મારું પેટ થોડું ભરાવાનું છે ? મારે જરૂર હતી પુરુષના ખોળિયાની. ભલેને એ સડી ગયેલું જ કેમ ન હોય ? કહેવા તો થાય કે મારે માથે એક છાંયડો છે, વીંખાયેલો પીંખાયેલો પણ છાંયડો તો ખરો જ ને ? આજે તો હું સાવ ઉઘાડી થઈ ગઈ. ઉપર આભ ને નીચે ધરતી...”

‘પુરુષજાત’ની કથાનાયિકા અવની કરતાં દીનાનું પાત્રવ્યક્તિત્વ જુદા જ પ્રકારનું છે. પરિણીત પુરુષ સાથે સમ્બન્ધ બાંધતા તેને કોઈ સંકોચ નડ્યો નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી કલાકાર અરુણ સાથે લગ્ન સમ્બન્ધે જોડાતા પણ તેણીએ સહેજેય ખચકાટ અનુભવ્યો નથી. તેની જીવનની ફિલસૂફી છે કે પુરુષ વિના સ્ત્રી જીવન જીવી શકતી નથી. એકલી અથવા વિધવા સ્ત્રી પ્રત્યે આ સમાજ સતત શંકાની નજરે જોયા કરે છે અને પુરુષોની નજર તો તેના પર જ સ્થિર રહે છે. અહીં

ચિરંતન શાહના વ્યવહાર, વર્તન અને વાણીના આલેખન દ્વારા દીનાની આ પ્રકારની સમજને ટેકો મળ્યો છે.

આ કૃતિમાં દીનાનું દ્વિમુખી વ્યક્તિત્વ માનવમનના અગૂઠ રહસ્યનું દ્યોતક બની રહે છે. દીનાએ ભાનુભાઈ સાથે પ્રેમસમ્બન્ધ બાંધ્યો, વર્ષો સુધી સહજીવન માણ્યું, બીમારીમાં તેમની સેવા કરી, મૃત્યુ પછી પણ તેમને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા ભવ્ય કાર્યક્રમ કર્યો અને તેમની ચિરંજીવિતાં માટે પ્રતિમા તૈયાર કરાવી. મને લાગે છે કે વ્યક્તિ પ્રત્યેના અગાધ પ્રેમને કારણે જ આટલાટલી સમર્પણભાવના વ્યક્ત કરી શકાય. આવી સેવા-સમર્પણ ભાવનાથી ભરેલી કથાનાયિકા દીનાની આંતરચેતનામાં ભાનુભાઈ પ્રત્યે કેવો ભારોભાર તિરસ્કાર ભર્યો હતો અને તેમની સાથે બંધાયેલા સમ્બન્ધમાં છેતરાયાપણાની લાગણી અનુભવતી હતી તેનો નિર્દેશ પણ અહીં થયો છે. જ્યારે ભાનુભાઈની પત્ની અને પુત્રે તેને ગાળો આપી અપમાન કર્યું ત્યારે તેમની સુષુપ્ત ચેતનામાં વિહરતા ધિક્કારભાવ-વિચારો આ રીતે પ્રગટ થાય છે :

“હું રાંડ હોઈશ તો તારો બાપ પણ રંડવો જ હતો ને ! એ ભડવાએ વળી મને એવું ક્યું સુખ આપી દીધું છે કે મારે એની પાછળ શહીદ થઈ જવું પડે? સાંભળતો જા, તારો બાપ તો પવૈયો હતો પવૈયો. મારાં જ મૂંઠનાં વઢાણાં હતાં કે હું એની જાળમાં ફસાઈ ગઈ. મારી મિલકત શું, આખે આખી લીલી નાઘેર જેવી જિંદગી રફેદફે કરી નાખી મૂઆએ. મને રાત રાત ને પાન પાન કરી મૂકી નખોદિયાએ. હું તો કહું છું, એનું નરકમાંય ઠેકાણું ના થો. અહીં તો કોહતો હતો ત્યારે હું એની સંભાળ લેતી હતી; મારી એંશી વરસની જનેતા એનાં ગૂ-મૂતર ઘોતી હતી, પણ એના કરમ એવાં ફૂડાં હતાં, મારી આંતરડી બાળી છે કે એના સાતે અવતાર એવા ને એવા જશે.”મનમાં આવો ભારેલો અગ્નિ ભરીને કથાનાયિકા દીના કયા આકર્ષણથી, કયા સ્વાર્થથી, કયા ભયથી, કઈ લાચારીથી ભાનુભાઈ સાથે વર્ષો સુધી રહી હશે? માનવજીવન અને માનવમનની ગતિવિધિ જ રહસ્યભરી છે. સર્જકે માનવજીવન અને માનવમનના આ રહસ્યને સરસ રીતે ધ્વનિત કર્યું છે.

‘ઉત્તરાર્ધ’ શીર્ષક, આમ તો ભાનુભાઈના બંગલાના નામ પરથી યોજાયું છે; પરંતુ કથાનાયિકાનું, ભાનુભાઈના મૃત્યુ પછીનું, ઉત્તરાર્ધ જીવન અહીં કથાસ્થ થયું છે તેથી આ શીર્ષક દીનાના ઉત્તરાર્ધ જીવનને પણ વ્યંજિત કરે છે. દીનાના જીવનમાં જે રીતે કલાકાર હાડુન ઉર્ફે અરુણ આવે છે તે ઘટના આકસ્મિક લાગે છે. વળી, દીના અને તેની માતા અરુણ જેવા યુવાન પર એકાદ-બે કલાકના પરિચય પછી તરત જ તેના બંગલામાં સ્થાન આપી દે તે પણ અજુગતું લાગે છે. આમ છતાં દીના અને તેમની વૃદ્ધ માતાનો સ્વભાવ જ એટલે ઋજુ, પ્રેમાળ અને નિષ્પાપ હતો કે તેઓ જે રીતે ભાનુભાઈ પ્રતિ આકર્ષાયાં તે જ રીતે અરુણ પ્રત્યે પણ આકર્ષાયાં. વળી, બન્નેના જીવનમાં એક આધાર તરીકે પુરુષની જરૂરિયાત પણ હતી.

કૃતિના આરંભ અને અંત કલાત્મક છે. સર્જકે પ્રયોજેલ કથા નિરૂપણરીતિ, પાત્રનિરૂપણ પદ્ધતિ, ભાષા વગેરે પણ કલાના ક્ષેત્રને સ્પર્શ કરતાં જોવા મળે છે. આ કૃતિમાં કથાનાયિકાના પાત્રને મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમથી નિહાળીને નિરૂપવામાં આવ્યું છે, તે વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. ‘પુરુષજાત’ શીર્ષક હેઠળ ગ્રંથસ્થ થયેલી બન્ને કૃતિઓ વાચનક્ષમ છે.

સંદર્ભ: ‘પુરુષજાત’, કેશુભાઈ દેસાઈ, પાર્શ્વ પ્રકાશન અમદાવાદ, ૨૦૧૩.

'વેઢ' વાર્તા: શોષણ, સ્મૃતિ અને આત્મનિર્ભરતાનો સંઘર્ષ

ગોવિંદભાઈ જેઠાભાઈ ઘાડિયાલા

નાયકા, તા - સમી, જિ - પાટણ

દલપત ચૌહાણ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના એક અગ્રેસર અને સત્વશીલ સર્જક છે, જેમણે પોતાની કૃતિઓમાં દલિત ચેતના અને સમાજની કરુણ વાસ્તવિકતાને બળકટ રીતે રજૂ કરી છે. તેમની ટૂંકીવાર્તા 'વેઢ' દલિત સમાજના આર્થિક શોષણ, તેની સામે અસહાયતા, અને અંતે આત્મશક્તિ દ્વારા શોષણમાંથી મુક્તિ મેળવવાની સફરનું પ્રતીકાત્મક નિરૂપણ છે.

વાર્તાની શરૂઆત માધાભાઈ શેઠના ધાર્મિક વાતાવરણથી થાય છે, જ્યાં તેઓ પૂજામાં બેઠા છે અને અચાનક બહારથી આવેલા મનોરના શબ્દો તેમને ચોંકાવી દે છે. મનોર, જે માધાની જ જાતિનો વાણકર છે, તે પોતાના બીમાર દીકરાની દવા માટે તાત્કાલિક પૈસાની માંગણી કરે છે.

"વેઢ એ શબ્દો સાંભળી, પૂજામાં બેઠેલા માધાભાઈ એકદમ ચમક્યા. તેમનો રૂપાની ઘંટડી પકડેલો હાથ હવામાં જ રહી ગયો." (પેજ. ૧૮)

મનોરની આ પરિસ્થિતિ માધાભાઈના ભૂતકાળની યાદોને 'રમરમાટ' દોડાવીને સજીવન કરે છે. ૩૦ વર્ષ પહેલાં, માધા પોતે જ બીમાર દીકરા ભગાની દવા માટે શેઠ તલકચંદ પાસે કરગરતો હતો. પૂજામાં બેઠેલી માધાભાઈની પત્ની સવિતા, મનોરને જે જવાબ આપે છે, તે અક્ષરશઃ ભૂતકાળમાં શેઠાણીએ માધાને આપેલા જવાબનું જ પુનરાવર્તન છે:

"ભઈ! શેઠ પૂજામાં બેઠા સઅ. દુકાને જજે. ઘેર કાંઈ ના મળે, હમજ્યો." (વર્તમાન, પેજ. ૧૮) "એક વાર કહ્યું ને, શેઠ સેવામાં બેઠા છે. તારા છોકરા માટે સેવામાંથી ના ઉઠાડાય, સમજ્યો." (ભૂતકાળ, પેજ. ૧૮)

આ સામ્યતા વાર્તાનું મુખ્ય હાર્દ છે. તે દર્શાવે છે કે આર્થિક સત્તા અને સામાજિક ભેદભાવના કારણે શોષણની વ્યવસ્થા વર્ષો સુધી અકબંધ રહે છે.

વાર્તાના ફ્લેશબેક દ્વારા દલિત માધા પર થતું માનસિક અને આર્થિક શોષણ છતું થાય છે. શેઠાણી દ્વારા 'સેવા'નું બહાનું કાઢીને માધાને ધક્કા મારવામાં આવે છે, અને તાત્કાલિક જરૂરિયાત માટે પણ તેને તેના પોતાના મહેનતના પૈસા આપવાનો ઈનકાર કરવામાં આવે છે.

"એક વાર કહ્યું સંભળાતું નથી? હલકી વરણ તે કાંઈ એક વાર કહેલું માને ! તારા માટે સેવામાંથી ઊઠીને પાપ ના લેવાય." (પેજ. ૧૮)

આ અવતરણ દલિત સંવેદનાનો તીવ્રતમ અનુભવ કરાવે છે. પૈસા ન આપવા માટે ધર્મને આગળ ધરવામાં આવે છે, અને દલિત વ્યક્તિને 'હલકી વરણ' કહીને અપમાનિત કરવામાં આવે છે. શેઠ ઘરમાં ઘંટડી વગાડતા પૂજામાં બેઠા રહે છે, પરંતુ બહાર થતી રકઝક અને માધાના આંસુ તરફ સાવ નિરપૂલ રહે છે. આ સામાજિક બહિષ્કાર અને વર્ગીય ઘૃણાનું સચોટ ચિત્રણ છે.

વાર્તાના શીર્ષકમાં રહેલો 'વેઢ' અહીં અતિ મહત્ત્વનું પ્રતીક બની રહે છે. શેઠની ગુલામીમાંથી મુક્ત થવામાં આ નાનકડો સોનાનો દાગીનો જ તારણહાર બને છે.

"આ તો સારું હતું કે બાપની શિખામણે એની પાસે સોનાનો વેઢ બાંડિયા બંડીના ખીસામાં અકબંધ હતો." (પેજ. ૨૦)

માધાના પિતાએ આપેલી શિખામણ – "બેટા, હંધર્યો હાપ કોમનો." – ગરીબીમાં પણ આત્મસન્માન જાળવવાની અને મુશ્કેલીમાં કોઈ પર આધાર ન રાખવાની ચેતના આપે છે. માધા તે વેઢ વેચીને દીકરાનો જીવ બચાવે છે. અહીં વેઢનું વેચાણ એ માત્ર નાણાકીય વ્યવહાર નથી, પણ શોષણકર્તા શેઠ પરની નિર્ભરતા તોડવાનો પહેલો હિંમતભર્યો વિદ્રોહ છે.

આ વેઢ વેચાયા પછી, માધાના મનમાં નવો રસ્તો ખુલે છે:

"મારે આમ ગામ-ગામ ફેરવી કરવામાં શું વાંધો? ... મહેનત પડશે, પણ શેઠની ગુલામી તો છૂટી જશે ને ?" (પેજ. ૨૨)

આ વિચાર તેને શોષિત વર્ણકરમાંથી આત્મનિર્ભર વેપારી બનાવવાની પ્રેરણા આપે છે, અને તે 'માધાભાઈ શેઠ' બને છે.

માધાભાઈ શેઠ બન્યા પછી, જ્યારે તેમની સામે ભૂતકાળની ઘટનાનું પુનરાવર્તન થાય છે, ત્યારે તેઓ પોતાના જૂના શેઠની ભૂલ દોહરાવતા નથી. તેઓ તત્કાળ પૂજા છોડીને બહાર આવે છે અને મનોરને પૈસા આપે છે.

"આ મનોર જેવી મારી દશા .હતી ને....' એમણે પહેરાણ પહેરતાં પહેરતાં પત્નીને કહ્યું." (પેજ. ૨૩)

માધાભાઈનું આ દૈન્યપરિવર્તન દલિત ચેતનાના ઉદય અને સશક્તિકરણને દર્શાવે છે. તેઓ જાણે છે કે મનોર પાસે 'વેઢ' ન પણ હોય, કારણ કે તે હજી પણ શોષણના ચક્ષમાં ફસાયેલો છે. માધાભાઈ મનોરને પૈસા આપીને માત્ર મદદ જ નથી કરતા, પરંતુ પોતાના ભૂતકાળના પીડાદાયક અનુભવનું ધાર્મિક પ્રાયશ્ચિત પણ કરે છે.

"આપણનઅ શેઠે પૈસા નતા આલ્યા! પણ વેઢ અતો, ભાડું અનું... આ મનોર પાહણ વેઢ... ચ્યાંથી હોય ?" (પેજ. ૨૪)

આ વાક્ય વાર્તાના મૂળ સંદેશને દૃઢ કરે છે: દલિત સમાજે માત્ર પોતાની મહેનત પર આધાર રાખવાને બદલે, આર્થિક રીતે સશક્ત બનીને શોષણની શૃંખલાને તોડવી પડશે. માધાભાઈનું પરિવર્તન માત્ર આર્થિક નહીં, પણ માનસિક અને સામાજિક વિજય છે.

દલપત ચૌહાણે આ વાર્તામાં તળપદી ગુજરાતી બોલી (ઉત્તર ગુજરાતની બોલી)નો ઉપયોગ કર્યો છે. "હમજ્યો", "સઅ", "કો", "નઈ બચઅ", "હોત થઈ રહઅ" જેવા શબ્દો પાત્રોની સામાજિક ભૂમિકાને સચોટતા અને તત્કાલીન વાસ્તવિકતા બક્ષે છે. આ બોલીનો ઉપયોગ કથાને વધુ વિશ્વાસનીય અને પ્રામાણિક બનાવે છે.

'વેઢ' વાર્તા સાબિત કરે છે કે દલિત સાહિત્ય એ માત્ર પીડાનું નિરૂપણ નથી, પરંતુ વિદ્રોહ, સંઘર્ષ અને સ્વયં-ઉદ્ધારની ગૌરવશાળી ગાથા છે.

(ડર, લે. દલપત ચૌહાણ, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ. પદ્ધિવૃત્તિ. 2019, મૂલ્ય. ૨૦૦/- રૂ.)

ગુજરાતમાં સહકારી ધોરણે ડેરી ઉદ્યોગના વિકાસનો અભ્યાસ

વ્યાસ ઈપ્સા રાજેશભાઈ

PhD વિદ્યાર્થી

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ

ભારત વાર્ષિક કુલ દૂધ ઉત્પાદનમાં વિશ્વમાં ટોચ પર છે. તેવી જ રીતે, ગુજરાત દેશમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં પણ અગ્રણી રાજ્ય છે. "અમૂલ" પેટર્ન આપણા દેશના તમામ રાજ્યો અને કેટલાક અન્ય દેશોમાં પણ જાણીતી અને સ્વીકૃત છે. સહકારી ચળવળ દ્વારા દૂધ પ્રાપ્તિ આપણા રાજ્યમાં મૂળભૂત થીમ છે. ગ્રામ્ય સ્તરે ૨૦૮૬૭ દૂધ સહકારી મંડળીઓ, ૧૧૫ શીતકેન્દ્રો અને ૨૨ જિલ્લા સ્તરે (ડેરી) ૨૦ ડેરી પ્રોસેસિંગ યુનિટ કાર્યરત છે. તેમણે કુલ ૨૪૧.૬૦ લાખ કિલો દૂધ અને પ્રક્રિયા એકત્ર કરી, રાજ્ય સરકારે ડેરી સહકાર ચળવળ દ્વારા ડેરી વિકાસને સંપૂર્ણ ટેકો આપ્યો છે. આ સંશોધન પત્રમાં ગુજરાતમાં સહકારી દૂધ મંડળીઓ, દૂધ-ઉત્પાદન, વેચાણ અંગેની માહિતી આપવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૦૦-૦૧માં દૂધ-ઉત્પાદન ૫૩૧૭૩ લાખ લિટર અને તેની માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્યતા ૨૮૨ ગ્રામ પ્રતિ દિવસ હતી તે વધીને ૨૦૨૨-૨૩ માં દૂધ-ઉત્પાદન ૧૭૨૮૦૫ અને માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્યતા ૬૭૦ ગ્રામ પ્રતિ દિવસ થઈ છે. ગુજરાતમાં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૨૦૧૫-૧૬ માં ૧૮,૫૪૫, મંડળીના સભ્યોની સંખ્યા ૩૪૫૨, દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન ૧૭,૪૮૧ હનું જે વધીને ૨૦૨૨-૨૩ માં અનુક્રમે ૨૨૪૦૨, ૩૭૭૬ અને ૨૬૮૭૫ થયું છે. આમ, ગુજરાતમાં સહકારી ધોરણે ડેરી ઉદ્યોગનો ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

મુખ્ય શબ્દો

ડેરી ઉદ્યોગ, સહકારી ડેરી, ગુજરાતમાં ડેરી, દૂધ-ઉત્પાદન, દૂધ વેચાણ, અમૂલ

પ્રસ્તાવના

ગુજરાત રાજ્ય વિવિધ ક્ષેત્રે સહકારી પ્રવૃત્તિમાં કામ કરતું વિકસિત રાજ્ય ગણાય છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી તેની વિશિષ્ટતા સહકારી પ્રવૃત્તિમાં આગેકદમ માંડતી રહી છે. આવી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી પ્રવૃત્તિઓ નોંધપાત્ર આકર્ષણ જમાવ્યું છે. જેમાં આણંદની અમૂલ ડેરી કેન્દ્રસ્થાને રહેલી છે. ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી ડેરી પ્રવૃત્તિઓ હરણફાળ ભરવા માંડી છે. ગુજરાતના દરેક જિલ્લામાં સહકારી ધોરણે જિલ્લા સંઘો સ્થાપી તે દ્વારા ગામડાંઓમાં પ્રાથમિક દૂધ ઉત્પાદક સહકારી મંડળીઓનું સર્જન કરી ખેડૂતોનું દૂધ એકત્રિત કરી તેની વેચાણ-વ્યવસ્થા ગોઠવાય તે માટેનું ભાવિ આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. સહકારી ચળવળ દ્વારા દૂધની પ્રાપ્તિ એ આપણા રાજ્યની મૂળભૂત થીમ છે. રાજ્યમાં ગ્રામ્ય સ્તરે ૧૮૫૦૫ દૂધ સહકારી મંડળીઓ, ૧૨૫ ચિલિંગ કેન્દ્રો અને ૨૨ જિલ્લા સ્તરે (ડેરી) ૧૮ ડેરી પ્રોસેસિંગ એકમો કાર્યરત છે. ૨૨ સહકારી ડેરી સંઘો પાસે કુલ દૈનિક ૩૦૮.૫૫ લાખ લિટર દૂધ પ્રક્રિયા કરવાની ક્ષમતા છે અને તેઓએ વર્ષ ૨૦૨૧-૨૨ માં દૈનિક ૨૩૩.૩૮ લાખ કિ.ગ્રા.દૂધનું ઉત્પાદન કર્યું હતું.

ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ

સમગ્ર દેશમાં સહકારી પ્રવૃત્તિની વિધિવત શરૂઆત ઇ.સ. ૧૯૦૪ માં સહકારી ધિરાણ મંડળીના કાયદાથી થઈ. ઇ.સ. ૧૯૧૨ માં આ કાયદામાં થોડા સુધારા કરી સમગ્ર દેશ માટે સહકારી કાયદો પસાર થયો. ઇ.સ. ૧૯૧૯ માં સહકારને લગતા કાયદા કરવાની છૂટ રાજ્ય સરકારોને આપવામાં આવી. ઇ.સ. ૧૯૨૫ માં મુંબઈ સરકારે રાજ્ય સહકારી કાયદો પસાર કર્યો અને એક ઠરાવ પસાર કરી ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લામાં સહકારી માળખું ઊભું કરવાનું ઠરાવ કર્યો. ત્યારબાદ ઇ.સ. ૧૯૩૭ માં મુંબઈમાં કોંગ્રેસની સરકાર રચાઈ અને તેને સહકારી પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે તે સમયના નાણાં પ્રધાન અને સહકારી આંદોલનના

આગેવાન શ્રી વૈકુંઠભાઈ મહેતા તેમજ સહકારી મંડળીઓના નોંધણી અધિકારી શ્રી એમ.ડી.ભાણસાળીને સૂચનો આપવાની કામગીરી સોંપી. આ બધા સંજોગોને લીધે આણંદના ખેડૂતોને ખેડા જિલ્લા દૂધ-ઉત્પાદક સંઘ શરૂ કરવા માટે વિશેષ અનુકૂળતા આપી. આ સમયે ખેડા જિલ્લાના આણંદ ખાતે પોલસન ખાનગી કીમરી ડેરી ચલાવતો હતો જે ખરી મલાઈ પોતે તારવી લેતો, જેથી દૂધ-ઉત્પાદકોનું આર્થિક શોષણ થતું હતું.

અમૂલનો જન્મ

દૂધ-ઉત્પાદકોને આર્થિક શોષણમાંથી મુક્તિ આપવા માટે ઇ.સ.૧૯૪૨માં સરદાર પટેલે ખેડા જિલ્લાના કાર્યકરોને સહકારી ધોરણે ડેરી સ્થાપનાનો વિચાર કર્યો. માટે તેનાથી પ્રેરાઈને કાર્યકરોએ ૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૪૬ના રોજ પ્રથમ મિટિંગ મળી. જેમાં પ્રમુખપદે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ હતા. એ સમયે શ્રી ત્રિભુવનદાસ પટેલ કે જે આણંદ તાલુકા સહકારી ખરીદ વેચાણ સંઘના પ્રમુખ હતા. છેવટે ૭ ઓક્ટોબર ૧૯૪૬ ના રોજ હાડગુડ ગામને દૂધ ઉત્પાદકોના સહકારી સંઘ સાથે જોડાયેલી પ્રથમ મંડળી તરીકે રજીસ્ટર કરવામાં આવી. ત્યારપછી થોડાક જ દિવસમાં ગોપાલપુરા, સમરખા અને અજરપુરામાં દૂધ મંડળીઓ શરૂ થઈ. ખેડા સહકારી સંઘનો ઉદ્દેશ માત્ર મુંબઈ દૂધ યોજનાને દૂધ પુરૂ પાડવાનું હતો. શ્રી ત્રિભુવનદાસના અધ્યક્ષપણા નીચે કામચલાઉ ધોરણે જોડાયેલી દૂધ સહકારી મંડળીઓના માધ્યમથી ખેડા જિલ્લામાં સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ ઊભો કરવાની યોજના વિચારી. ઇ.સ.૧૯૪૬ ના અંત ભાગમાં ૫ ગામોની દૂધ સહકારી મંડળીઓ રજીસ્ટર કરી અને ૭૦ આશ્રયદાતાઓની મદદથી ‘ખેડા દૂધ સહકારી સંઘ’ની સ્થાપના કરી. આ પ્રવૃત્તિના ફળ સ્વરૂપે આ સંઘને ‘સહકારી સોસાયટી ધારા’ અન્વયે રજીસ્ટર કરવા માટે શ્રી ત્રિભુવનદાસ પૂના જઈને ૧૪ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૬ના રોજ “ ખેડા જિલ્લા સહકારી દૂધ ઉત્પાદક સંઘ લિ.(અમૂલ)” ને રજીસ્ટર કરાવ્યો.

હેતુઓ

૧. ગુજરાતમાં કુલ દૂધ-ઉત્પાદન વિશે માહિતી મેળવવી.
૨. ગુજરાતના દૂધ-ઉત્પાદક સહકારી સંઘ (ડેરી) ની માહિતી મેળવવી.
૩. ગુજરાતમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગ અંગેની માહિતી મેળવવી.

માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગુજરાત સરકાર દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા જુદા-જુદા અહેવાલો, પુસ્તકો, વેબસાઈટ, સર્વે વગેરેનો ઉપયોગ કરી ગૌણ માહિતીનું એકત્રીકરણ કરીને ગૌણ માહિતીના આધારે સંશોધન લેખ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીનું વિશ્લેષણ

ગુજરાતમાં દૂધ-ઉત્પાદન અને માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્યતા

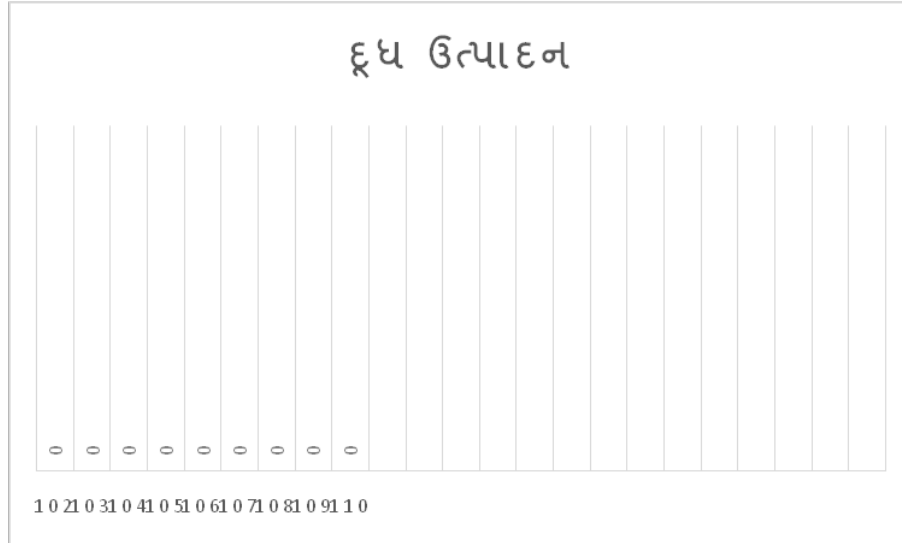
ક્રમ	વર્ષ	દૂધ ઉત્પાદન (લાખમાં)	માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્યતા (ગ્રામ/દિવસ)
૧	૨૦૦૦-૦૧	૫૩૧૭૩	૨૯૨
૨	૨૦૦૧-૦૨	૫૮૭૬૦	૩૧૧
૩	૨૦૦૨-૦૩	૬૦૮૮૪	૩૧૮

୪	୨୦୦୩-୦୪	୧୪୨୦୭	୩୨୭
୫	୨୦୦୪-୦୫	୧୭୪୫୪	୩୩୭
୬	୨୦୦୫-୦୬	୧୯୧୦୦	୩୫୦
୭	୨୦୦୬-୦୭	୨୫୩୩୧	୩୭୩
୮	୨୦୦୭-୦୮	୨୯୧୧୭	୩୮୧
୯	୨୦୦୮-୦୯	୮୩୮୭୨	୪୦୩
୧୦	୨୦୦୯-୧୦	୮୮୪୨୮	୪୨୧
୧୧	୨୦୧୦-୧୧	୯୩୨୦୮	୪୩୭
୧୨	୨୦୧୧-୧୨	୯୮୧୧୫	୪୩୧
୧୩	୨୦୧୨-୧୩	୧୦୩୧୪୧	୪୫୩
୧୪	୨୦୧୩-୧୪	୧୧୧୧୨୭	୪୭୧
୧୫	୨୦୧୪-୧୫	୧୧୧୯୦୧	୪୯୨
୧୬	୨୦୧୫-୧୬	୧୨୨୧୨୪	୫୦୧
୧୭	୨୦୧୬-୧୭	୧୨୭୮୪୧	୫୧୭
୧୮	୨୦୧୭-୧୮	୧୩୫୧୮୧	୫୧୪

૧૯	૨૦૧૮-૧૯	૧૪૪૯૨૪	૫૯૫
૨૦	૨૦૧૯-૨૦	૧૫૨૯૨૩	૬૧૭
૨૧	૨૦૨૦-૨૧	૧૫૮૫૨૭	૬૩૩
૨૨	૨૦૨૧-૨૨	૧૬૭૨૨૧	૬૬૮
૨૩	૨૦૨૨-૨૩	૧૭૨૮૦૫	૬૭૦

Source:-Bulletin of Animal Husbandry and Dairying Statistic : 2022-23

ગુજરાતમાં કુલ દૂધ-ઉત્પાદન

**અર્થઘટન**

ઉપરના ચાર્ટમાં ગુજરાતમાં કુલ દૂધ-ઉત્પાદન અને દૂધની માથાદીઠ પ્રાપ્યતા દર્શાવી છે. વર્ષ ૨૦૦૦-૦૧ માં ગુજરાતમાં દૂધ-ઉત્પાદન ૫.૩૮ લાખ લિટર છે. જે વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩ માં કુલ દૂધ ઉત્પાદન ૧૭.૨૮ લાખ લિટર છે. આમ, ગુજરાતમાં દૂધ ઉત્પાદનમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે.

ગુજરાતની સહકારી દૂધ મંડળી અને વાર્ષિક દૂધ સંપાદન

ક્રમ	ડેરીનું નામ	દૂધ સહકારી મંડ	સભાસ દોની સંખ્યા	વાર્ષિક દૂધ-ઉત્પાદન (મિલિયન ટન)	દૂધ-વેચાણ (મિલિયન ટન)
------	-------------	----------------	------------------	---------------------------------	-----------------------

		ળી			
૧	દૂધ સાગર ડેરી(મહે સાણા)	૧૩ ૨૫	૫૨૧૧ ૬૫	૧૫૮૨૨૭. ૦૦	૧૫૭૫૮૪. ૦૦
૨	સાબર ડેરી (સાબરકાં ઠા)	૨૦ ૧૨	૩૮૫૩ ૦૦	૩૫૮૪૪૭. ૬૫	૩૫૮૩૮૮. ૮૦
૩	બનાસ ડેરી (બનાસકાં ઠા)	૧૫ ૧૫	૩૭૪૦ ૩૮	૮૭૧૭૭૧. ૭૮	૧૦૦૩૮૫. ૩.૮૨
૪	મધુર ડેરી (ગાંધીનગ ર)	૨૦ ૬	૩૪૬૬ ૨	૦.૦૦	૦.૦૦
૫	સર્વોત્તમ ડેરી (ભાવનગ ર)	૬૭ ૬	૩૨૨૩ ૮	૩૫૬૨૩.૭ ૫	૩૫૮૮૫.૦ ૧
૬	સરહદ ડેરી (કચ્છ)	૮૭ ૮	૬૮૧૫ ૮	૨૨૮૮૫.૮ ૮	૨૨૦૭૭.૬ ૭
૭	અમર ડેરી (અમરેલી)	૪૨ ૭	૨૩૩૨ ૩	૮૨૦૭.૫૫	૮૧૩૬.૮૪ ૭
૮	મધુસૂદન ડેરી (બોટાદ)	૨૬ ૧	૧૦૮૧ ૧	૦.૦૦	૦.૦૦
૯	સુમુલ ડેરી (સુરત)	૨૮ ૨૬	૨૮૮૧ ૧૫	૧૮૧૮૦૮. ૬૮	૧૮૨૧૮૬. ૮૧
૧૦	દૂધધારા ડેરી	૬૪ ૨	૬૨૫૭ ૦	૧૨૧૬૭.૭ ૮	૧૨૦૩૩.૦ ૦

	(ભરૂચ)				
૧	ઉત્તમ ડેરી	૪૦	૪૭૩૯	૦.૦૦	૮૭૪૦.૮૫
૧	(અમદાવાદ)	૬	૨		
૧	સૂરસાગર ડેરી	૬૫	૬૦૨૭	૦.૦૦	૪૯૮૩.૦૦
૨	(સુરેન્દ્રનગર)	૫	૮		
૧	બરોડા ડેરી	૧૧	૨૦૯૧	૨૩૪૫.૮૧	૨૩૩૪૨.૬
૩	(વડોદરા)	૬૯	૫૪		૦
૧	ગોપાલ ડેરી	૮૦	૬૩૯૯	૦.૦૦	૭૫૦૨.૦૯
૪	(રાજકોટ)	૭	૦		
૧	પંચામૃત ડેરી	૨૨	૨૬૮૯	૧૦૫૦૯૩.	૧૦૪૪૦૫.
૫	(પંચમહાલ)	૨૮	૬૩	૦૦	૦૦
૧	વસુધરા ડેરી	૧૦	૧૪૬૬	૧૩૫૭૪૪.	૧૩૫૭૪૮.
૬	(વલસાડ)	૯૮	૨૪	૦૦	૨૫
૧	સોરઠ ડેરી	૫૧	૩૦૨૦	૦.૦૦	૧૮૩.૮૫
૭	(જુનાગઢ)	૨	૪		
૧	કિખના ડેરી	૨૨	૯૮૦૦	૦.૦૦	૦.૦૦
૮	(દેવભૂમિ દ્વારકા)	૭			
૧	સુદામા ડેરી	૯૩	૩૦૯૩	૦.૦૦	૮૨૯.૩૨
૯	(પોરબંદર)	૭	૯		

૨૦	મયુર ડેરી (મોરબી)	૩૫ ૫	૨૮૬૭ ૭	૦.૦૦	૦.૦૦
૨૧	હાલાર ડેરી (જામનગર)	૩૨ ૭	૮૧૮૦	૦.૦૦	૬૬૪.૨૫
૨૨	અમુલ ડેરી (આણંદ)	૧૨ ૭૮	૭૨૩૪ ૬૨	૪૮૭૧૧૧. ૦૦	૪૮૫૪૮૭. ૦૦
	કુલ	૨૦ ૮૬ ૮	૩૪૩૮ ૦૩૫	૨૫૧૨૬૪ ૨.૪૮	૨૫૬૪૨૬ ૩.૩૫

સ્ત્રોત :-bulletin of animal husbandry and dairying statistics 2023-24

અર્થઘટન

૧. સહકારી દૂધ મંડળીઓના આધારે સુમુલ ડેરી (૨૮૮૨૬), પંચામૃત ડેરી (૨૨૨૮), સાબર ડેરી (૨૦૧૨) દૂધ સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા છે જે સૌથી મોટું ડેરીઓનું નેટવર્ક છે, જ્યારે મધુર ડેરી (૨૦૬), કૃષ્ણા ડેરી (૨૨૭) અને મયુર ડેરી (૩૩૫) જે સૌથી નાનું ડેરીઓનું નેટવર્ક છે.

૨. વાર્ષિક દૂધ-ઉત્પાદનના આધારે જોઈએ તો અમુલ ડેરી (૭૨૩,૪૬૨), દૂધ સાગર ડેરી (૫૨૧,૧૬૫) સાબર ડેરી (૩૮૫,૩૦૦) અને બનાસ ડેરી (૩૭૪,૦૩૮) મેટ્રિક ટન દૂધ-ઉત્પાદન કરે છે જે ગુજરાતના દૂધ ઉત્પાદન પર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. ,જ્યારે કૃષ્ણા ડેરી (૮૮૦૦), હાલાર ડેરી (૮૧૮૦) અને મધુસૂદન ડેરી(૧૦,૮૧૧) મેટ્રિક ટન દૂધ-ઉત્પાદન કરે છે.

૩. દૂધ વેચાણની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો બનાસ ડેરી (૧,૦૦૩,૮૫૪), અમુલ ડેરી (૪૮૫,૪૮૭), સાબર ડેરી (૩૫૮,૩૯૦) અને દૂધ સાગર ડેરી (૧૫૭,૫૮૪) મેટ્રિક ટન છે જે સૌથી વધુ વેચાણ દર્શાવે છે. જ્યારે મધુર ડેરી, મધુસૂદન ડેરી, કૃષ્ણા ડેરી અને મયુર ડેરી જેનું વેચાણ ૦ (શૂન્ય) મેટ્રિક ટનથી ઓછું છે. અને સોરઠ ડેરી, સુદામા ડેરી અને હાલાર ડેરીનું દૂધ વેચાણ ૧,૦૦૦ મેટ્રિક ટનથી ઓછું છે.

ગુજરાતમાં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા, સભ્યો,દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન અને પ્રવાહી દૂધનુંબજાર

વર્ષ	સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા	સહકારી મંડળીના સભ્યો	દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન (હજાર કિ.ગ્રા.)	પ્રવાહી દૂધનું બજાર (હજાર લિટર/પ્રતિ દિવસ)
૨૦૧૫- ૧૬	૧૮૫૪૫	૩૪૫૨	૧૭૪૮૧	૪૭૪૮
૨૦૧૬- ૧૭	૧૮૫૮૫	૩૪૫૬	૧૮૨૦૩	૪૮૧૭

૨૦૧૭- ૧૮	૧૮૦૪૪	૩૫૦૭	૨૧૧૩૭	૫૨૫૬
૨૦૧૮- ૧૯	૧૮૮૮૫	૩૬૦૧	૨૨૮૭૮	૫૪૪૫
૨૦૧૯- ૨૦	૨૦૧૪૮	૩૬૧૦	૨૧૫૮૦	૫૫૨૦
૨૦૨૦- ૨૧	૨૨૩૪૧	૩૭૪૦	૨૫૨૩૭	૫૬૬૨
૨૦૨૧- ૨૨	૨૨૩૮૪	૩૭૬૨	૨૭૩૮૩	૬૦૪૪
૨૦૨૨- ૨૩	૨૨,૪૦૨	૩૭૭૬	૨૬૮૭૫	૬૪૧૮

સ્ત્રોત :- NDDB વાર્ષિક અહેવાલો

અર્થઘટન

ઉપરના કોષ્ટકમાં ગુજરાતમાં સહકારી દૂધ મંડળીઓની સંખ્યા, સહકારી મંડળીના સભ્યો, દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન અને પ્રવાહી દૂધનું બજારની માહિતી આપેલી છે. વર્ષ ૨૦૧૫-૧૬ માં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા ૧૮૫૪૫ હતી. સભ્યોની સંખ્યા ૩૪૫૨ હતી. દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન ૧૭૪૮૧ કિ.ગ્રા અને પ્રવાહી દૂધનું બજાર ૪૭૪૯ લિટર પ્રતિ દિવસ હતું. જ્યારે વર્ષ ૨૦૨૨-૨૩ માં સહકારી મંડળીઓની સંખ્યા, સભ્યો, દૂધ ઉત્પાદન અને પ્રવાહી દૂધનું બજાર અનુક્રમે ૨૨૪૦૨, ૩૭૭૬, ૨૬૮૭૫ અને ૬૪૧૮ લિટર પ્રતિ દિવસ છે. આમ, સહકારી ડેરીની પ્રવૃત્તિમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

સંશોધન અભ્યાસના તારણો

૧. આ સંશોધન અભ્યાસ પર થઈ એવું તારણ જોવા મળે છે કે ગુજરાતમાં દૂધ-ઉત્પાદન અને દૂધની માથાદીઠ પ્રાપ્યતામાં સતત વધારો થયેલો જોવા મળે છે.
૨. ગુજરાતમાં વર્ષ ૨૦૨૩-૨૪ માં સહકારી દૂધ ડેરી ડેરીઓની મંડળીઓ (૨૦૮૬૮), સભાસદોની કુલ સંખ્યા (૩૪૩૮૦૩૫), કુલ દૂધ-ઉત્પાદન (૨૫૧૨૬૪૨.૪૮) મિ.ટન અને કુલ દૂધ વેચાણ (૨૫૬૪૨૬૩.૩૫) મિ. ટન હતું.
૩. ગુજરાતમાં સહકારી દૂધ-ઉત્પાદક મંડળીઓ અને તેના સભ્યોની સંખ્યામાં વધારો થયો છે. દૈનિક દૂધ ઉત્પાદન ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં વધારો થયો છે.તથા પ્રવાહી બજારના દૂધમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. NDDB ના વાર્ષિક અહેવાલો
૨. Bulletin of Animal Husbandry and Dairying Statistic ૨૦૨૨-૨૩
૩. Bulletin of Animal Husbandry and Dairying Statistic ૨૦૨૩-૨૪
૪. www.gcmmf.com
૫. www.amul.com

ગુજરાતી કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવના

ડૉ. રામભાઈ રામ

આચાર્ય, ઇનોવેટીવ આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ ખોરાસા (ગીર)

જિ. ગીર સોમનાથ.

રાષ્ટ્ર પ્રત્યેની ભાવના, મનુષ્યજાતિની મૂળભૂત રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવાની વૃત્તિ પ્રાચીન કાળથી જગતભરની પ્રજામાં દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. રાષ્ટ્રવાદ ભારતમાં મુખ્યત્વે વિદેશી શાસન સામેના પ્રતિકાર માંથી-સ્વતંત્રતાની ઝંખનામાંથી જન્મ્યો છે. ભારત દેશમાં ઋગ્વેદના સમયથી માતૃભૂમિની વંદના થતી રહી છે. અર્થાત “જનની જન્મભૂમિજ્ય સ્વર્ગાદપી ગરીયશી -જેવી અનેક પંક્તિઓ પ્રાચીનકાળના ઋષિઓ કવિઓને દેશપ્રેમ તથા ભારતની સાંસ્કૃતિક એકતાનો સંકેત કરી રહી છે. આ સંદર્ભે ‘સ્વપ્ન દ્રષ્ટા’ માં કનૈયાલાલ મુનશી ‘રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા’ જેવા શબ્દ પ્રયોગો કરે છે. તેઓ લખે છે: “19મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટ થઈ એટલે અસ્મિતાનો એક અર્થ આત્મજ્ઞાન- ‘હું છું’ એનું ભાન એવો થાય. મુનશીએ એ શબ્દને આત્મજાગૃતિ, સ્વશક્તિનું ભાન એવા અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી પદ્ય સાહિત્યમાં વિવિધ વિષય સંદર્ભે એકાધિક કાવ્યો રચાયા છે. તેમાં રાષ્ટ્રભાવનાની કવિતા પણ અર્વાચીનકાળના દરેક તબક્કાઓમાં રચાયેલી જોવા મળે છે. તેનાં મૂળમાં ખાસ તો સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ માટે મહાત્મા ગાંધીજીએ કરેલાં રાષ્ટ્રીય આંદોલનો છે. મુનશી અસ્મિતાને સ્વ શક્તિનું ભાન કહે છે. કોઈપણ દેશ જ્યારે જાગૃત થાય તેને સ્વશક્તિનું ભાન થાય ત્યારે દેશમાં રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા પ્રગટી એમ કહી શકાય. દેશવાસીઓને દેશ જ્યારે એક અને અખંડ અનુભવાય, સંસ્કૃતિ માટે તેમને ગર્વની અનુભૂતિ થાય, દેશના સર્વાંગી કલ્યાણ માટે તેઓ પ્રવૃત્તિશીલ બનવાનો તથા વિધ્વંસક પરિબળો સામે પ્રતિકાર કરવાનો સંકલ્પ કરે ત્યારે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો આવિર્ભાવ થયો એમ કહી શકાય. આ રાષ્ટ્રીય ચેતના રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના અસ્ખલિત પ્રવાહમાં દેશપ્રેમી પ્રજા, બુદ્ધિજીવીઓ, કવિઓ રાષ્ટ્રભાવનાના ઉદઘોષક બનતા હોય છે.

ગાંધીજીના પ્રેરક વિચારો અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનોથી સમગ્ર દેશમાં સ્વાતંત્ર પ્રાપ્તિની ઝંખના તીવ્ર બની. ગાંધી ચીંધ્યા માર્ગે જેલ ભરો આંદોલન દ્વારા ભારતીય પ્રજામાં લોકજાગૃતિનો જુવાળ ઊઠ્યો. દેશના અન્ય પ્રદેશોની જેમ ગુજરાતમાં પણ કવિઓએ રાષ્ટ્રભાવનાની કવિતાઓ આપી, તેમાં અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાના આરંભમાં સુધારક યુગમાં કવિ દલપતરામ “હુન્નર ખાનની ચડાઈ” તેમનું દેશપ્રેમનું નોંધપાત્ર કાવ્ય આપે છે. આ ઉપરાંત તેમના “ફાર્બસ વિરહ” કડુણ પ્રશસ્તિ પ્રકારના કાવ્યમાં રાષ્ટ્રહિતને પ્રાધાન્ય આપે છે તેમાં રાષ્ટ્રભાવનાનો ઉદઘોષ છે:

“આર્ય ભૂમિ તણુ હિત અંતરમાં ઈચ્છું સદા
આર્ય ભૂમિ તણાં મહારા અસ્થિ અને ચર્મ છે.”

કવિ દલપતરામે જીવન મૂલ્યોના બોધકાવ્યો આપ્યા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી વિવેચનમાં તેમને દેશસેવક તરીકે નવાજે છે. તેમની હળવી સરળશૈલીની કવિતામાં દેશભક્તિનો સૂર જરૂર છે. પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અર્વાચીનોમાં આદ્ય વીર કવિ નર્મદની દેશભક્તિનું બુલંદ ગાન અજોડ છે. નર્મદે સ્વતંત્રતા સ્વદેશાભિમાન રાષ્ટ્રીય ઐક્ય જેવા વિષયો સંદર્ભે કેટલાક કાવ્યો આપ્યા “હિન્દુઓની પડતી” તેમના દીર્ઘ કાવ્યમાં ‘સઘડા નિજ ભાઈ’, દેશભૂમિ સહુની મા’ એમ કહી ને રાષ્ટ્રભાવનાનો બુલંદ અવાજ પ્રગટ કરે છે

સહુ ચલો જીતવા જંગ બ્યુગલો વાગે છે
યા હોમ કરી પડો ફતેહ છે આગે

એમ લલકાર કરતો જોસ્સાનો કવિ નર્મદ દેશભક્તિને આક્રમક વાણીમાં પ્રગટ કરે છે. પ્રેમ-શૌર્યનો મંત્ર દેશમાં પ્રગટાવવા તે સતત મથ્યો છે. તે સ્વતંત્રતા, સ્વરાજ, સ્વદેશાભિમાન જેવા શબ્દ પ્રયોગ કરી જાણે કે પુણ્ય પ્રકોપ પ્રગટ કરે છે. દેશની અધોગતિ માટે વ્યથા અને દેશની પ્રગતિ ઉત્થાન માટે તીવ્ર જંબના નર્મદની કવિતામાં જણાય આવે છે

‘દેશદાઝ જાં લગી જીવતી, તાં લગી સઘળી આશા’ દેશદાઝની તીવ્ર લાગણી વ્યક્ત કરતો નર્મદ વીર અને કવિ છે. દલપતની કવિતા સરિતાના શાંત પ્રવાહી જેમ વહી છે જ્યારે નર્મદ ની કવિતા દેશભક્તિ ભાવના ધૂધવતા સાગરની જેમ ઉછળતો આવેશ છે.

સુધારક યુગના દલપતરામ નર્મદ આપણા પ્રમુખ કવિઓ છે. તો આ તબક્કામાં પુરુષોત્તમ કહાનજી ગાંધી ભવાનીશંકર નરસિંહ રામ, કવિ નીલકંઠ જીવતરમ, શેઠ વલ્લભદાસ પોપટ વગેરે કવિઓમાં રાષ્ટ્રભાવના જોવા મળે છે. ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના પ્રથમ વિવેચક નવલરામ પંડ્યા “ઇતિહાસની આરસી” કાવ્ય આપે છે. મારી ભરત ભૂમિ આનંદે વંદુ, જય જય હરદમ નિત્ય જેવી પંક્તિમાં રાષ્ટ્રભાવના પ્રગટ થઈ છે. બહેરામજી મલબારીના કાવ્યોમાં કેટલાક દેશભક્તિ પ્રેરિત કાવ્યો મળે છે.

“ઊઠો વીર પહેલો એ ધર્મ દેશોદયનાં કરવા કર્મ”
કરો પ્રજા સ્વતંત્ર તમામ, હાથે હુજ્જર હૈડે હામ”

તો ભિમરાવ ભોળાનાથની કવિતાઓ “પૃથુરાજરાસા” અને “કુસુમમાંજલિ” માં રાષ્ટ્રભાવનું પ્રેરક ગાન થયું છે. કવિ કાન્ત “હિંદમાતાને સંબોધન,” “દેવભૂમિ” વગેરે કાવ્યો આપે છે.

“ઓ હિંદ દેવભૂમિ સંતાન સૌ તમારા કરીએ મળીને વંદન સ્વીકારજો અમારા”

આ કાવ્યમાં દેશભક્તિનો મહિમા છે. કવિ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની કવિતામાં નર્મદના કાવ્યો જેવો લલકાર છે. તેમની કવિતામાં વીરરસનો પ્રધાન સુર છે. શિવાજી, ગુરુ ગોવિંદસિંહ, વીરપુરુષો વિશે પ્રેરક કાવ્યો આપ્યા છે. ગાંધીજી પ્રત્યેનો કવિ ન્હાનાલાલનો વિરોધ જાણીતો છે, તોપણ ન્હાનાલાલે ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યોને ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતનો તપસ્વી કાવ્ય દ્વારા ગાંધીજીને બિરદાવ્યા છે. “વીર ની વિદાય”, “સાચના સિપાઈ”, “ગુર્જરી કુંજો”, “કુરુક્ષેત્ર” વગેરે કાવ્યોમાં ન્હાનાલાલનો રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રગટ થયો છે. કુરુક્ષેત્ર કાંડ - ૨ કાવ્યમાં કુંતા સંદેશની જાણીતી પંક્તિ છે.

“પાર્થના ને કહે રહડવે બાણ હવે તો યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ” ન્હાનાલાલનાં કાવ્યોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનું મહિમા ગાન અને દેશભક્તિ ઊંચ કોટિના પ્રગટ થયાં છે. કવિ ખબરદારનો દેશપ્રેમ તીવ્ર રીતે પ્રગટ થયો છે. “ભરતભૂમિ જય ગીત”, અમારો દેશ, હલદીઘાટીનું યુદ્ધ, ગુણવંતી ગુજરાત વગેરે કાવ્યોમાં દેશભક્તિ છે. ઉપયુક્ત પંડિતયુગની કવિતાની જેમ જ આગળ ગાંધીયુગની કવિતામાં રાષ્ટ્રભાવનાનાં એકાધિક કાવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે. સુંદરમ લખે છે.” હું માનવી માનવ બનવું તો એ ઘણું” એ જ રીતે ઉમાશંકર જોશી “વ્યક્તિ મટી બનું વિશ્વ માનવી”માં વિશ્વ બંધુત્વની ભાવના પ્રગટ થઈ છે. હું ગુર્જર ભારતવાસી” એમ રાષ્ટ્ર ભાવનાના ઉદ્ઘાટિત કરતી રાષ્ટ્રીય ચેતના અહીં અનુભવાય છે. “સપૂત”, “સ્વતંત્રતાને” જેવાં કાવ્યો રાષ્ટ્રભાવના પ્રેરિત છે. તો કવિ સ્નેહરશ્મિ લખે છે.

“શમે ના વેરથી વેર ટળે ના પાપ પાપથી

ઔષધ સર્વ દુઃખોનું મૈત્રી ભાવ સનાતન

અહીં રાષ્ટ્ર પ્રેમની ગરિમા જોઈ શકાય. ઉમાશંકર લખે છે. “સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ તમામ એક માનવી જ કા “ગુલામ”. એમ સ્વાતંત્ર્ય ઝંખનાનો ઉદ્દોષ અહીં સંભળાય છે સુંદરમ, ઉમાશંકર, સ્નેહરશ્મિ તેમજ રાષ્ટ્રીય શાયર મેઘાણીનાં કાવ્યોમાં અનેક રીતે રાષ્ટ્રપ્રેમ પ્રગટ થયો છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર કાળમાં આઝાદી પછીની દેશની અવદશાની વ્યથા પ્રગટ થઈ છે. એટલે જ ઉમાશંકર લખે છે કે ‘દેશ તો આઝાદ થતાં થઈ ગયો તે શું કર્યું ?’ રાજેન્દ્ર શાહ લખે છે - “લ્યો હવે આ પર્વની પૂર્ણાહુતી, લોકશાહી ઉચ્છવસે છે વટહુકમ’ એ જ રીતે નલીન રાવળ સ્વતંત્રતાનું વળવું રૂપ પ્રગટ કરતા લખે છે “માત્ર રાજકારણીઓ સ્વતંત્ર છે, ફળને કોરી ખાતાં કીડાઓની જેમ કોરી ખાય છે દેશને’ આઝાદી પછીની અનેક હૃદય દ્રાવક ઘટનાઓ જેમાં ગાંધીની હત્યા, લાલબહાદુર શાસ્ત્રીનું અવસાન, કટોકટી, નવનિર્માણ અનામત આંદોલન જેવા તબક્કામાં પ્રજાનું શોષણ, રાજકીય કાવા દાવા આવી બધી પરિસ્થિતિ વચ્ચે આપણા કવિઓએ કાવ્યો આપ્યાં તેમાં પ્રવીણ ગઢવી, ચોસેફ મેકવાન, દલપત પઢીયાર, કૃષ્ણલાલ શ્રી ધરાણી જેવા કવિઓની કવિતા વર્તમાન વાસ્તવ ને પ્રગટ કરે છે.

“મારા દેશને લકવો થયો છે સત્તાનો, આ લોકો યુદ્ધ કરતાંય ભયંકર છે.” એમ યોસેફ મેકવાન વ્યથિત સ્વરે લખે છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ ના પ્રમુખ કવિ નિરંજન ભગત લખે છે.

“આવ હે મુક્તિ દિન”

આજ તું જોઈ લે ભગ્ન અમ સ્વપ્ન બીન.” અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓએ કડવી અને વરવી વાસ્તવિકતા પ્રગટ કરીને આકોશ પ્રગટ કર્યો છે ગાંધીજીએ ભારતના સમગ્ર પ્રજાજીવનને રાષ્ટ્રપ્રેમનો સંદેશ આપ્યો. ધર્મ જાતિ, વર્ણ ભેદ નાબૂદ કરવાના અથાક પ્રયત્નો કર્યા સત્ય, અહિંસા અને માનવતાનો જીવન મંત્ર આપ્યો. એવા વિશ્વમાનવ ગાંધીની પણ હત્યા થાય ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રેમ અને જન્મભૂમિની પ્રીતિનાં મૂલ્યોનું અવમૂલ્યન થાય એ જ દેશનું દુર્ભાગ્ય ગણાય. છતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાએ રાષ્ટ્રભાવનાને અનેક રીતે ઉદ્ઘાટિત કરી છે. તેમાં કવિ ઝવેરચંદ મેઘાણીએ “યુગવંદના” કાવ્યસંગ્રહ દ્વારા રાષ્ટ્રપ્રેમની ભાવનાને ઘેરા રંગથી પ્રગટ કરી છે. મેઘાણીના કાવ્યનો મુખ્ય રસ શોર્ય-વીરરસ છે. શિવાજીનું હાલરડું, વિદાય, છેલ્લીપ્રાર્થના જેવા એકાધિક કાવ્યો રચનાર મેઘાણી સમગ્ર ગુજરાતી કવિતામાં શિરમોર છે. રાષ્ટ્રપ્રેમ સાથે બલિદાન, સમર્પણ ભાવનાને ઉજાગર કરતા કાવ્યો આપનાર મેઘાણીએ આપેલાં રાષ્ટ્ર ભાવનાનાં કાવ્યો અજેય અને અમર બની ગયાં. જ્યારે જ્યારે રાષ્ટ્રભાવના, દેશભક્તિ સમર્પણ ભાવનાનાં કાવ્યોનો ઉલ્લેખ થાય ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રીય શાયર ઝવેરચંદ મેઘાણીને જરૂર યાદ કરવા પડે. આમ રાષ્ટ્રભાવનાની કવિતા અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનાં સોનેરી પુષ્કો બની રહે છે.

कच्छी लोक साहित्य-लोक-कलाकारों का हिंदी के प्रचार-प्रसार में योगदान

ज्योतिका मनसुखभाई आयर

शोध छात्रा

क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्णवर्मा कच्छ युनिवर्सिटी

लोक साहित्यलोक जीवन की विविध स्तर पर बहुआयामी अभिव्यक्ति हैं, अतः समाज तथा मानव मूल्यों की प्रतिष्ठा में इनका बहुत ज्यादा ही महत्व है। किसी समाज में प्रचलित प्रथाओं, विश्वासों, परंपराओं तथा समाज घटित होने वाली विभिन्न परिघटनाओं एवं व्यवहारों का सजीव एवं सरल चित्र अंकित रहता है। स्थानीय बोलियों तथा लोक साहित्य का संबंध लोक सम्पर्क भाषा हिंदी से जुड़ जाता है। राष्ट्रवादके विकास के लिए स्थानीय बोलियों (कच्छी-गुजराती) पर बल और स्थानीय लोक साहित्य को एकत्रित किया गया। इनका उद्देश्य आधुनिकराष्ट्र संदेश को अधिक से अधिक लोगों तक पहुँचाना था। यह बात उचित रूप से आज गुजरात के कुच्छ पर लागू होती है। कच्छ के रणउत्सव से देश- प्रदेश से पर्यटक वहाँ की संस्कृति का परिचय प्राप्त करके संस्कृति के व्यवहार का आदान-प्रदान के जरिए हिंदी के भाषा-साहित्य की धारा समृद्ध होती है। इस आलेख में लोकसाहित्य के रूप में कच्छ के कलाकारों द्वारा हिंदी भाषा साहित्य में विशेष योगदान को जानेंगे।

वैसे लोक साहित्य को लोक संस्कृति का सर्वाधिक महत्वपूर्ण अंग माना जा सकता है। क्योंकि इसमें लोक-संस्कृति के सभी अंगों की झलक हुबहु मिलती है। किसी भी समाज की मान्यताएं अन्धविश्वास, त्यौहार, रीतिरिवाज, गीत-गाथा, वार्ता-कथा, किस्से कहानियाँ प्रस्तुत करने वाले कलाकार सच्चे वाहक हैं। उन्हीं से भाषा को समृद्ध करने के लिए कहावते, मुहावरे, आदि का परिचय हमें लोक साहित्य के द्वारा मिलता है।

कच्छ के संदर्भ में आज लोक साहित्य जनपदीय या आम भाषा में लिखी गयी है जो लोक-जीवन और लोक संस्कृति की झाँकी को प्रस्तुत कलाकार जब करता है तब उनका प्रचार-प्रसार अपने आप होता है। लोक साहित्य शास्त्रीय छंद एवं बन्धनों से मुक्त होता है। इसलिए सरल सहज रूप में लिए सहज सरलता से समझ में आता है। लोक साहित्य में कोई अकृत्रिम या आडंबर नहीं होता है। वह कलाकार द्वारा सरल सहज रूप में व्यक्त किया जाता है। उसी में कोई कृति-रचना प्रसिद्ध होकर अपना-अपना प्रभाव अन्य भाषा साहित्य को प्रयुक्त करने वाले जनसमूह पर बिखेरती है।

लोक साहित्य का रचयिता कलाकार लोकजीवन की भावनाओं को ही ध्यान में रखकर विविध कृति-रचना की अभिव्यक्ति करता है जो आगे चलकर लोकजीवन में घुलमिलकर के रचयिता के कलाकार की प्रायः यश की अपेक्षा नहीं रहती। वह आमतौर पर सरल निश्चल और अभिमान रहित होता है।

लोक साहित्य का जनक कौन था इस प्रश्न का उत्तर वैसे ढूँढने जाए तो कहीं नहीं मिलता फिर भी साहित्य के परिपेक्ष्य में उसको जहाँ पर से विपुल मात्रा में लोक-साहित्य प्राप्त हुआ है उसका नाम गोविन्द चातक को माना जा सकता है। उतराखंडी लोकसाहित्य लोकवार्ता के जनक है। वैसे ही हमारे गुजरात प्रदेश में अनेक अनगिनत वार्ताकार हुए उसमें से “झवेरचंद मेघाणी, नारायण स्वामी, दुलाभाया काग गुजराती कच्छी लोकसाहित्य के जनक है।” (१) उन्होंने लोकजीवन में प्रचलित मान्यताओं, लोकगीतों, कथा-गाथाओं, लोक विद्या, कच्छी भाषा में महत्वपूर्ण कार्य किये, कच्छ का लोकप्रिय वाद्य रावण हत्था को बजाने वाले कलाकारों ही इस साहित्य से अमूल्य योगदान देते आ रहे हैं इसलिए इस साहित्य के भीष्म पितामह हैं। (२)

डॉ. सत्येन्द्र के अनुसार ‘लोकसाहित्य’ के अंतर्गत वह समस्त बोलो या भाषागत अभिव्यक्ति आती है। जिसमें—(अ) आदिम मानस के अवशेष उपलब्ध हों। (आ) परंपरागत मौखिक क्रम से उपलब्ध होने वाली या भाषागत अभिव्यक्ति हो।” (३)

जिसे किसी की कृति न कहा जा सके, जिसे श्रुति-जनश्रुति ही माना जाता हो। उसे गाने वाला कलाकार उसे अन्य भाषा साहित्य में प्रचार करता है। जो लोक मानस की प्रवृत्ति में वह समाई हुई हो ऐसा हमने सुनते हुए लोक व्यवहार के जन सामान्य तक सरलता से वैज्ञानिक युग के जरिए तुरंत पहुँचती हुई हो। इस तरह आज-काल इंटरनेट के साथ यह रचना या कथा अथवा कोई प्रसिद्ध भजन या संतवाणी से जन समूह तक आसानी से पहुँचता है।

● लोक गाथाओं की विशेषता यहाँ जानने का प्रयास करें :

- रचयिता का पता नहोना।
- प्रमाणिक मूल पाठ का नहोना।
- संगीत और कभी नृत्य की अनिवार्य स्थिति होना।
- स्थानीय प्रभाव का असर होना।
- मौखिकस्थिति/ मौखिक वाहक होना।
- अलंकृतशैली के आभाव के साथ साथ स्वाभाविकता का पुट होना।
- उपदेशों का आभाव होना।
- रचयिता के व्यक्तित्व का आभाव होना।

लोकगाथा का कथात्मक गीत अंग्रेजी में बैलेड (ballad) शब्द से अभिहित है। इसकी व्युत्पत्ति लैटिनकेवेटभर शब्द से है। जिसका अर्थ ‘नृत्यकरना’ कालान्तर में इसका प्रयोग केवल लोकगाथाओं के लिए किया जाने लगा। इस विषय में कुछ प्रमुख विद्वानों के विचार इस तरह प्रस्तुत हुए मिलते हैं :

- जी.एन.किटरेजने—“लोकगाथा को कथात्मक गीत अथवा गीत कथा कहा है।” (४)
- फैंक सिजविक —“लोकगाथा को सरल वर्णात्मक गीत मानते हैं। जो लोक मात्र की संपत्ति होती है और जिसका प्रचार मौखिक रूप से होता है।” (५)

➤ प्रो.एफ.बी.गुमेरने इनकी विस्तृत चर्चा की है। उनके अनुसार “लोकगाथा गाने के लिए लिखी गयी ऐसी कविता है जो सामग्री की दृष्टि से प्रायः व्यक्तिशून्य रहती है और संभवतः उद्भव की दृष्टिसे सामुदायिक नृत्यों से संबद्ध रहती है पर इसमें मौखिक परंपरा ही प्रधान है।” (६)

किसी प्रदेश का साहित्य असल हमारी संस्कृति और प्राचीनता का सच्चा दर्पण होता है। वैसे तो इतने समय काल एवं सालों में कहाँ क्या घटा है? यह साहित्य के द्वारा ही पता चलता है। पहले के समय में कलम नहीं थी या उसे लिखित कर नहीं रखते पर फिर भी बहुत कुछ साहित्य संगृहित हुआ। जिसकी देख भाल करने वाला था वह लोक साहित्य पुरातन काल के संस्कृति, शिक्षा खान-पान, रहन-सहन, रीतिरिवाज आदि की नजदीक से पहचान करता है। आज हमारे साहित्य की दुनिया में लोक साहित्य का बहुत बड़ा योगदान है।

भारतीय साहित्य में लोक शब्द बहुत प्राचीनकाल से प्रयुक्त होता चला आ रहा है। लोकशब्द की व्युत्पत्ति संस्कृतिकी ‘लोकदर्शने’ धातु में ‘धञ’

प्रत्यय जोड़ने से हुई है। लोकदर्शनेधातु का अर्थ है –देखना। अतः लोक शब्द का मूल अर्थ हुआ देखने वाला परंतु व्यवहार में लोक शब्द का प्रयोग सम्पूर्ण जनमानस के लिए होता है।

➤ वेद: “ऋग्वेद ‘लोक’ शब्द का प्रयोग ‘जन’ के पर्यायवाची शब्द के रूप में किया गया है।” (७)

➤ पुरुष सूक्त : “लोक शब्द का प्रयोग स्थान तथा ‘जीव’ शब्दों के अर्थ में व्यक्त करने के लिए किया गया है।” (8)

➤ अथर्ववेद: “लोक शब्द से दो लोकों की स्थिति का बोध कराया गया है ये दो लोक हैं ‘पार्थिव एवं दिव्य’ उपनिषद में भी लोक शब्द का प्रयोग अनेक स्थानों पर उपलब्ध होता है।” (9) जैसे जैमिनीय उपनिषद ब्राह्मण में लोक शब्द की व्याख्या विविध प्रकार से विस्तार लिए हुए दी गयी है। भरतमुनि के नाट्य शास्त्र में भी लोक शब्द का प्रयोग सटीक रूप में किया गया है। नाट्यशास्त्र में लिखते हैं इस शास्त्र की रचना लोक मनोरंजनार्थ की जा रही है।” (१०)

हिंदी साहित्य में भी परंपरागत रूप में सामान्यजनता के अर्थ में लोक शब्द का प्रयोग किया जाता रहा है। हिंदी साहित्य के शोधार्थियों ने अपने शोध प्रबंध में यह स्पष्ट कहा प्रमाणित किया है की हिंदी साहित्य में वीरगाथा काल से ही इस शब्द का प्रयोग पाया गया है।

गोस्वामी तुलसीदास शब्द का प्रयोग सर्वथा सार्थक रूप में किया है। श्री रामचरित मानस में ‘लोक’ और ‘वेद’ शब्दों का प्रयोग करके महाकवि तुलसी ने लोक की सत्ता को स्वतंत्र रूप में स्थापित कर दिया है।

“लोकहच वेद सुसाहिबारीति। वितयसुनत पहिचाणनत प्रीति॥” (११)

ऊपर हमने संक्षिप्त में देखा कि लोक शब्द का अर्थ क्या है और कब से उसका उपयोग होते हुए आ रहा है। अब हम देखेंगे लोक साहित्य की विभिन्न परिभाषाएं सामान्यतः साहित्य के क्षेत्र में दो शब्द प्रचलित हैं। शिष्ट साहित्य तथा लोक साहित्य। लोकगीत, लोक कथाएँ, लोक गाथाएँ तथा लोक नाट्य, रासलीला आदि सभी लोक साहित्य के अंतर्गत आते हैं।

लोक साहित्य का जन्म साहित्य के पूर्व लोक अभिधान के बाद उसका अर्थ होगा लोक का साहित्य, लोक का अर्थ जनता जनार्दन द्वारा लिया जाता है इसलिए लोक साहित्य का बोल ऐसे साहित्य को होता है जिसकी रचना जनता से जनता के द्वारा की गई हो।

एकविशिष्ट व्यक्ति कलाकार की रचना नहोने का तात्पर्य यही हो सकता है कि जिस साहित्य की रचना एक जन समूह द्वारा की जाती हो उसे ही लोक साहित्य कहा जाना चाहिए। जो भावनाएं हर्ष, विषाद, शोक, प्रेम, विश्वास आदि होती हैं। जो सामूहिक गीत, कथा, संवादों द्वारा होती हैं। किसी व्यक्ति की एक पंक्ति की मौखिकी रचना जब हुई होगी तो दूसरे व्यक्ति ने उसमें एक ओर पंक्ति जोड़ दी होगी फिर तीसरे ने कलाकार ने तीसरी पंक्ति इस तरह वह प्रसंग गीत कथा का रूप धारण करता है। -

हे..री सखी मंगल गाओ री”,.....सखीरी बांके बिहारी से हमारी लड़ गई अखियाँ...” इस तरह परवर्ती पीढ़ियों ने भी इसमें काफी संशोधन किए होंगे और रचना सहयोग से जो साहित्य जलाकारों के द्वारा प्रकाश में आया है। वह लोक साहित्य की श्रेणी में आ गया।

आज आधुनिक युग में लोक साहित्य शब्द का प्रयोग अंग्रेजी शब्द फोक लिटरेचर के पर्याय के रूप में लिया जा रहा है। जिसका सामान्य अर्थ लोक का साहित्य जिसके कई अर्थ निकलते हैं - उसका साहित्य जो सभ्यता की सीमा से बाहर है और सभ्य समाज ने जिनका स्थान नहीं है। लोक साहित्य ग्रामीण प्रदेश का साहित्य है जो ग्रामीण संस्कृति का साहित्य है। लोक साहित्य की परिभाषा का अध्ययन करें तो वास्तविकता का ज्ञान मिलेगा। लोकसाहित्य की विशेषताओं के आधार पर कोई ऐसी पूर्व तथा सर्वमान्य परिभाषा विद्वानों द्वारा नहीं की गई है। जिसके आधार पर लोक साहित्य की कोई पहचान स्थापित की जा सके। फिर भी यहाँ कुछ विद्वानों के मत प्रस्तुत किये गए हैं।

➤ आ.हजारी प्रासाद द्विवेदी-“जो चीजें लोकचित्र से सीधे उत्पन्न होकर सर्वसाधारण को आंदोलित, चालित और प्रभावित करती हैं वे ही लोक साहित्य, लोक शिल्प, लोकनाट्य, लोककथा आदि नामों से पुकारे जा सकती हैं।” (१२)

➤ रविन्द्र भ्रमर के अनुसार-“लोक साहित्य लोक मानस की सहज और स्वाभाविक अभिव्यक्ति है यह बहुधा अभिलिखित ही रहता है और अपनी मौखिक परंपरा एक पीढ़ी से दूसरी पीढ़ी तक आगे बढ़ता रहता है। इस साहित्य के रचयिता का नाम के साथ उस साहित्य का नाम लोकसाहित्य है।” (१३)

हम कह सकते हैं लोक-लोक कलाकर शब्द का प्रयोग उस जनसमूह के लिए किया गया है जो सज्ज सज्जा, ऊपरीदिखावा, सभ्यता, शिक्षा या परिष्कार आदि से दूर मानव मनोवृत्तियों वाला होता है। अंग्रेजी में उसे फोक कहा गया है। आ.हजारी प्रासाद द्विवेदी, रविन्द्र, सतेन्द्र आदि कई विद्वानों ने इसको परिभाषित करने का अवश्य प्रयास किया है। लोक साहित्य का क्षेत्र बहुत व्यापक है। यह किसी एक क्षेत्र में बंधा हुआ नहीं है। यह हमारे आसपास संपूर्ण समाज, जन समूह भौगोलिक तथा आर्थिक दशा का चित्रण है।

लोक साहित्य में लोक कथा, लोकगीत, रासलीला, लोकनाट्य आदि सभी विधाएं सम्मिलित हैं। इसमें प्रचलित लोकोक्तियाँ, मुहावरे भी आते हैं। लोक साहित्य के द्वारा नैतिकता की संस्कृति, आर्थिकता, सामाजिक शिक्षा भी मिलती है। लोक के एक भाषा साहित्य से दूसरी हिंदी भाषा भाषी प्रदेश में जब प्रचार-प्रसार होता है तब साहित्य की श्री वृद्धि होती है।

लोक साहित्य के द्वारा ही हमें चेतना व प्रेरक प्रसंगों की जानकारी लोक कलाकार अपनी रचनाओं के द्वारा करवाते हैं। जिससे हमारी जीवन शैली में बदलाव ला सकते हैं। लोक साहित्य के कोई रचनाकार नहीं रहते हैं लेकिन फिर भी इसके द्वारा समाज को एक अच्छा सार्थक संदेश प्रेषित होता है। लोक साहित्य का अध्ययन करना उसको संग्रहित करके हमारे आगे की पीढ़ियों का उज्ज्वल भविष्य के लिए उन्हें किसी भी तरह प्रचारित करना अति आवश्यक है। संस्कृति का जीवंत स्वरूप तभी जीवंत रहेगा।

संदर्भ संकेत :-

१ काग वाणी ग.परिषद गांधीनगर पृ १५४

२ गुजराती कच्छी लोकसाहित्य अंबादान रोहडिया -पृ ६५

३ लोकसाहित्य केंद्र -डॉ सत्येन्द्र पृ.३४

४ लोक साहित्य के सिद्धांत एवं परंपरा जी.एफ.किटरेज पृ १५५

५ वही पृ १५५

६ वही पृ १५६

७ वेद क्या कहते हैं -अभिलाषदास पृ ३२२

८ वही पृ २३५

९ वही पृ ४३

१० हिंदी साहित्य का इतिहास- नामवरसिंह पृ-३२३

११ रामचरित मानस गीता प्रेस ४५९

१२ हिंदी काव्य शास्त्र -गुलाबराय -पृ २५८

१३ वही पृ २५९

लोकप्रिय हिन्दी साहित्य में निरूपित भारतीय संस्कृति

डॉ. एन. ओ. भालिया
आसिस्टन्ट प्रोफेसर-हिन्दी,
सरकारी विनयन कॉलेज – तलाजा,
जिला-भावनगर ।

प्रस्तावना :-

हिन्दी साहित्य आदिकाल से अविरत गति से बढ़ता हुआ आज वैश्विक धरातल पर अपनी पहचान कायम कर पाया है। साहित्य समाज का दर्पण है और साहित्य, संस्कृति और समाज अन्योन्याश्रित है। इस उक्ति के अनुसार साहित्य में समाज एवं संस्कृति का प्रतिबिम्ब अवश्य होता ही है। हिन्दी साहित्य का अपना गरिमामय इतिहास रहा है। आज हिन्दी साहित्य की विभिन्न साहित्यिक विधाओं की लोकप्रियता के कारण वैश्विक साहित्य में उनका अपना अनुठा स्थान बन गया है। उनका महत्वपूर्ण कारण उनमें निरूपित भारतीय संस्कृति का चित्रण है। भारतीय संस्कृति अपनी सांस्कृतिक अस्मिता, गरिमामय विविधता में एकता और परंपराओं के कारण सदियों से साहित्यिक कृतियों में सहज एवं सरलता से निरूपित हुई है। जो अन्य भाषाओं के साहित्य में शायद दुर्लभ है। लोकप्रिय हिन्दी साहित्य के अंतर्गत समाज के रीत-रिवाज, परम्परा, मूल्य, जीवनशैली, धार्मिक आस्थाएँ और त्योहार आदि का चित्रण किया जाता है। यहाँ हमारा अध्ययन लोकप्रिय हिन्दी साहित्य में निरूपित भारतीय संस्कृति के विश्लेषण करना है। जिसमें पौराणिक साहित्य-वेद, पुराण के साथ आधुनिक हिन्दी साहित्य की कुछ विधाओं में निरूपित सांस्कृतिक चित्रण पर प्रकाश डालना है।

●पौराणिक साहित्य में निरूपित भारतीय संस्कृति :-

भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण आधार पौराणिक साहित्य रहा है। जिसमें महाभारत, रामायण, वेद, उपनिषद, पुराण आदि महत्वपूर्ण हैं। पौराणिक ग्रंथों ने भारतीय जनमानस पर अमिट छाप छोड़ी है। महाभारत और रामायण भारतीय जीवन के आदर्शों और नैतिक मूल्यों को स्थापित करते हैं। महाभारत में धर्म और अधर्म की लड़ाई, राजनीति, परिवारिक संघर्ष और जीवन के गूढ़ रहस्यों को उजागर किया है। महाभारत और रामायण न केवल धार्मिक ग्रंथों के रूप में देखा जाता है, बल्कि उसे साहित्य, नाटक, फिल्म और टेलीविजन में भी व्यापक रूप से उपयुक्त किया जाता है। महर्षि वाल्मीकि कृत रामायण में आदर्श भारतीय जीवन, कर्तव्य, प्रेम, त्याग और भक्ति का सुंदर समन्वय मिलता है। तुलसीदासजी ने रामचरितमानस में इसे ओर लोकप्रिय बनाया है। लोककथाएँ और पुराण भारतीय संस्कृति के महत्वपूर्ण हिस्से हैं। जिन्हें लोकप्रिय साहित्य में विभिन्न कहानियों, उपन्यासों और फिल्मों के माध्यम से प्रस्तुत किया गया है। पंचतंत्र और हितोपदेश की कहानियाँ आज भी नैतिक शिक्षा के रूप में बच्चों को पढ़ाई जाती हैं। विक्रम-बेताल की कहानियाँ रहस्य और नैतिकता से परिपूर्ण हैं। पुराणों में वर्णित देवी-देवताओं की कथाएँ भारतीय संस्कृति की गहरी आस्था को दर्शाती हैं। अतः कह सकते हैं कि पौराणिक साहित्य भारतीय संस्कृति की अमूल्य धरोहर है।

●लोकप्रिय हिन्दी साहित्य में निरूपित भारतीय संस्कृति :-

आदिकाल से आज तक हिन्दी साहित्य में भारतीय संस्कृति का निरूपण होता रहा है। जिन से पूरा विश्व प्रभावित हुआ है। भारतीय संस्कृति का देश-विदेश में बड़े आदर से गुण-गान होता है। उसका कारण हमारा दर्शन, वेद, पुराण आदि है। हमारे वेद भारतीय संस्कृति की प्राचीनतम धरोहर है। वेद को आधार बनाकर ही भारत ने धर्म, दर्शन, विज्ञान, अध्यात्म, साहित्य, कला आदि में उल्लेखनीय प्रसिद्धि प्राप्त की है। वेद से ही हमें धर्म और सदाचार का ज्ञान मिलता है। वेदों से होते हुए ही आधुनिक हिन्दी साहित्यकारों ने भी साहित्यिक विधाओं में भारतीय संस्कृति का बखूबी वर्णन किया है।

हिन्दी साहित्य के इतिहास में आधुनिक काल गद्यकाल भी कहलाता है। हिन्दी भाषा के उपन्यासकारों ने अपने लेखन के माध्यम से भारतीय संस्कृति को संजोकर रखा है। विभिन्न कालखंडों में लिखे गए उपन्यासों ने समाज के विभिन्न पहलुओं को उजागर किया है। स्वाधीन भारत में फणीश्वरनाथ 'रेणु', नागार्जुन, रांगेय राघव आदि ने ग्रामांचल की कथा के माध्यम से भारतीय संस्कृति को निरूपित किया है। फणीश्वरनाथ 'रेणु' का 'मैला आँचल' में लोक जीवन की विभिन्न छवियाँ, रूपों, चरित्रों और भंगिमाओं की अभिव्यक्ति हुई है। उपन्यास के आरंभ में ही रेणु ने कहा था "यह है 'मैला आँचल' एक आंचलिक उपन्यास। कथांचल है पूर्णिया। पूर्णिया बिहार राज्य का एक जिला है।..... मैंने इसके एक हिस्से के एक ही गाँव को-पिछड़े गाँवों का प्रतिक मानकर इस किताब का कथा क्षेत्र बनाया है। १" स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी साहित्य में सब से अधिक लोक जीवन को चित्रित किया है। उसमें रेणु की भाषा लोक संस्कृति के नजदीक की है। निरक्षर ग्रामीणों के पास जाकर रेणु एकाकार हो जाते हैं। अंत में प्रभाकर माचवे के शब्दों में कहे तो " भारतीय जन मानस में गाँव के प्रति एक विशिष्ट प्रकार का भाव है। यह भाव हार्डी के गाँव के दुखड़े का नियतिवाद नहीं है। "२ निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि फणीश्वरनाथ 'रेणु' के इस उपन्यास में भारतीय संस्कृति का प्रतिबिम्ब पाया जाता है।

हिन्दी साहित्य के इतिहास में उपन्यास सम्राट के नाम से अपनी विशिष्ट पहचान बनानेवाले कालजयी उपन्यासकार प्रेमचंद की रचनाएँ भी कालजयी हो गयी हैं। 'गोदान', 'गबरन', 'निर्मला' आदि में भारतीय संस्कृति का हुबहु चित्रण करते हुए भारतीय समाज, जातिवाद, सामंतवाद और गरीबी का यथार्थ चित्रण किया गया है। सन् १९३६ में प्रकाशित 'गोदान' उपन्यास प्रेमचंद का विश्व प्रसिद्ध उपन्यास है। यह कृषक जीवन का निरूपण करनेवाला अन्यत्तम उपन्यास है। इस उपन्यास को काल का उपन्यास भी कह सकते हैं। प्रेमचंद ने अपने समग्र जीवन का बोध गोदान में निरूपित किया है। चाहे वह नगर जीवन का बोध हो या ग्रामीण संस्कृति-जीवन का बोध हो। उसमें कृषक जीवन की करुण गाथा के साथ साथ नगर जीवन को भी निरूपित करते हुए दोनों संस्कृति से पाठकों को अवगत कराया है। 'गोदान' में भारतीय किसान की व्यथा को खुद प्रेमचंद ने इन शब्दों में निरूपित किया है – "कानून कहता है की हम-तुम आदमी हैं। हममें आदमियत कहाँ? आदमी वह है, जिसके पास धन है, अखित्यार है, इलाम है। हम तो बैल हैं और जुतने के लिए पैदा हुए हैं। "३ गोदान की ग्राम कथा में एक किसान के क्रमशः तबाह, बरबाद होकर मजदूर बनाते जाने की त्रासदी का वर्णन है। यह त्रासदी हिन्दुस्तान के किसान के बुनियादी चरित्र की कथा है, जो सदियों से और आज के समय में भी यथार्थ मालुम पड़ती नजर आती है। होरी जैसे कई किसान संघर्ष करता हुआ आज भी नजर आता है जो वापस हमें गोदान उपन्यास की याद दिलाता है। 'गोदान' उपन्यास के बारे

में गोपाल राय कहते हैं कि “ ग्रामीण जीवन की विपन्नता और विवशता का इससे अधिक यथार्थ चित्रण ओर नहीं हो सकता। प्रेमचंद ने जिस सूक्ष्मदृष्टि और सहानुभूति से ग्राम जीवन का अवलोकन किया है वह अद्वितीय है। ”४

मुंशी प्रेमचंद ने ‘ गोदान ’ उपन्यास में भारतीय संस्कृति का निरूपण, भारतीय ग्रामीण जीवन की स्थिति और परिवेश को रेखांकित किया है । ‘ गोदान ’ उपन्यास विश्व की कई भाषाओं में अनुदित भी हुआ है जो उनकी लोकप्रियता का द्योतक है।

आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी ने ‘ बाणभट्ट की आत्मकथा ’ उपन्यास में भी भारतीय संस्कृति के स्वरूप को निरूपित किया है। उन्होंने भारतीय संस्कृति के समन्वयात्मक गुण को चित्रित करते हुए हर्षयुग का चित्रण किया है।

●निष्कर्ष :-

निष्कर्षतः हम कह सकते हैं कि भारतीय संस्कृति का निरूपण साहित्य में सदियों से होता आ रहा है। पौराणिक साहित्य से लेकर आधुनिक हिन्दी साहित्य के विभिन्न युगों में होता रहा है। हिन्दी साहित्य ने भारतीय समाज की विविधता, परंपराएँ, नैतिक मूल्य और आधुनिक चुनौतियाँ को साहित्य में प्रतिबिंबित करते हुए केवल भारतीय संस्कृति को संरक्षित ही नहीं किया, बल्कि उसे समयानुसार ढालकर नई पीढ़ी तक पहुँचाने का भी कार्य किया है। यहाँ मेरा अध्यन सिर्फ सागर में से अंजलि भरने का है, सागर तो वहीं का वहीं है।

●संदर्भ :-

- 1.मैला आँचल, फणीश्वरनाथ ‘रेणु’।
- 2.विकिपीडिया।
- 3.गोदान, प्रेमचंद ।
- 4.यूजीसी-नेट, पोप्युलर प्रकाशन।

आज की नई शिक्षा नीति और हिन्दी भाषा

डॉ. भरतभाई सवजीभाई बावलिया

अध्यापक सहायक,

हिन्दी विभाग, विजयनगर आर्ट्स कोलेज, विजयनगर

प्रस्तावना :

नई शिक्षा नीति (NEP) 2020 हिन्दी और अन्य भारतीय भाषाओं को शिक्षा का माध्यम बनाने पर जोर देती है, विशेषकर कक्षा 5 तक। यह त्रि-भाषा सूत्र के तहत लचीलापन प्रदान करती है, जिसमें छात्र अपनी पसंद की दो भारतीय भाषाएं (हिन्दी सहित) चुन सकते हैं और तीसरी भाषा के रूप में अंग्रेजी का चयन कर सकते हैं। इस नीति का लक्ष्य हिन्दी और अन्य भाषाओं को मजबूत करना है ताकि ये शिक्षा, रोजगार और सांस्कृतिक पहचान के लिए महत्वपूर्ण हो सकें, लेकिन इसके सफल कार्यान्वयन के लिए चुनौतियाँ भी हैं, जिनमें गुणवत्तापूर्ण संसाधनों की कमी और अंग्रेजी का वर्चस्व शामिल है।

नई शिक्षा नीति 2020 हिन्दी भाषा के लिए एक महत्वपूर्ण अवसर प्रदान करता है। नई शिक्षा नीति 2020 के सफल कार्यान्वयन के लिए, यह महत्वपूर्ण है कि सभी हितधारक मिलकर काम करें और हिन्दी भाषा को बढ़ावा देने के लिए मिलकर प्रयास करें। नई शिक्षा नीति 2020 भारत में शिक्षा व्यवस्था में एक क्रांतिकारी बदलाव लाने की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है। यह नीति कई महत्वपूर्ण पहलुओं को संबोधित करती है, जिनमें भाषा शिक्षा भी शामिल है। नई शिक्षा नीति 2020 हिन्दी भाषा को बढ़ावा देने और इसे शिक्षा का एक मजबूत माध्यम बनाने पर जोर देती है। नई शिक्षा नीति 2020 यह अनुशंसा करती है कि बच्चों को प्राथमिक शिक्षा उनकी मातृभाषा या स्थानीय भाषा में दी जानी चाहिए। यह सुनिश्चित करेगा कि बच्चे अपनी भाषा में सहजता से सीख सकें और बेहतर शैक्षिक परिणाम प्राप्त कर सकें और अधिक से अधिक लोग रोजगार प्राप्त कर सकें। नई शिक्षा नीति 2020 बहुभाषी शिक्षा को प्रोत्साहित करती है। इसका मतलब है कि छात्रों को हिन्दी के साथ-साथ अन्य भाषाओं को भी सीखने का अवसर मिलेगा। यह उन्हें वैश्विक नागरिक बनने के लिए तैयार करेगा और विभिन्न संस्कृतियों को समझने में मदद करेगा भी करेगा साथी ही आर्थिक रूप से सशक्त भी बनायेगा।

नई शिक्षा नीति 2020 यह मानती है कि हिन्दी भाषा शिक्षा, रोजगार और सामाजिक गतिशीलता के अवसरों को बढ़ावा देने में महत्वपूर्ण भूमिका निभा सकती है। नई शिक्षा नीति 2020 भारत में शिक्षा व्यवस्था में बदलाव लाने की एक महत्वपूर्ण पहल है। यह नीति कई महत्वपूर्ण बदलावों को लागू करती है, जिनमें हिन्दी भाषा शिक्षा भी अलिप्त नहीं है। नई शिक्षा नीति 2020 हिन्दी भाषा को बढ़ावा देने और इसे शिक्षा का एक महत्वपूर्ण माध्यम बनाने की पहल पर है जोर दे रही हैं। हिन्दी भाषा आज दुनिया

की तीसरी सबसे अधिक बोली जाने वाली भाषा है। यह भारत की सांस्कृतिक विरासत और पहचान का एक महत्वपूर्ण हिस्सा है मानी जाती है उसमें कोई अतिशयोक्ति नहीं है।

●नई शिक्षा नीति २०२० में नीति के प्रमुख बदलाव :

१९८६ में लागू हुई राष्ट्रीय शिक्षा नीति को प्रतिस्थापित करते हुए यह नीति २१वीं सदी की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए शिक्षा प्रणाली को बदलने का एक व्यापक प्रयास है। भारत सरकार द्वारा २९ जुलाई २०२० को घोषित नई शिक्षा नीति २०२०, शिक्षा क्षेत्र में एक ऐतिहासिक बदलाव को प्रस्तुत करता है। इस नीति के उद्घोषित शिक्षा प्राप्त करने से रोजगार की संभावनाएँ काफी बढ़ जाती हैं, क्योंकि इससे युवाओं को आवश्यक ज्ञान, तकनीकी और व्यावसायिक कौशल हासिल होते हैं जो उद्योग की माँग के अनुसार होते हैं। इस प्रकार से नई शिक्षा नीति में हिन्दी भाषा में रोजगार के अवसर प्राप्त होंगे।

●भारतीय भाषाओं का वैश्विक स्वरूप और नई शिक्षा नीति

विश्व की सभी भाषाओं का निर्माण संस्कृत से होने के कारण उन सभी भाषाओं में भारतीय भाषाओं से समानता की प्रवृत्ति होना अनिवार्य एवं लाजमी है। भारतीय भाषाओं की विश्व की अन्य भाषाओं के साथ यह समानता भारतीय भाषाओं के वैश्विक स्वरूप की ओर संकेत करती है। किसी भी व्यक्ति या भाषा के विकास में विस्थापन महत्वपूर्ण कड़ी है।

भाषाएँ राष्ट्र का प्राणाधार होती हैं साथ ही वह राष्ट्र का राष्ट्रीय एवं अंतरराष्ट्रीय स्तर पर सामाजिक एवं सांस्कृतिक रूप से प्रतिनिधित्व ही नहीं करती वरन् उसकी वाणी बनकर परस्पर सह संबंध भी स्थापित करती है। इस रूप में देखा जाए तो गतिशील भाषाएँ राष्ट्र की अस्मिता का जीवंत प्रमाण हैं। जिस प्रकार राष्ट्र अपनी वैश्विक पहचान हेतु भाषाओं के अन्तः संबंध पर निर्भर होते हैं ठीक उसी प्रकार भाषाएँ भी अपनी गतिशीलता एवं विस्तार हेतु समाज पर आश्रित होती हैं सी प्रकार दोनों एक दूसरे पर समान रूप से निर्भर हैं। दुर्भाग्यवश भारतीय समाज अपनी भाषा तथा बोलियों के प्रति सचेत नहीं रहा जिसके कारण हमारी कई भाषाएँ और बोलियाँ विलुप्त की कगार पर आ खड़ी हैं। भारतीय भाषाओं का अस्तित्व बनाए रखने के लिए राष्ट्र की भाषाई नीतियों एवं नीतिकारों का दूरगामी चिंतन को व्यपकता से समझते हैं।

नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 में भारतीय भाषाओं, काला एवं संस्कृति से संबन्धित कुछ प्रावधानों को कुछ इस प्रकार से देखते हैं।

- भाषा संवर्धन हेतु जो कोठारी आयोग का त्रि – स्तरीय भाषा सूत्र को नई शिक्षा नीति 2020 में प्राथमिक कक्षाओं के शिक्षण हेतु इसी त्रि – भाषाई सूत्र को दृढ़ता से पालन करने की बात की है। जिसमें एक भारतीय भाषा हिन्दी के साथ साथ अँग्रेजी तथा स्थानीय भाषा या बोलियों में शिक्षण देना अनिवार्य है। ईसा तरह नई शिक्षा नीति मुख्य भाषा हिन्दी के साथ – साथ अन्य भाषाओं अथवा बोलियों के संवर्धन से भी महत्वपूर्ण मनी जाएगी।

- नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 के उप अध्याय 6 में भारतीय संविधान में स्वीकृत 22 भाषाओं के साथ – साथ अन्य भाषाओं को संरक्षण प्रदान करने के लिए सभी भाषाओं से संबन्धित साहित्य तथा अन्य सामग्री को लिखित रूप में संग्रहीत करने की अनुशंसा की गई है।
- नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 के उप अध्याय 7 में भाषा शिक्षण के महत्व को स्वीकार करके इस दिशा में कार्य करने का सुझाव दिया गया है।
- नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 के उप अध्याय 9 में उच्चतर शिक्षा में पूर्व प्रचलित मानदंडों को और अधिक सशक्त बनाने हेतु नए पाठ्यक्रमों का निर्माण उनका शिक्षण एवं संकाय निर्माण पर बल दिया गया है।
- नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 के उप अध्याय 19 तकनीकी दृष्टि से महत्वपूर्ण एवं प्रासंगिक है। इसमें भारतीय भाषाओं, कलाओं तथा लोक संपदाओं से जुड़ी सामग्री का वेब आधारित दस्तावेजीकरण किया जाएगा।
- नई शिक्षा नीति 2020 के अध्याय 22 के उप अध्याय 20 में विभिन्न भाषाओं को पुरस्कृत करने के साथ – साथ भारतीय भाषाओं में रोजगार के अवसर निर्माण करने की अनुशंसा की है।

● विश्व में हिन्दी और रोजगार के अवसर

अधुनातन पीढ़ी (जनरेशन) तथा पर विश्वास करती है। इसी लिए इक्कीसवीं सदी विज्ञान एवं तकनीकी शिक्षा के वर्चस्व की सदी है। भारत में स्वतंत्रता के बाद से शिक्षा, रोजगार एवं अन्य कारणों के विकसित से देशों के प्रवास के कारण हिन्दी भाषा ने विशेष रूप से विकास किया है परिणाम स्वरूप भाषा बाधा से ही भाषा में रोजगार उत्पन्न हुआ है। जो इस प्रकार से है

शैक्षणिक अवसर:

हिन्दी में दक्षता विभिन्न शैक्षणिक क्षेत्रों में अवसर खोलती है, जैसे कि हिन्दी माध्यम में शिक्षा, हिन्दी साहित्य, पत्रकारिता, और अनुवाद।

सरकारी क्षेत्र:

कई सरकारी परीक्षाओं, जैसे कि सिविल सेवा परीक्षा, में हिन्दी एक महत्वपूर्ण विषय है, और हिन्दी में दक्षता रखने वाले छात्रों को इन परीक्षाओं में सफलता प्राप्त करने में मदद मिल सकती है।

व्यवसायिक अवसर:

हिन्दी भाषा में दक्षता रखने वाले छात्रों के लिए व्यवसाय, मीडिया, और अन्य क्षेत्रों में भी रोजगार के अवसर मौजूद हैं। उदाहरण के लिए, हिन्दी भाषी क्षेत्रों में व्यवसाय, मीडिया, और प्रकाशन में हिन्दी में कुशल लोगों की आवश्यकता होती है।

अनुवाद और व्याख्या:

हिंदी से अन्य भाषाओं में या अन्य भाषाओं से हिंदी में अनुवाद और व्याख्या करने वाले पेशेवर हमेशा मांग में रहते हैं। यह एक ऐसा क्षेत्र है जहां हिंदी भाषी छात्रों के लिए उत्कृष्ट अवसर हैं।

कौशल विकास:

नई शिक्षा नीति में व्यावसायिक शिक्षा और कौशल विकास पर जोर दिया गया है, जिसका अर्थ है कि छात्र अपनी पसंद के क्षेत्र में विशिष्ट कौशल विकसित कर सकते हैं और नौकरी बाजार में अधिक प्रतिस्पर्धी बन सकते हैं।

शिक्षक सशक्तिकरण:

शिक्षक शिक्षा प्रणाली का एक महत्वपूर्ण हिस्सा हैं, और नई शिक्षा नीति शिक्षकों को प्रशिक्षित करने और उन्हें आधुनिक शिक्षण उपकरणों से लैस करने पर जोर देती है। यह शिक्षकों के लिए भी नए अवसर पैदा करता है।

नई शिक्षा नीति में हिंदी का महत्व:

मातृभाषा में शिक्षा:

नई शिक्षा नीति में मातृभाषा या स्थानीय भाषा में शिक्षा को बढ़ावा देने पर जोर दिया गया है, खासकर प्रारंभिक शिक्षा में। यह छात्रों को अवधारणाओं को बेहतर ढंग से समझने और सीखने में मदद करता है।

बहुभाषावाद:

नई शिक्षा नीति बहुभाषावाद को प्रोत्साहित करती है, जिसका अर्थ है कि छात्रों को कई भाषाओं में कुशल होने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है। यह छात्रों को विभिन्न संस्कृतियों और भाषाओं से जुड़ने में मदद करता है। एनईपी बहुभाषावाद को प्रोत्साहित करती है, जिससे छात्र हिंदी के साथ-साथ अन्य भाषाओं को भी सीख सकें और वैश्विक नागरिक बन सकें।

मातृभाषा में शिक्षा:

एनईपी 2020 के अनुसार, छात्रों को कम से कम कक्षा 5 तक, और अधिमानतः कक्षा 8 तक, उनकी मातृभाषा या स्थानीय भाषा में शिक्षा दी जाएगी।

त्रि-भाषा सूत्र:

नीति में त्रि-भाषा सूत्र को अपनाना है, जिसमें दो भारतीय भाषाएं और एक तीसरी भाषा (अक्सर अंग्रेजी) शामिल होती है। यह छात्रों को विभिन्न भाषाओं को चुनने की छूट देता है।

हिंदी का महत्व:

यह नीति हिंदी भाषा को शिक्षा, रोजगार और सामाजिक गतिशीलता को बढ़ावा देने के लिए एक महत्वपूर्ण अवसर मानती है, और इसे ज्ञान-विज्ञान व शोध की भाषा बनाने पर ध्यान केंद्रित करती है।

हिन्दी भाषा की चुनौतियाँ: गुणवत्तापूर्ण हिंदी शिक्षण सामग्री और संसाधनों की कमी, और अंग्रेजी के प्रभुत्व जैसी चुनौतियाँ मौजूद हैं, जिनका समाधान आवश्यक है। कुछ राज्यों (जैसे तमिलनाडु) ने ऐतिहासिक रूप से त्रि-भाषा सूत्र का विरोध किया है, और यह विरोध जारी है।

निष्कर्ष :

नई शिक्षा नीति हिंदी और भारतीय भाषाओं को सशक्त बनाने के लिए एक कदम है, लेकिन इसके प्रभावी कार्यान्वयन के लिए तकनीकी और संसाधन संबंधी चुनौतियों का समाधान करना महत्वपूर्ण है।

संदर्भ ग्रंथ:

1. नई शिक्षा नीति 2020: एक विश्लेषण, डॉ. रमेश पोखरियाल
2. भारतीय शिक्षा प्रणाली और रोजगार के अवसर, प्रो. के.के. शर्मा
3. हिन्दी और व्यावसायिक संभावनाएँ, डॉ. अर्चना दुबे
4. राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 (NEP 2020), भारत सरकार, शिक्षा मंत्रालय
5. www.education.gov.in/hi/nep2020

CURRENT INDUSTRIAL SCENARIO OF GUJARAT

Dr. Jayeshkumar Jayantilal Valani
Assistant Professor,
Department of Geography,
Government Arts & Commerce College, Jasdan,
Jasdan - 360050 (Gujarat).

1.1 Abstract:-

Gujarat is an industrially rich state of India. The coast of this state is important for industrial development. From whose shores Gujarati traders have been trading since ancient times. Which we know from the history of the time of the Mughal emperors Jahangir and Annai. Today, Gujarat is considered the most industrially developed state of India along with Maharashtra. Thus, the people of Gujarat are known as a trading nation. Gujarat has a distinct name in India in the cotton textile industry, chemical pharmaceutical industry, construction sector. Today, foreign investors are more eager to invest in Gujarat compared to other states of India, which shows the overview of Gujarat's industrial development. Today, thousands of workers from states like Bihar, West, East, Uttar Pradesh, Jharkhand, Madhya Pradesh, Rajasthan etc. are coming to Gujarat to work in the industrial sector and Gujarat is providing them with a large number of jobs in the industrial sectors..

Keywords: Industrial development, traders, cotton textile industry, investors, workers, employment

1.2 Introduction:-

Gujarat situated on the western coast of India, boasts the longest coastline, abundant natural resources, and skilled labor. The state has produced numerous dynamic industrialists, and today, Gujarat has become a favored destination for industrial investors in India. Gujarat is the most industrially developed state in India. Although it accounts for only 5% of the countrys population, it contributes 8.27% to Indias Gross Domestic Product (GDP). In terms of the area covered under Special Economic Zones, Gujarat ranks first among Indian states. The state has 49 ports, including one major port (Kandla) and 48 minor ports (including private ports). There are also 18 domestic airports and 3 international airports in Gujarat. The industrial sector significantly contributes to the states GDP, with 45.3% of the total GDP derived from the secondary sector. According to the Annual Survey of Industries (2018-19), Gujarat accounted for 18.14% of Indias industrial production. As of September 2022, Gujarat held a 32.78% share of the countrys total exports, ranking first. In the Export Preparedness Index (EPI) of 2021, Gujarat ranked first in the coastal category with 78.86%. Referred to as "Indias Growth Engine," Gujarat continues to lead in driving the countrys GDP growth. India aims to achieve a GDP target of U.S. \$5 trillion by the fiscal year 2026-27, with Gujarat playing a significant role. Regarding foreign investments in the industrial sector in Gujarat, data released by DPIIT (Department for Promotion of Industry and Internal Trade) in 2019 indicated that Gujarat accounted for 51% of the Industrial Entrepreneur Memorandum (IEM) registrations, ranking first in India. This foreign investment was 333% higher than previous foreign investments. Today, Gujarat continues to make steady progress in industrial production activities. Looking at the vision of the Gujarat Industrial Policy 2020 aims to develop ultra-modern infrastructure, increase employment, ensure inclusive and balanced regional development, and establish Gujarat as a global business destination. A key

objective of this industrial policy is for Gujarat to make a significant contribution to the Self-Reliant India initiative.

1.3 Region-wise classification of GIDC in Gujarat-2018

Table 1. 1 Region-wise classification of GIDC in Gujarat-2018

Region-wise classification of GIDC in Gujarat -2018						
<i>Estates</i>		Ahmedabad - North Gujarat	Central Gujarat	South Gujarat	Saurashtra - Kachchh	Total
Approved	GIDC	56	57	32	103	248
	Area (ha)	6113	13002	8466	5859	33441
Developed	Developed	42	50	24	66	182
	Area (ha)	2677	12749	5005	2247	22679
Under Development	GIDC	2	1	2	9	14
	Area (ha)	101	252	10	1888	2254
Planning	GIDC	12	6	6	28	52
	Area (ha)	3334	26117	3449	13723	20507

Source: Gujarat Infrastructure Development Board (GIDB)

The Gujarat Industrial Development Corporation (GIDC) has played a crucial role in the industrial development of the state. Over the past 40 years, GIDC has been instrumental in establishing industrial infrastructure for potential industries. Currently, GIDC has 248 approved estates, of which 182 are operational, spread across various districts in Gujarat, with the highest concentration in the Saurashtra and Kutch regions. However, the largest area of GIDC is located in South Gujarat. Among the approved, developed, and under-development GIDC estates, Saurashtra has the highest number of approved GIDC units. (Table 1. 1)

1.4 Status of major industries groups in Gujarat (2017-18 to 2019-20)

Industrial production in Gujarat has seen significant growth. In 1994-95, the states industrial output was ₹84,808 crore, which rose to ₹12,70,125 crore by 2014-15, marking an increase of nearly 15 times. Some selected industries have shown impressive compound annual growth rates (CAGR), with machinery at 47%, dairy products at 23%, plastics at 13%, pharmaceuticals at 12%, chemicals at 8%, and textiles at 7%. From Table 1.2, it can be observed that in 2017-18, there were 26,586 industries registered in Gujarat. These industries consist of seven major groups. Among these, there are 107 industries producing coal and refined petroleum products, 2596 producing chemicals and chemical products, 2302 producing textiles, 819 in pharmaceuticals and botanical products, 2608 in machinery and equipment, 2012 in basic metals, and 2777 in other non-metallic mineral

products. These seven industrial groups account for 51.9% of the industries in Gujarat. In 2017-18, the textile industry had the highest employment, providing jobs to 352,302 people, which is 19.3% of the total employment in Gujarats industries. In terms of production value, the coal and refined petroleum products sector leads, with a production value of ₹355,484 crore, constituting 26.1% of the total production value from Gujarats industries.

(Table 1. 2

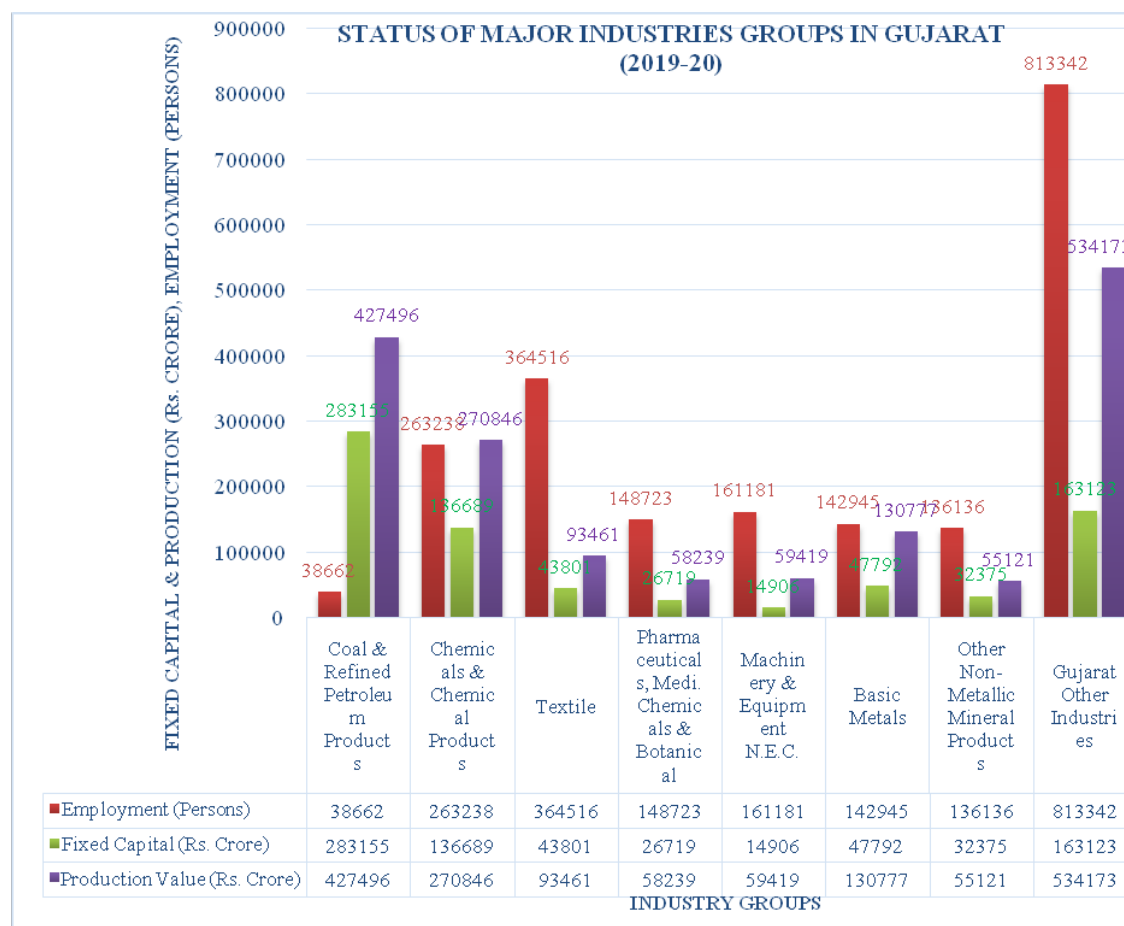
Table 1. 2 Status of major industries groups in Gujarat (2017-18 to 2019-20)

Status of major industries groups in Gujarat (2017-18 To 2019-20)						
(Factory, Employment, Fixed Capital)						
Sr. No	Mfg. Group of Industry	Year	No. Of Factories	Number of Persons Employed	Fixed Capital (Rs. Crore)	Production Value (Rs. Crore)
1	Coal & Refined Petroleum Products	2017-18	107	29835	248741	355484
		2018-19	101	26409	261593	438081
		2019-20	79	38662	283155	427496
2	Chemicals & Chemical Products	2017-18	2596	213686	121000	220621
		2018-19	2757	251840	129985	291562
		2019-20	2861	263238	136689	270846
3	Textile	2017-18	2302	352302	42847	96932
		2018-19	2834	359455	46251	106953
		2019-20	2969	364516	43801	93461
4	Pharmaceuticals, Medi. Chemicals & Botanical	2017-18	819	114899	22642	41138
		2018-19	794	122310	23389	52182
		2019-20	872	148723	26719	58239
5	Machinery & Equipment N.E.C.	2017-18	2608	149405	12641	50677
		2018-19	2638	156521	15076	57801
		2019-20	2629	161181	14906	59419
6	Basic Metals	2017-18	2012	112446	53421	118136
		2018-19	2027	108216	49983	126754
		2019-20	2351	142945	47792	130777
7	Other Non-Metallic Mineral Products	2017-18	2777	141320	27461	44343
		2018-19	2863	136453	28277	47459
		2019-20	2985	136136	32375	55121
	Total	2017-18	13221	1113893	528753	927331
		2018-19	14014	1161204	554554	1120792
		2019-20	14746	1255401	585437	1095359
	Percentage	2017-18	51.99%	60.98%	78.61%	68.19%
		2018-19	52.21%	59.72%	78.17%	69.24%
		2019-20	51.78%	60.68%	78.21%	67.22%

	All Industries of Gujarat	2017-18	26586	1826748	672662	1359971
		2018-19	26843	1944548	709457	1618772
		2019-20	28479	2068743	748560	1629532

Source: Socio-Economic Review 2022-23, Gujarat State

Figure 1. 1 Status of Major Industries Groups In Gujarat



Source: Socio-Economic Review 2022-23, Gujarat State

In Gujarats seven major industrial groups, the textile industry consistently ranks first in terms of employment from 2017-18 to 2019-20. As of 2019-20, the textile industry employs 364,116 people, accounting for 17.7% of all industrial employment in Gujarat. The coal and refined petroleum products sectors lead in Gujarat with the highest capital investment and production value, having ₹283,155 crore in capital investment and ₹427,496 crore in production value. As of 2019-20, these seven industrial groups contribute 60.7% to employment, 78.2% to capital investment, and 67.2% to output value in Gujarat's total industrial activity. Thus, these seven major industrial groups represent over half of the employment, capital investment, and production value in Gujarats industries. (Figure 1.1)

1.5References

- “Socio-Economic Survey 2020-21, Gujarat State” (2021), Directorate of Economics And Statistics, Government of Gujarat, Gandhinagar
- “Socio-Economic Survey 2021-22, Gujarat State”, (2022), Gujarat State, Directorate of Economics And Statistics, Government of Gujarat, Gandhinagar P.
- Kar, P. K (2000) Indian Society, Kalyani Publishers, Cuttack.
- “Socio-Economic Survey 2022-23, Gujarat State” (2023), Gujarat State, Directorate of Economics And Statistics, Government of Gujarat, Gandhinagar, February-2023
- “Statistical Overview of Gujarat State 2019, (2019), Directorate of Economics & Statistics General Administration Department (Planning) Government of Gujarat, Gandhinagar. .
- <https://www.gidb.org/industrial-parks-current-scenario>
- <https://ic.gujarat.gov.in/industrial-scenario.aspx>
- <https://ic.gujarat.gov.in/>

Diaspora and Cultural Dislocation in V. S. Naipaul's *An Area of Darkness*, *India: A Wounded Civilization* and *India: A Million Mutinies Now*

Dr. Komal G. Vaniya

Assistant Professor (English)

MLGACC Dayapar– Lakhpat

Kutch - Gujarat

V. S. Naipaul a Nobel Prize winning author has produced works that are interpretative about identity, wandering, rootlessness, upheaval and cultural disruption. This article incredulously analyses the recurring themes appearing in V. S. Naipaul's literary canon, specifically focusing on the deceptive and beguiling portrayal of a search for personal and cultural identity. The study outlines the quest for belongingness and identity through the acclaimed Indian trilogy which *includes An Area of Darkness, India: A Wounded Civilization and India: A Million Mutinies Now*. V. S. Naipaul's nonfiction trilogy is a portrayal on cultural estrangement and belonging, the article aims to demonstrate multiple ways in which he found himself in a constant fight for his identity and acknowledgement. This article will thus explore how Naipaul expresses the subtlety of personal and cultural identity as well as diasporic experience.

Literature is everything which is productive, gifted, ingenious and innovative. Moreover, it is fictional, abstract, unreal and whimsical in the form of poems, fables, novels, myths, fantasy and theatre. The language it acquires is extra scholarly and classical in contrast to common language. The language of the literature must pledge to an individual's feelings and passion and it has to communicate to the reader's emotions celestially. Indian English Literature is the result of the many distinctive languages that is articulated by the Indians. And hence, to perceive and comprehend the familiar ethics, values and ancestry, a prevalent podium was required. And in this way the democracy becomes one that is in the sense of literature. Fundamentally Indian English Literature is the gift of the regional literature.

This kind of literature is productive in the middle of the globe and derives from the great ethical works that stretches its ripened shine and archaic riches of the sublime and immortal speculations. The literature of India is multinational and intercontinental which cannot be overlooked. Due to the gifts of provincial and national authors, the Indian English Literature is at its peak. India is the home of many distinctive languages and the research. As in India, the civilization is the identical but the dissimilarities are apparent in the provincial languages because the abundance of specific languages. Indian English literature is an endeavour of showcasing the rare gems of Indian writing in English. From being a curious native explosion, Indian English has become a new form of Indian culture, and voice in which India speaks. While Indian authors- poets, novelists, essayists, dramatists- have been making

significant contribution to world literature since the Pre- Independence era, the past few years have seen a massive flourishing of Indian English writing in the international market.

Indian English Literature has grown from a sapling to a strong rooted tree in full bloom. Indians, however, did not start writing in English in a day – it took several historical events and distinguished personalities to bring Indian Writing in English to its present eminence. Historical perspective is an effort to contextualise the growth and rise of Indian English Literature, from its inception to its present glory.

The Indian diaspora can be regarded as an international phenomenon, with a presence in more than 100 countries globally. The different histories of this very diverse Indian diaspora “have much to tell about international migration processes, social and cultural change, political development and ethnicity”. As they attempted to adjust in an alien and hostile environment, indentured labourers encountered conflict initially with the colonial rulers and subsequently with the indigenous majority. There was a significant degree of coalescence between races, class and ethnicity as the colonial authorities had defined and maintained ethnic categories, and structured inter - ethnic relations through discriminatory regulations and institutional practices. In recent years, the term ‘diaspora’ has been more frequently used to characterize peoples existing away from their homelands.

The etymology of the word ‘diaspora’ can be traced to the Greek ‘diaspora’, derived from the combination of Dia, meaning ‘over’, and ‘speiro’, ‘to show’, as in scattering or planting.

A diaspora community therefore avoids assimilation, and may employ any of a number of techniques to do so. These include: continued identification or interaction with its unique homeland; use of a specific language; identification with a socio-religious system other than that of the host society; the maintenance of a residence in a communal settlement separate from the host society; economic specialisation; and the pursuit of bilateral relations with similar, geographically dispersed diaspora communities. Diasporic Indian literature is a boundless theory and colossal term that introduces all those literary texts that have been written by the writers who are living in an alien place, but their works are thoroughly related to their inherent civilization, tradition, upbringing and environment. In this broad framework, all those authors can be viewed as diasporic writers, who write from an alien country but are associated to their native land through their writings.

Diasporic literature has its origin in the sense of deficit and estrangement that developed as a consequent of immigration, shift and deportation. Sir Vidiadhar Suraj prasad Naipaul, T.C. (born August 17, 1932, in Chaguanas, Trinidad and Tobago), better known as V.S. Naipaul, is a Trinidadian-born British novelist of Hindu heritage and Indo - Trinidadian ethnicity. He was awarded the Nobel Prize in Literature in 2001 and knighted by Queen Elizabeth II in 1990. His current wife is Nadira Naipaul, a former journalist. He is to a very high degree a cosmopolitan writer, a fact that he himself considers to stem from his lack of roots: he is unhappy about the cultural and spiritual poverty of Trinidad, he feels alienated from India, and in England he is incapable of relating to and identifying with the traditional values of what was once a colonial power.

In his travels books and his documentary works he presents his impressions of the country of his ancestors, India. In Naipaul's trilogy theme of cultural alienation can be seen. In the book *An Area of Darkness*, V S Naipaul presents how he sees his connect to India. And emphasizes on the condition how his ancestors immigrated from their motherland to the place, they live now, the place where they are rebuilding the Indianness and the struggle to create one such world is described through the book. This book is a result of contradiction and disconnection from the imaginary land, their mother land. The picture that Naipaul sees in front of his eyes is totally contradictory from his imagination. Naipaul describes that the world he has imagined is world that is incomplete, it has many tensions and crises. Naipaul describes the cultural differences; in India he has never seen the imaginary world that is full of happiness and fantasies but all these imaginary things were contrary when he came to confront the reality.

According to Naipaul India is covered with blackness, obscurity and twilight. What he gets from the encounter is saddening state of mind, defeat from his fantasies and the attitude of letting it down. He finds the blackness, obscurity and saddening mentality in people's attitudes and way of life, which according to him different from his imagination and completely contrasted. Indian culture and civilization turn into ambiguous and obscure; Naipaul's expectations were not satisfied after the confrontations. For Naipaul India is a place which is new, foreign, and different from his imaginary homeland. Thus, *An Area of Darkness* is a result of Naipaul's dissatisfaction and deterioration. He wanted to meet his familial self through his imaginary homeland, India but the cultural and civilizational differences that he came across bewildered him. According his cultural identification he wanted Indian culture to confront like a fascination but he got dissatisfaction after confrontation.

For Naipaul, India is not the place which he used to think about, it has become the place which he does not want to belong. Naipaul in his book *An Area of Darkness* delineates that the cultural acknowledgement that he got through the folklores he has heard from his grandparents have nothing to do with the India, which he confronts. As the India he has confronted is divided into different sects and religions. Naipaul had fascinated that India is vast in terms of its area and that vastness would mirror in the mentality of people, in the lifestyle of people but what he sees is something completely contrary to his imaginative motherland. Naipaul had imagined that vastness in the mentality of people the presence of mind the way people present themselves to the other such things bewildered him after the confrontation.

Naipaul depicts in the beginning of the book how one man that carried their suitcases, tried to squeeze himself into the smallest possible passage out there. From his behaviour one could see that he is not confident and is apologizing for his presence, at the place where his master was travelling. Naipaul then writes about the presence of East in Greece, as he could see the Eastern food, and their emphasis on the sweets which Naipaul identifies that some of these sweets he knew from his childhood.

Then he writes about the films, how the hoardings of movies used to attract its audience with his favourite actress Nargis. Naipaul then portrays about the importance of guide, as the guide is someone who knew every local ritual, places and customs, guide is someone who figure out things for visitors and makes it sorted. Naipaul describes how his guide looked, Naipaul expresses that the things about East which he knew from books only are now in front of him and they are revealing the realities. Each and every single detail and identity he gets from the journey are a disclosure for him. Naipaul details about Bombay as literally barren, and he writes how a custom officer assembled a man in blue who looked morose, pessimistic and unhappy in front of him. The man in blue was a governmental assistant, nonetheless disgraced. Naipaul chronicles that India plays a very significant place in his childhood memories, it was there in the backdrop of his childhood memories. Naipaul classifies that India is located about us in belongings more than society. In its production and commodity India happen to be in Trinidad.

Though Naipaul's society apparently autonomous and sovereign was flawed. Naipaul describes that many of the stuff from his grandmother's house irreversible. As they lived without craftsman, journeyman and artisan, labours and manufacturers. Naipaul's grandmother's house stuffs have been preserved and treasured as they belonged to India. Though Naipaul's grandparents live in Trinidad, the life style and attitude they have is Indian. They believe the rituals and traditions should be followed and emphasized as its perceived age - old and archaic. Naipaul designates that for him India was nondescript, as when he visited India it was the period of darkness which protracted to the continent, the darkness which has light too, which has a ray of hope too.

Then Naipaul put into words that the period has extended however, the area has narrowed, he has visited intelligently over the places that for him was the places the area of darkness, the darkness which is therein the mentality of people. Naipaul does not identify with those mentality and those attitudes of people. Naipaul gives details of how his grandfather has discarded India and similar to gold teeth he rejected Trinidad. His grandfather toted the whole suburb with him. He carried his petty bolstering connections, a fillet of ground and by carrying these all he wanted to reinvigorate Uttar Pradesh suburb in central Trinidad. Naipaul then characterizes that they visited places where they found all types of residents and all types of community and crowd. But there Naipaul and his people maintained some limits, they did not aspire to take part in their rituals and customs, and the people they met did not aspire to take part in the ritual of Naipaul and his people. The people they met lived the life of their own without disturbing anyone, Naipaul and his people also did whatever they want without disturbing the people they met. Naipaul presents that in spite of being born in the family of Pandits, he had been born infidel and atheist. He delineates that he did not find any of cultural, sectarian and spiritual parade and celebratory observations interesting. Because in such celebratory functions' meal is served very late almost in deadline.

Naipaul outlines that the vocabulary and dialect used by our ancestors is quite unclear they wanted their next generations to perceive the meaning of the all the Shlokas and invocations, as hence they have not illustrated the meanings. Naipaul finds all the rituals and functions similar and thus he did not

take interest in that, he also added that he never gets the importance of doing such formalities. Naipaul paint in words that how society treated lower caste people by writing down about a Chamar or a leather worker class. The man about whom Naipaul writes was wealthy and well sailed and migrated, that man was prosperous and had a good post too. But the thing that bothered everyone was that he belonged to the community which according to them was inferior and lower to theirs.

Naipaul portrays that people in Trinidad do not believe in religion, sects and caste. He also draws about the distribution of work and employment. Naipaul in the book *An Area of Darkness* illustrates that Indian are someone who belong to the old community, the old archetype and old heredity. Naipaul portrays that however he cannot find connections he cannot get separated from the civilization, from the culture. Naipaul depicts that India was connected to him and it was somehow related to him. He lived in Trinidad so he could not have faith in the spiritualistic things of the old India and though he wanted to pray to God and Worship God, he could not. Naipaul gives detail about the Gujarati people and Sindhi people; both of these community are dedicated towards their professions and work. That particular community have given hardly anything to their own country. Their image is of businessman in people within India also.

Naipaul narrates that in India we have communal bewilderment and turmoil and discombobulation of social class and experiences. Then Naipaul catalogues about the names Indians have, they name their children as white people but their names do not match to their personality. The modernity which Naipaul saw in the Indians is only in the names, as they try to copy the white people but they fail to. The community impersonates to behave as primitive and provincial and by doing so they only show their foolishness and idiocy. The society exists side by side as what they are living at the present moment and as territorial and frontier. Naipaul has described later on that how the untouchables were treated by the others. Few untouchable boys were gazing at the games played by the boys of other castes. They were gazing at those boys from a far area and interspace.

Naipaul then evokes about Indians, how they evacuate here and there. Indians exude frequently around the public platforms. They evacuate around rail line, shore, on the mountains, on the seashore, on the roads everywhere. According to Naipaul people of India are imaginative, idyllic, elegiac, lyrical, melodious and dramatic. Naipaul describes how an outsider, who did not perceive the affair and business of a panhandler and vagabond in our country and they criticize India under the impression of their own country. Naipaul describes that Indians try to get the civil services and governmental jobs for their reputation, fame and dignity. No one can deny the fact that everyone wants governmental jobs to influence the society. Then Naipaul writes about typical Indian vendors how they perform their task; they sell different products from the one that they advertise. The agenda is to make money and nothing else. They did not take any kind of responsibilities of the product that they sell.

In the book *India: A Wounded Civilization* Naipaul elucidates about a costumier, who works to make his name, he requested people to promote his dresses and his work to other people. His agenda is to

earn wages and he could do this only by getting more and more purchaser and clients. The tailors did not earn more money by giving beautiful dresses but by promoting his brand. The tailors make more money by compensating on a cloth. Naipaul discusses that in India people believe that if you are giving something to a beggar for charity, it becomes the automatic act of charity and this is what people in India are largely concerned about. Then Naipaul talks about the chawl culture.

Naipaul writes that in Indian families they bifurcate and they adjust seven to eight people in a room and 'corners' perhaps tenanted out. He adds that the rooms in the chawls are only base the antialcohol life is existent in the wide unclosed space, in the range and space and Charland on the footpaths and in the boulevards. The people who are settled in the Chalas're able to get all the essential belongings and furnishings. They belong to the calculator and society, for such people to belong to chawl community is to be at a firm position and to get settled. The one who is not getting the place to live in such chawl,establishes a place and room for himself anywhere. They have easily established themselves in the territory of the beggared. Naipaul then elucidates about one journalist that he had explored many places and he was distressed with the growth and advancement. Naipaul writes that Indian existence is not an unspecified thing but the thing which is hooked permanently and immovable, a glorification of his own backdrop, his own culture, the history he belonged to had just impartially vanished it is invisible.

Naipaul sets out that in India the needy and impoverished people are much up to date, stylish and modern. Naipaul writes that Indians believed that their endowment and contribution is for aesthetic and cultivated, combination and amalgam. Indians are quoting to the historical time, the period of Mughal empire. Naipaul illustrates that during the 19th century when the white people came to India this huge and enormous beliefs and culture perished. Naipaul describes that India has reawakened its established practices of the humanistic and classical dance, which was earlier relatively dead and gone, and its sporadic and capricious arts. Naipaul gives the pictorial description of Jaisalmer. He writes that Jaisalmer is acclaimed for its ancient architecture its royal palaces and the almost Venetian grandiosity of some of its places. Naipaul discusses that the past is past history is history the contemporary development of investigation and as another exotic ability segment of someone else's attitude segment of someone else's attitude and established practice.

In the book India: A Million Mutinies Now, Naipaul represents that people seemed anew dipped and bathed, with the unusual puja marks on the forehead. Almost all of them were in their most excellent apparel. It seems that the public of Mumbai's enjoying with amusement one valuable current day, perchance. Naipaul writes that when he visited Mumbai and he saw the public on roads and pavements, he asked the driver that either it was a festival of weekend.Naipaul then observes the culturally mixes overseas Indian groups. They were miniature Indians with the Muslims and the Hindus and the other people of distinct social classes. These people were largely underprivileged without the representation of and without a bureaucratic established practice.

These people strongly believe that they have suffered and they were detached, segregated by their way of expressions and sophistication and civilization from the society they found themselves surrounded by; they found themselves detached too, from India itself. Such social state of affairs in one's life flourishes an unspecified thing that they would never have known in India: a feel and sensibility accoutrements to an Indian society. Such perception and sensation of society could abrogate system of beliefs and social class. According to him the first India was the one in which their life was impoverished, he adds that roughly built houses often built from the mind. Naipaul writes that they were living the life of difficulty and underdevelopment around them. He says that they were quite resourceful and enthusiastic as they were migrating. They shifted for the betterment of themselves.

As the India that he confronts is different. The India that he confronts was private and individual, which is further the India that is being read in the journals and magazines. Then he portrays the pictorial image of second India. Which is counterbalanced the first one. The second India that he is mentioning is the India of the freedom motion, the India which was made up from the very large names.

An Area of Darkness is V. S. Naipaul's first travel book from his trilogy waste outcome of his very first encounter with his motherland, India which he had in his imagination only, he never visited India until then. When V. S. Naipaul first visited India, he confronted the harsh and vociferous reality and actuality of his motherland, its infirmity, misery, suffering, torment and scourge affected and agitated V. Naipaul. On Naipaul's first encounter with India Naipaul saw people trapped in exhaustion, deterioration, hardship, deprivation, anguish, disrepair and doldrums develops into the occasion of V. S. Naipaul's evident and undeniable chronology of his personal acquaintance and disheartening position. S. Naipaul had the beautiful imaginary India in his mind about which his forefathers had told him, but the India he encountered was the robust, full bodied and authentic and hence the imaginary India got evaporated forever. As a result of this encounter, it marked the propagation of diaspora and dissolution concern in his imagination that emanated in the aspiration for escape and evacuation.

The second book of V. S. Naipaul's travel trilogy explicates a general belief and opinion about the Indian culture and civilization however it intends to be at deviation with the codes of equilibrium and logical evaluation that V. S. Naipaul promotes in this travel book. India: A Wounded Civilization emphasizes on V. Naipaul's connection with India and his engagement with India. In this book V. Naipaul attempts to resolve and inspect the causes sponsoring the remorse, famine and shortcomings of his homeland. For Naipaul the compelling and momentous causes for his homeland's ailing surroundings, he finds the psychology of the society absolutely afflicted and woozy. According to Naipaul the mindset of the folk is persuaded by the infraction, incursion and aggression.

The third travel book of V. S. Naipaul India: A Million Mutinies Now delineates Naipaul's detailed observation and depicts the shift and conversion that India is combating. Naipaul depicts that when he inspected India for the first time, he observed that uprisings, rebel, overthrow, bloodthirsty and murderous developing were there in the minds and activity are the indication of changeover and

evolution. Naipaul marked myriad ongoing revolts, insurrections and disruption. In this travel book V. S. Naipaul emphasis on the improvement, prosperity, surge, evolution and flowering aspects of India which was enduring at the time when Naipaul visited India for the third time. Naipaul has depicted the observation of Bombay as a persuasive, strenuous, intense, brisk, dynamic, efficient and robust transformation in the life of the abused, oppressed and overburdened. India: A Million Mutinies Now, outlines a characteristic of freeing the detached from the community and republic, which is pertinent to the conflicting ancient jingoism. For Naipaul his motherland is a place that is of hound, bedevil and harass. His portrayal of India is unfailingly dismal, discouraging, and ghastly.

Naipaul did not really digest and comprehend the Indian rituals and values that he has observed throughout his journey, he actually wanted it to be just like his imagination. Naipaul had the strong desire to determine and grasp the information about his homeland India but the information and awareness ended in torture and wound. Naipaul's first acquaintance to India was totally awful and alarming. His portrayal of India is of disorientation and perplexity. When Naipaul first visited India, he thought that he had lost his conscience and courage. Then he tried to heal and observed his homeland in a detailed way.

Thus, in this way this article incredulously analyses the recurring themes appearing in V. S. Naipaul's literary canon, specifically focusing on the characterization of the reassurance, gladdening, rhapsodies, gleefulness and jollification from his lost self and he portrays the bitterness and resentment, infuriation, crossness, ill humour, wrath, rage, habitual scepticism and enmity from the successive self. And thus, for Naipaul his motherland India is a place which is of agony, suffering, torture, complaint and oppression. V.S. Naipaul's portrayal of India is unfailingly dejected, sorrowful, miserable and enervated.

NOTES AND REFERENCES:

Primary Sources:

Naipaul, V.S. *An Area of Darkness*. Picador Publication, 1968

---. *India: A Wounded Civilization*. Picador Publication, 1979

---. *India: A Million Mutinies Now*. Picador Publication, 1992

Secondary Sources:

Hudson, Edwin. *Authors, Texts, Issues: Essays on Indian Literature*. Cyber Tech Publication, 2009

Jha, Gauri Shankar. *Current Perspectives in Indian English Literature*. Atlantic Publishers and Distributors, 2006.

Iyengar, K. R. Srinivasa. *The Indian Contribution to English Literature*. Karnatak

Publishing House, 1945.

Batra, Shakti. *Indian Writing in English*. New Delhi: Educational Publishers, 2014.

Shukla, Bhasker A. *Indian English Literature after Independence*. Mark Publishers,
2010.

Crowther, Geoff. Raj, Prakash. Wheeler, Tony. *India A Travel Survival Kit*. Australia:

Lonely Planet Publication 1981.

POLITICAL PARTIES OF INDIA

Dr.Jagruti Kantibhai Pandya

Assistant Professor

Public Administration

B-Block,KSKVKachchh University,Bhuj-Kachchh

India is a democratic country, since Independence. India adopts Parliamentary, Federal Democracy system. Democracy is run with political parties. Without political parties Parliamentary democracy has not mean. That's why in modern democracy, political parties play very important role to run the administrative system in democratic Countries. The main features of political parties are given below:

- Indian political parties are to a greater extent individualist, because the thinking and principles are favorable of leader.
- Political parties in India increasingly tend to be more ideologically committed and ideologically oriented than individual loyalties.
- Political parties in India tend to hide the thin thinking they have rather than express it in clear terms. Parties tend to be active during elections.
- Every party has developed a practice of having a high command at the apex.
- Various political parties exploit the lower class a lot and therefore the tendency to move forward sincerely and the political resolve are not seen in these political parties.

The Indian political parties create different type of administrative thinking and change the mind of people. Since 1952 to 1977 the power of Congress is limitless, but after 1978 congress loss its charm. And many more parties are playing important role to change the thinking of Indian people. Parties like Akalidal, BJP,BSp,DMK,ADMK, AAMADMI Party etc. try to understand the introduction of different parties.

A political party is formed on the basis of ideology designed by their founding fathers. They are an organization that wants to implement these ideologies and do well for the welfare of people. Besides, they compete in the countries, state, and municipal elections.

A political party consists of a leader, their active members, and their followers. The main characteristics of a political party are as follows:

- The members of the party agree to work on similar principles
- The party works for the benefit of the local citizens
- They want to implement policies that enable the citizens to vote for them in power
- The leader, worker, and supporters are present during times of need

Some of the different national parties in India are given below in their alphabetical order:

- All India Trinamool Congress
- Bahujan Samaj Party
- Bharatiya Janata Party
- Communist Party of India
- Communist Party of India (Marxist)
- Indian National Congress
- Nationalist Congress Party

Congress:

The name of Congress as a unique institution and leader of freedom movement in India is very important in India and in countries like Africa and Australia. The contribution of the Congresses during the first twenty five years after independence has been extremely valuable. All the goals of the Congress and the values of the Constitution, fundamental rights and guiding principles of politics are also given a large place. But as a political party in 1948 while entering the state politics a new constitution of the party was framed. And therein he seeks to promote the welfare and development of the people of India and through peaceful and just means to ensure equal opportunity and socio-political economic rights to all citizens. Declare the intention to establish such a cooperative state.

In 1969 Congress divided because of thinking of cress. This was the very harmful to political power. The popularity of congress becomes a change. This party adopts a struggle andPage 225..... In 2014 BJP get 31.00% vote, win the election and the political scenario would became change. In 2019 again BJP won the election with 37.36% votes. And recently 2024 36.56% BJP gain and won the election.

Congress status in Lokshabha and State Legislative Assembly:

Year of Election	Lokshabha		State Legislative Assembly	
	Percentage of Vote	Percentage of winning seat Vote	Percentage of Vote	Percentage of winning seat Vote
1952	45.1	74.4	42.2	68.4
1957	47.1	75.1	45.4	65.4
1962	44.8	73.1	44.4	61.6
1967	40.9	54.6	40.2	48.9
1971	43.6	68	-	-
1972	-	-	44.4	70.6
1977	41.32	54.3	32.4	15

The Election of LOKSHABHA

Year of Election	Lokshabha
------------------	-----------

1980	Percentage of Vote
1984	49.10
1989	39.53%
1991	36.26%
1996	28.80%
1998	28.80%
1999	25.82%
2004	28.30%
2009	26.53%
2014	19.31%
2019	19.49%
2024	21.19%

India has a multi-party system. Since 2014 BJP rise as a single majority till the date of today As of 2025, India has six national parties, over 56 recognized state parties, and 2796 unrecognized parties. If a political party fulfils certain objectives, it is recognized as a national or state political party by the Election Commission of India (ECI). A party recognized by the ECI enjoys certain privileges such as a reserved party symbol, free broadcast time on state-run television and radio, consultation in the setting of election dates, and more.

Sr. No.	Name	Abbreviation	Founding Date
1.	Bharatiya Janata Party	BJP	6 April 1980
2.	Indian National Congress	INC	28 December 1885
3.	Communist Party of India (Marxist)	CPI-M	7 November 1964
4.	Aam Aadmi Party	AAP	26 November 2012
5.	Bahujan Samaj Party	BSP	14 April 1984
6.	National People's Party	NPP	6 January 2013

OTHER NATIONAL PARTIES :

1. BJP Bharatiya Janata Party	2. BSP Bahujan Samaj Party
3 . CPI Communist Party of India	4 . CPM Communist Party of India (Marxist)

5 . INC Indian National Congress STATE PARTIES	6 . ADMK All India Anna Dravida Munnetra Kazhagam
7 . DMK Dravida Munnetra Kazhagam 8 . PMK Pattali Makkal Katchi OTHER STATE PARTIES	9 . AIFB All India Forward Bloc 10 . JD(U) Janata Dal (United)
11 . JKNPP Jammu & Kashmir National Panthers Party 12 . JMM Jharkhand Mukti Morcha	13 . LJP Lok Jan Shakti Party 14 . RJD Rashtriya Janata Dal
15 . RSP Revolutionary Socialist Party 16 . SHS Shivsena REGISTERED(Unrecognised)	17 . ABHM Akhil Bharat Hindu Mahasabha 18 . ADSMK Anaithindia Dravidar Samudaya Munnetra Kazhagam
19 . AIJMK Akhila India Jananayaka Makkal Katchi (Dr. Issac) 20 . AIMF All India Minorities Front	21 . AIPPMR All India Party for the Protection of Civil Rights 22 . APM Ambedkar People's Movement
23 . ATMK Anaithinthiya Thamizhaga Munnetra Kazhagam 24 . CPI(ML)(L) Communist Party of India (Marxist-Leninist) (Liberation)	25 . CPIMLL Communist Party of India(Marxist-Leninist)(Liberation) 26 . DMDK Desiya Murpokku Dravida Kazhagam
27 . IDP Indian Democratic Party 28 . IJK Indiya Jananayaka Katchi	29 . INL Indian National League ASSEMBLY ELECTIONS – INDIA (Tamil Nadu), 2011 LIST OF PARTICIPATING POLITICAL PARTIES PARTY TYPE ABBREVIATION PARTY REGISTERED(Unrecognised) PARTIES 30 . JJ Jebamani Janata
31 . JMM(U) Jharkhand Mukti Morcha (Ulgulan) 32 . KNMK Kongu Nadu Munnetra Kazhagam	33 . LCOP Lenin Communist Party 34 . LSP Lok Satta Party
35 . MAMAK Manithaneya Makkal Katchi 36 . MGRTK MGR Thonderkal Katchi	37 . MMKA Makkal Manadu Katchi 38 . MSK MAKKAL SAKTHI KATCHI
39 . PB Puratchi Bharatham 40 . PPIS Peoples Party of India(secular	41 . PT Puthiya Tamilagam 42 . RPI Republican Party of India
43 . RPI(A) Republican Party of India (A) 44 . SDPI SOCIAL DEMOCRATIC PARTY OF INDIA	45 . SUCI SOCIALIST UNITY CENTRE OF INDIA (COMMUNIST) 46 . TMMK Tamilaga Makkal Munnetra Kazhagam
47 . UCPI United Communist Party of India 48 . UMK Ulzaipali Makkal Katchy	49 . VCK Viduthalai Chiruthaigal Katchi 50 . YSP Youth And Students Party INDEPENDENTS 51 . IND Independent

These parties plays very important role for making India strong, healthy and wealthy. Today India has no opposition party, so it's very danger time for our democratic Country. The intellectual person are shutdown their mouth against the policies of ruling party, so we need to Fearless and brave citizens who speak against exploitation, unemployment, poverty, Racism the evil of India. **CONCLUSION**

Since 2014 BJP rise as a single majority till the date of today. Further the dismantling of the Planning commission, the abrogation of Article 370, and the establishment of a goods and services Tax are some of the elements that have altered the fiscal and institutional federal landscape and the dynamic of Centre-State relations. Across various domains- finance, agriculture, law and order, education and health it is central government, which is expanding its footprint and stretching the limits of its power. This moment in India's Political landscape, therefore, presents a paradox of federalism. The rise of dominant party at the centre, coinciding with cultural identity, that poses challenge to the BJP. The present re-configuration, therefore, potentially holds profound implications for the future of the Indian political space. However, Indian first needs a systematic data-driven framework to ground these concepts and have a meaningful discussion.

References

https://www.elections.tn.gov.in/Web/Index_card_TNLA2011/1-LISTOFPARTICIPATINGPOLITICALANDABBREVIATIONS_ver4.3.pdf

https://en.wikipedia.org/wiki/1996_Indian_general_election

<https://unacademy.com/content/kerala-psc/study-material/history/political-parties/>

INTEGRATING INDIAN KNOWLEDGE SYSTEMS INTO ENVIRONMENTAL ACCOUNTING: A STUDY OF CORPORATE SUSTAINABILITY DISCLOSURES IN SELECTED INDIAN COMPANIES**Sanketkumar Babubhai Vachhani**

Research Scholar,

Dr. Dineshkumar Ramjibhai Chavda

Research Guide and Assistant Professor,

Department of Commerce and Management,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh, India.

ABSTRACT

Environmental accounting has gained increasing relevance in India, especially with the introduction of regulatory initiatives like SEBI's Business Responsibility and Sustainability Report (BRSR) and the growing adoption of global frameworks such as the Global Reporting Initiative (GRI). Despite this progress, current environmental disclosure practices often lack alignment with India's traditional ecological perspectives. Indian Knowledge Systems (IKS), which emphasize principles like Panchamahabhuta (the five elements), environmental balance, and dharmic responsibility, offer a deeply rooted philosophical foundation for sustainability. This study investigates how integrating IKS into corporate environmental accounting can provide richer, culturally contextualized insights. It analyses secondary sustainability data from five prominent Indian companies: UltraTech Cement, Tata Steel, Cipla, Arvind Ltd., and Chambal Fertilisers and Chemicals. Each company was selected for its sectoral relevance and public commitment to environmental stewardship. By reviewing their BRSR submissions, integrated reports, and sustainability disclosures, the paper identifies areas where corporate practices reflect IKS-aligned values such as water conservation, circular economy models, clean energy usage, and organic resource management. Although these companies lead in environmental initiatives, their reports seldom make explicit reference to indigenous or traditional ecological knowledge. This gap suggests a valuable opportunity to incorporate culturally rooted perspectives into sustainability reporting. The present study recommends developing an Indian Knowledge Systems (IKS)-oriented reporting framework that works in harmony with current global standards. Such a model would allow companies to convey not only their environmental performance but also the cultural values guiding their actions. Integrating these elements could enhance authenticity, deepen community connections, and give Indian enterprises a distinctive presence in the international sustainability arena.

KEY WORDS: *Indian Knowledge Systems (IKS), Environmental Accounting, Corporate Sustainability, Traditional Ecological Knowledge, Sustainability Reporting.*

INTRODUCTION

Environmental sustainability is an urgent concern for businesses, governments, and society, driven by the threats of climate change, pollution, and resource scarcity. In India, environmental accounting and sustainability reporting have expanded under mandates like SEBI's BRSR and global frameworks such as the GRI. Yet, these models often prioritize Western approaches, overlooking the ecological wisdom embedded in Indian Knowledge Systems (IKS). Rooted in harmony with nature, ethical responsibility, and spiritual awareness, IKS offers a culturally relevant foundation for corporate sustainability. This study examines how integrating IKS into

reporting can improve authenticity and impact, using evidence from five leading Indian companies to assess their alignment with both global benchmarks and traditional ecological values.

1.1 Background of the Study

Environmental accounting is a strategic tool used by companies to measure and disclose the environmental impact of their operations. Over time, it has evolved from simple cost-tracking to a comprehensive sustainability assessment that includes carbon emissions, resource use, and ecological conservation. In India, environmental reporting is no longer optional; it has become a regulatory and ethical responsibility. Despite this progress, most frameworks are modelled on global standards, which may not fully reflect India's cultural and philosophical understanding of sustainability.

1.2 Indian Knowledge Systems and Environmental Thought

India's traditional wisdom, derived from ancient texts and practices, places strong emphasis on ecological balance and sustainability. Concepts like Pancha Mahabhuta (five elements), Dharma (duty toward the environment), and Sarva Bhuta Hita (welfare of all beings) illustrate an intrinsic relationship between human activity and nature. These ideas are not only spiritually significant but also offer practical models for environmental conservation. Integrating such values into corporate environmental accounting could make sustainability more meaningful and rooted in Indian contexts.

1.3 Corporate Sustainability in India

Over the past decade, Indian companies have started embedding sustainability into their core strategies. With growing investor awareness, regulatory requirements like BRSR, and global ESG benchmarks, environmental disclosures are increasingly detailed. However, the integration of ethical, spiritual, and cultural aspects like those found in IKS is often missing. This gap presents an opportunity to deepen sustainability practices by aligning corporate actions with the values historically embraced by Indian society.

1.4 Rationale of the Study

Most studies on environmental accounting focus on quantitative metrics, financial impact, or compliance. However, few explore the influence of cultural and ethical worldviews on corporate sustainability. This study is driven by the belief that Indian Knowledge Systems can complement existing models and make corporate environmental responsibility more inclusive, ethical, and effective. By connecting ancient wisdom with modern business practices, the study offers a unique contribution to both academic literature and corporate sustainability discourse.

1. REVIEW OF LITERATURE

A comprehensive review of existing literature provides the theoretical foundation for this study and helps identify gaps in current research. The following section presents the key themes explored in previous academic work and institutional reports related to environmental accounting, sustainability disclosure, and the role of Indian Knowledge Systems.

- 1. (Das, Das, Singh, & Ruidas, 2024)** The goal of the study paper Environmental Accounting Practices and Their Impact in India is to enumerate and evaluate the different environmental accounting methods and systems employed in India. Both traditional cost-based methods and advanced techniques such as life cycle analysis and carbon accounting were examined. The study concluded that environmental accounting contributes significantly to informed and sustainable decision-making in the Indian corporate sector.

- 2.(Joshi & Patel, 2022) This research focused on the environmental reporting patterns of NSE-listed Indian companies. Analyzing BRSR and CSR disclosures, the study found that while environmental metrics are increasingly reported, deeper integration with local ecological traditions or value-based narratives is lacking. The paper called for frameworks that recognize India's socio-cultural environmental heritage.
- 3.(Sharma & Jain, 2021) This study explored how Indian Knowledge Systems (IKS), such as ecological wisdom from Vedic literature, can influence corporate environmental responsibility. It emphasized values like Ahimsa (non-violence) and harmony with nature as guiding principles for sustainability. The authors recommended the integration of traditional wisdom with modern environmental accounting frameworks for more culturally grounded practices.
- 4.(Sengupta, 2020) The study assessed the inclusion of indigenous values in corporate sustainability practices. Reviewing CSR reports of Indian firms, the author found limited reflection of Indian ethical systems. The research argued that values like Swarajya (self-rule), Dharma (duty), and Lokasangraha (collective welfare) could strengthen stakeholder trust and environmental stewardship.
- 5.(Kulshreshtha, 2019) The paper examined the role of ethical and spiritual values rooted in Indian culture in shaping sustainability disclosures. It proposed that concepts such as Vasudhaiva Kutumbakam (universal family) can enhance the moral foundation of environmental accountability. The study concluded that aligning reporting practices with cultural narratives adds depth and authenticity to corporate sustainability.

2.RESEARCH GAP

Although environmental accounting has become increasingly important in India, most studies focus on frameworks like BRSR, GRI, or ESG, without considering the cultural and ethical roots of Indian sustainability thought. There is very limited research connecting Indian Knowledge Systems (IKS) such as Panchamahabhuta, Vrikshayurveda, Ahimsa, and Dharmato corporate environmental practices.

Also, while many studies evaluate sustainability disclosures, they rarely explore how large Indian companies reflect IKS values in their reports.

This study addresses this gap by:

- Analyzing secondary data from five leading companies UltraTech Cement Ltd., Tata Steel Ltd., Cipla Ltd., Arvind Ltd., and Chambal Fertilisers and Chemicals Ltd.
- Exploring how IKS elements appear in their environmental disclosures.
- Bridging the gap between traditional Indian ecological thought and modern corporate reporting.

3.OBJECTIVES OF THE STUDY

- 1)To examine how Indian Knowledge Systems relate to environmental responsibility and ethics.
- 2)To analyze environmental accounting and disclosure practices of selected Indian companies.
- 3)To identify existing or potential integration of IKS principles in corporate sustainability reports.
- 4)To propose a culturally grounded framework for enhancing environmental reporting in India.

4.RESEARCH METHODOLOGY

The research adopts a qualitative and descriptive methodology based entirely on secondary data sources to explore how Indian Knowledge Systems (IKS) can be integrated into environmental accounting practices, specifically in the context of corporate sustainability in India. The study is interpretive in nature and seeks to understand the patterns, philosophies, and traditional ecological knowledge systems that align with modern

environmental disclosure frameworks. It uses a multiple-case analysis approach with five leading Indian companies representing key industries.

5.1 Nature of the Study

The present study is exploratory and analytical. It does not attempt to test any hypotheses but rather to explore the convergence of traditional Indian environmental wisdom with current corporate sustainability practices. This research aims to understand how selected Indian corporations embed environmental concerns into their accounting and reporting processes and whether elements of IKS are reflected in their approach, either explicitly or implicitly.

5.2 Data Collection

The research relies entirely on secondary data from publicly available and verified sources. The key sources of data include:

Annual Reports (FY 2020–21 to FY 2024–25).

Business Responsibility and Sustainability Reports (BRSR).

Sustainability Reports and GRI-based disclosures.

Corporate Social Responsibility (CSR) reports.

SDG alignment disclosures.

Official company website.

Publications, policy documents, and research articles related to IKS and environmental accounting.

These data sources have been used to extract qualitative and quantitative information on environmental policies, practices, targets, certifications, and philosophical alignment with Indian ecological thought.

5.3 Sample Design

The study adopts a purposive sampling technique, selecting five companies from five different industries, all of which are leaders in sustainability. The criteria for selection include:

High market capitalization.

Consistent sustainability and environmental disclosure.

Public availability of detailed CSR/BRSR reports.

Representation from environmentally significant industries.

Selected Sample Companies:

Sr. No.	Industry Name	Company Name
1.	Cement	UltraTech Cement Ltd.
2.	Iron & Steel	Tata Steel Ltd.
3.	Pharmaceuticals & Drug	Cipla Ltd.
4.	Textile & Apparel	Arvind Ltd.
5.	Fertilizers	Chambal Fertilisers and Chemicals Ltd.

5.4 Analytical Framework

The study adopts a descriptive content analysis technique to examine environmental accounting disclosures in company reports. The analysis follows a custom-built framework based on the following elements:

- 1. Environmental Disclosure Index (EDI):** Developed for this research to assess the depth and quality of sustainability disclosures.
- 2. IKS Integration Indicators:** Indicators based on values from Indian philosophy such as Panch Mahabhuta (five elements), Satvik practices, Gandhian principles, traditional water conservation, biodiversity preservation, and ethical business conduct.
- 3. SDG Alignment Mapping:** Understanding how the company's environmental actions align with relevant UN Sustainable Development Goals.
- 4. Narrative Patterns:** Identifying keywords, themes, and approaches that implicitly or explicitly reflect Indian ecological wisdom.

5.5 Period of Study

The study covers the period from FY 2020–21 to FY 2024–25, based on the availability of recent reports at the time of research. The focus is on the most current sustainability and CSR disclosures to ensure relevance and accuracy.

6. ANALYSIS AND DISCUSSION: INTEGRATION OF INDIAN KNOWLEDGE SYSTEMS IN CORPORATE SUSTAINABILITY REPORTING

This section presents a detailed analysis of how the selected companies have integrated environmental concerns into their accounting and sustainability reporting, and to what extent such practices align with the values of Indian Knowledge Systems (IKS). The discussion is based on secondary data drawn from recent annual reports, sustainability disclosures, CSR initiatives, and publicly available corporate communications from FY 2020–21 to FY 2024–25.

The analysis is presented company-wise and follows a structured framework combining the Environmental Disclosure Index (EDI), IKS-based indicators, SDG alignment, and qualitative insights.

6.1 Company-wise Analysis

6.1.1 UltraTech Cement Ltd. (Cement Sector)

Integration of IKS Values:

UltraTech Cement demonstrates strong environmental leadership through water positivity, circular economy, and green construction. Its efforts align with Indian ecological values, especially the Pancha Mahabhuta philosophy of balancing nature's five elements.

Key Practices:

UltraTech adopts alternative fuels, ZLD systems, and biodiversity conservation near its sites. Its disclosures align with BRSR and SDGs 6, 9, 12, and 13, highlighting energy efficiency and water stewardship.

IKS Indicators:

The focus on reuse, harmony with nature, and protecting soil mirrors Gandhian values and traditional Indian ecological wisdom.

6.1.2 Tata Steel Ltd. (Iron & Steel Sector)

Integration of IKS Values:

Tata Steel's sustainability disclosures reflect a deep-rooted ethical and environmental consciousness, resonating with the principles embedded in Indian Knowledge Systems (IKS). The company's emphasis on community-

based natural resource management mirrors the traditional Gram Swaraj model, which advocates decentralized, village-centric governance and participatory decision-making. By prioritizing inclusive development and local stakeholder engagement, Tata Steel demonstrates how ancient ecological wisdom can be effectively integrated into modern corporate sustainability frameworks.

Key Practices:

Tata Steel integrates circular economy principles in steel production through advanced recycling, air pollution control, and water conservation measures. Drawing from traditional knowledge, it promotes afforestation and biodiversity preservation. Its transparent BRSR and GRI-based reporting aligns closely with SDGs 9, 11, 12, and 13.

IKS Indicators:

Tata Steel restores degraded lands using native species, reflecting Vedic environmental ethics and traditional farming wisdom, thereby enhancing biodiversity and soil health.

6.1.3 Cipla Ltd. (Pharmaceutical & Drug Sector)**Integration of IKS Values:**

Cipla's 'Caring for Life' approach echoes Ayurveda's emphasis on prevention and balance with nature. Its green manufacturing and waste control efforts reflect Indian ecological values.

Key Practices:

Cipla adopts green chemistry, energy-efficient practices, and water-saving technologies. Its CSR work and sustainability goals align with health, sanitation, and key SDGs.

IKS Indicators:

Though Cipla doesn't explicitly reference IKS, its emphasis on wellness and resource efficiency echoes Indian values of harmony and care.

6.1.4 Arvind Ltd. (Textile & Apparel Sector)**Integration of IKS Values:**

Arvind Ltd. adopts eco-friendly methods like waterless dyeing and sustainable cotton, echoing traditional Indian textile values, while supporting artisans and promoting natural dyes.

Key Practices:

Arvind Ltd. uses water-efficient dyeing technologies, sources organic and regenerative cotton to enhance soil health, and promotes khadi, handloom, and eco-friendly fashion. Its sustainability initiatives align with SDG 6 (Clean Water and Sanitation), SDG 8 (Decent Work and Economic Growth), and SDG 12 (Responsible Consumption and Production).

IKS Indicators:

The use of traditional materials, natural fibers, and support for community handloom initiatives reflects India's heritage crafts while embodying the Gandhian principle of Swaraj in sustainable production.

6.1.5 Chambal Fertilisers and Chemicals Ltd. (Fertilizers Sector)**Integration of IKS Values:**

Chambal's sustainability initiatives show a growing alignment with traditional Indian agricultural systems especially organic and balanced fertilisation, aligned with Krishi Parashara and Vrikshayurveda.

Key Practices:

Soil health card campaigns.

Efficient water management and drip irrigation support.

Reduction of urea use through nano-fertilizers.

Sustainability reporting mapped with SDG 2, 6, 13, 15.

IKS Indicators:

Promotion of soil regeneration, organic inputs, and farmer training echoes ancient Indian treatises on sustainable farming and environmental ethics.

6.2 Cross-Company Insights

All companies show partial or implicit integration of IKS values despite not directly referencing them.

Traditional concepts like resource conservation, community involvement, ethical production, and balance with nature are visible.

The growing trend of circular economy, water stewardship, and biodiversity support aligns well with India's ancient ecological knowledge.

However, there is a lack of formal recognition or direct incorporation of IKS terms in official frameworks.

7.RESULTS AND DISCUSSION

This section critically analyses the findings derived from secondary data sources, including sustainability reports, BRSR disclosures, company websites, and previous literature. The analysis is based on five selected companies from five key sectors. The discussion centers on their integration of Indian Knowledge Systems (IKS), environmental accounting practices, and alignment with sustainable development goals (SDGs).

7.1 Sector-Wise Performance Analysis

1. Cement Sector – UltraTech Cement Ltd.

UltraTech demonstrates robust environmental accounting practices, publishing comprehensive sustainability reports in alignment with the Global Reporting Initiative (GRI) and Business Responsibility and Sustainability Reporting (BRSR) frameworks. The company integrates traditional water harvesting techniques, such as check dams and percolation tanks, reflecting the application of Indian Knowledge Systems (IKS) in water conservation. These initiatives exhibit a strong alignment with Sustainable Development Goals (SDG) 6 (Clean Water and Sanitation), SDG 12 (Responsible Consumption and Production), and SDG 13 (Climate Action). Overall, UltraTech's environmental disclosures reveal a mature and proactive approach to resource efficiency and ecological responsibility.

2. Iron and Steel Sector – Tata Steel Ltd.

Tata Steel incorporates indigenous biodiversity restoration and afforestation techniques drawn from tribal ecological knowledge, aligning its initiatives with traditional Indian environmental wisdom. The company follows globally recognised carbon accounting frameworks for the disclosure of its greenhouse gas (GHG) emissions and releases comprehensive ESG (Environmental, Social, and Governance) data. Its transparent and proactive reporting on energy transition, resource efficiency, and circular economy practices positions it as an industry leader in sustainability performance.

3. Pharmaceutical & Drug Sector – Cipla Ltd.

Cipla Ltd. integrates Ayurveda-inspired sustainability principles in its water conservation and waste reduction practices, reflecting the depth of Indian traditional ecological knowledge. The company discloses performance using BRSR-based indicators, covering key aspects such as waste management, carbon footprint reduction, and adoption of green chemistry processes. Through its innovations in eco-friendly packaging and sustainable drug

manufacturing, Cipla actively contributes to SDGs 3 (Good Health & Well-being), 9 (Industry, Innovation & Infrastructure), and 12 (Responsible Consumption & Production), reinforcing its commitment to responsible growth.

4. Textile and Apparel Sector – Arvind Ltd.

Arvind integrates indigenous cotton cultivation and natural dyeing traditions into its operations. Its BRSR-based reporting highlights water efficiency and recycling initiatives.

The company strongly aligns with SDGs 6, 8, and 12 through sustainable manufacturing practices.

5. Fertilizers Sector – Chambal Fertilisers and Chemicals Ltd.

The company applies traditional soil health management practices and encourages organic farming. Its environmental accounting covers emissions control and adherence to BRSR guidelines. It moderately aligns with SDG 2, SDG 13, and SDG 15 through community-driven agricultural programs.

8. LIMITATIONS OF THE STUDY

- 1) The study is limited to five companies and may not represent all industries in India.
- 2) It relies on reported information, which may vary in terms of depth and transparency.
- 3) Direct references to Indian Knowledge Systems in company documents are limited, requiring interpretive analysis.
- 4) The study does not include primary data, such as interviews or surveys, which could provide more direct insights.

9. POLICY IMPLICATIONS AND SUGGESTIONS

Bringing Indian Knowledge Systems (IKS) into environmental accounting offers a valuable and timely path for both companies and policymakers in India. Based on the study's findings, some key policy directions and practical suggestions are outlined below.

9.1 Policy Implications

1. Incorporating Cultural Dimensions into ESG Frameworks

Current ESG frameworks mainly rely on numbers and metrics. To make sustainability reporting more meaningful, Indian values like Ahimsa, Panchamahabhuta, and Rta should be included, encouraging companies to show both compliance and cultural responsibility.

2. Alignment with NEP and NEP 2020's Emphasis on IKS

NEP 2020 supports the revival of Indian Knowledge Systems. Applying this idea to corporate reporting can help companies include India's ecological wisdom in their sustainability efforts.

3. Bridging the Gap Between Traditional Knowledge and Corporate Policy

There exists a disconnect between traditional ecological wisdom and formal corporate policy in India. This gap can be addressed by encouraging ministries like MCA (Ministry of Corporate Affairs), MoEFCC (Ministry of Environment, Forest and Climate Change), and NITI Aayog to collaborate with IKS research institutions for developing inclusive ESG policies.

4. Potential Amendments to BRSR Framework

The SEBI-mandated Business Responsibility and Sustainability Reporting (BRSR) format should evolve to include optional narrative sections where companies can disclose culturally rooted sustainability practices inspired by IKS (e.g., organic farming, use of Ayurveda in pharma, preservation of sacred groves, etc.).

9.2 Suggestions

1. Development of IKS-Linked Disclosure Templates

Industry experts and researchers can jointly create IKS-based disclosure formats to help companies report their eco-efforts in a culturally rooted way, beyond Western norms.

2. Corporate Training and Awareness Initiatives

Regulatory bodies like SEBI, ICAI, and ICSI can offer training programs to help companies understand IKS-based sustainability and Indian ecological values.

3. Academic-Industry-Government Collaborations

IKS research institutions should join ESG and CSR advisory panels to help interpret concepts like Vrikshayurveda and Jal Tattva for corporate use.

4. Sectorial Pilots and Case Studies

Pilot initiatives in sectors like pharma, agriculture, and textiles can showcase how IKS improves environmental impact and builds stakeholder confidence.

5. Recognition and Awards for IKS-Based Initiatives

Government agencies and CSR rating organizations should create award categories for IKS-integrated sustainability models. Recognition will incentivize corporations to innovate using traditional knowledge.

9.3 Long-Term Vision

In the long term, the adoption of Indian Knowledge Systems into corporate sustainability will not only decolonize the narrative around environmental responsibility but also foster a uniquely Indian model of sustainable development one that balances profit, planet, and prakriti (nature).

CONCLUSION

This study examines how Indian Knowledge Systems (IKS) can enrich environmental accounting in Indian companies by embedding traditional ecological values like Panchamahabhuta and Ahimsa into sustainability practices. While global frameworks provide structure, IKS adds cultural relevance, though adoption is still limited and voluntary. Greater regulatory support, industry collaboration, and training can drive wider integration, fostering a more rooted and ethical approach to corporate sustainability in India.

REFERENCES

•Peer-Reviewed Journal Articles:

- 1.Das, P., Das, S., Singh, R., & Ruidas, D. (2024). Environmental accounting practices and their impact in India. *International Journal of Environmental Economics*, 19(2), 142–158.
- 2.Joshi, M., & Patel, R. (2022). Environmental reporting practices of Indian listed companies: An analysis of BRSR disclosures. *Asian Journal of Accounting and Sustainability*, 7(1), 25–39.
- 3.Kulshreshtha, R. (2019). Indian cultural ethics and sustainability reporting: A conceptual framework. *Journal of Business Ethics and Culture*, 11(3), 98–110.
- 4.Sengupta, A. (2020). Indigenous values in corporate sustainability: A study of Indian CSR practices. *Sustainability and Society*, 5(4), 66–80.

- 5.Sharma, V., & Jain, M. (2021). Role of Indian knowledge systems in corporate environmental responsibility. *Journal of Traditional Knowledge and Business*, 6(1), 15–28.

•**Regulatory and Reporting Frameworks:**

- 1.Global Reporting Initiative (GRI). (2021). *GRI standards: Consolidated set of standards*. <https://www.globalreporting.org>
- 2.Ministry of Corporate Affairs. (2023). *Business Responsibility and Sustainability Reporting (BRSR) framework*. Government of India. <https://www.mca.gov.in/>
- 3.Securities and Exchange Board of India. (2023). *SEBI ESG guidelines for top 1000 listed companies*. <https://www.sebi.gov.in/>

•**Corporate Sustainability and ESG Reports:**

- 1.Arvind Ltd. (2024). *Sustainability report 2023–24*. <https://www.arvind.com>
- 2.Chambal Fertilisers and Chemicals Ltd. (2024). *Business responsibility report 2023–24*. <https://www.chambalfertilisers.com>
- 3.Cipla Ltd. (2024). *ESG report 2023–24*. <https://www.cipla.com>
- 4.Tata Steel Ltd. (2024). *Sustainability report 2023–24*. <https://www.tatasteel.com>
- 5.UltraTech Cement Ltd. (2024). *Integrated annual report 2023–24*. <https://www.ultratechcement.com>

•**Indian Knowledge Systems Sources:**

- 1.Bhattacharya, S. (2022). Panchamahabhuta and sustainable development: Reinterpreting traditional ecology. *Indian Philosophical Quarterly*, 39(1), 33–49.
- 2.Rao, N. K. (2020). *Vrikshayurveda: The ancient Indian science of plant life*. Heritage Botanicals.
- 3.Tagare, G. V. (2018). *The Dharmaśāstra: The law codes of ancient India* (Trans.). Motilal Banarsidass.

भारतीय दर्शन परंपरा में गुरु का स्वरूप

Vivek Kapadiya

Assistant Professor,

BAPS Swaminarayan Sanskrit Mahavidyalay, Sarangpur (Gujarat)

Research Scholar,

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

प्रस्तावना

भारतीय संस्कृति और दर्शन का सबसे महत्वपूर्ण आधार ज्ञान और आध्यात्मिकता है। यहाँ का समाज केवल भौतिक उन्नति पर आधारित नहीं रहा, बल्कि उसने सदैव आत्मोन्नति और मोक्ष की ओर अग्रसर होने को जीवन का सर्वोच्च लक्ष्य माना। इस प्रक्रिया में गुरु का स्थान सर्वाधिक महत्वपूर्ण है।

भारतीय दृष्टिकोण में 'गुरु' केवल ज्ञान देने वाला शिक्षक नहीं, बल्कि जीवन-पथ का निर्देशक, आत्मा का मार्गदर्शक और परम सत्य का साक्षात्कार कराने वाला साधक है। यदि पश्चिमी सभ्यता में शिक्षा संस्थानों और पुस्तक-ज्ञान पर अधिक बल दिया गया, तो भारतीय परंपरा ने शिक्षा को जीवंत संवाद और आत्मीय संबंध के माध्यम से विकसित किया। इसी कारण यहाँ गुरु-शिष्य परंपरा का उद्भव हुआ।

संस्कृत साहित्य में कहा गया है—

“गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।

गुरुः साक्षात् परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥”

इस श्लोक में गुरु को त्रिदेव—ब्रह्मा, विष्णु और महेश्वर—के समान बताया गया है। यह इस बात का प्रमाण है कि भारतीय समाज में गुरु को केवल मानवीय आचार्य न मानकर दैवीय स्वरूप माना गया है।

गुरु का कार्य केवल ज्ञानार्जन तक सीमित नहीं है, बल्कि वह शिष्य के अंतर्मन को जाग्रत करता है और उसे जीवन-मूल्यों की ओर ले जाता है। भारतीय समाज की शिक्षा-पद्धति, संस्कृति और धार्मिक साधना—सभी का केंद्र गुरु ही रहा है।

1. गुरु का ऐतिहासिक और सांस्कृतिक महत्व

1.1 'गुरु' शब्द की व्युत्पत्ति और अर्थ

'गुरु' शब्द का मूल संस्कृत भाषा में है। धातु पाठ और अमरकोश में इसका विभिन्न प्रकार से उल्लेख मिलता है।

- व्याकरणीय अर्थ (पाणिनि):

पाणिनि के अष्टाध्यायी (4.1.95) के अनुसार 'गुरु' का अर्थ 'गौरव' और 'गंभीरता' से है। संस्कृत में 'गु' का

अर्थ अंधकार और 'रु' का अर्थ प्रकाश है। इस प्रकार गुरु वह है जो अज्ञानरूपी अंधकार को दूर कर ज्ञानरूपी प्रकाश प्रदान करता है।

- **अमरकोश में अर्थ:**

अमरकोश (काण्ड 2, श्लोक 32) में 'गुरु' के पर्याय 'आचार्य, उपाध्याय, अध्यापक, सद्गुरु' दिए गए हैं। इन सबका संकेत यही है कि गुरु केवल पाठ देने वाला नहीं है, बल्कि जीवन की दिशा देने वाला है।

- **दार्शनिक व्याख्या:**

भारतीय दार्शनिक परंपरा ने 'गुरु' को एक ऐसा साधक माना है जो आत्मज्ञान प्राप्त कर चुका है और जो शिष्य को उसी मार्ग पर अग्रसर करता है।

- **मनुस्मृति (2/140) कहती है—**

“आचार्यादधिगच्छेत्तु शुद्धं विद्यां यथाविधि।

आचार्यपदवीं प्राप्य नातिवर्तेत कर्हिचित्॥”

- अर्थात्—शिष्य को शुद्ध ज्ञान केवल आचार्य से ही प्राप्त हो सकता है और आचार्य की पदवी का कभी उल्लंघन नहीं करना चाहिए।
- यहाँ यह स्पष्ट है कि भारतीय समाज ने गुरु को न केवल सामाजिक संस्थान का अंग माना, बल्कि उसे धार्मिक और आध्यात्मिक जीवन का आधार भी माना।

1.2 वेद, उपनिषद् और स्मृति ग्रंथों में गुरु का स्थान

भारतीय परंपरा का सबसे प्राचीन आधार वेद और उपनिषद् हैं। इन ग्रंथों में गुरु की महत्ता बार-बार रेखांकित की गई है।

- **वेदों में गुरु:**

ऋग्वेद और अथर्ववेद में गुरु को 'ऋषि' और 'ऋत्विज्' कहा गया है, जो यज्ञकर्म और वेदाध्ययन के द्वारा समाज को दिशा देता है। वेदों में शिक्षा को केवल मौखिक परंपरा से ग्रहण करने की बात कही गई है। इस प्रकार वेदकालीन समाज में गुरु ही ज्ञान का केंद्र था।

- **उपनिषदों में गुरु:**

'उपनिषद्' शब्द स्वयं "उप + नि + सद्" से बना है, जिसका अर्थ है—गुरु के समीप बैठकर ज्ञान प्राप्त करना। यहाँ केवल पुस्तक पढ़ना पर्याप्त नहीं था, बल्कि शिष्य को गुरु के समीप रहकर जीवनयापन करना पड़ता था।

- कठोपनिषद् में नचिकेता और यमराज का संवाद इस बात का आदर्श उदाहरण है।
- छांदोग्य उपनिषद् में श्वेतकेतु और उद्दालक ऋषि का संवाद गुरु-शिष्य संबंध की गहराई को प्रकट करता है।

- स्मृति ग्रंथों में गुरु:

मनुस्मृति और याज्ञवल्क्य स्मृति में गुरु को 'जीवन का मार्गदर्शक' माना गया है।

मनुस्मृति (2/145) कहती है—

“गुरुरेव परं दैवं शिष्याणां जीवनं तथा।

तस्माद्गुरुं नमस्कृत्य विद्यां सम्यगधिगच्छति॥”

इसका अर्थ है कि गुरु ही शिष्यों के लिए परम देवता और जीवन का आधार है।

ऐतिहासिक और सांस्कृतिक दृष्टि से महत्व

गुरु का स्थान भारतीय समाज में केवल दार्शनिक और आध्यात्मिक दृष्टि से ही नहीं, बल्कि सामाजिक-सांस्कृतिक दृष्टि से भी अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है।

1. गुरुकुल प्रणाली:

वैदिक युग से लेकर मध्यकाल तक शिक्षा का मूल केंद्र गुरुकुलर था। यहाँ शिष्य गुरु के आश्रम में रहकर न केवल वेद, शास्त्र और विद्या का अध्ययन करता था, बल्कि चरित्र-निर्माण और नैतिक मूल्यों की शिक्षा भी प्राप्त करता था।

2. धार्मिक अनुष्ठान:

गुरु को धार्मिक संस्कारों का संचालक भी माना गया। यज्ञ, दीक्षा और उपनयन जैसे संस्कार गुरु के मार्गदर्शन के बिना संभव नहीं थे।

3. सांस्कृतिक प्रभाव:

गुरु की महत्ता केवल धर्म तक सीमित नहीं रही। कला, संगीत, नृत्य, आयुर्वेद आदि सभी विद्या परंपराओं में गुरु का स्थान सर्वोच्च रहा। आज भी शास्त्रीय संगीत में 'गुरु-परंपरा' जीवित है।

2. भारतीय दर्शनों में गुरु की अवधारणा

भारतीय दर्शन अत्यंत बहुआयामी है। यहाँ अनेक दार्शनिक परंपराएँ विकसित हुईं, जिनका उद्देश्य केवल बौद्धिक विमर्श नहीं बल्कि मोक्ष, आत्मज्ञान और परम सत्य की प्राप्ति रहा है। इन सभी दर्शनों में गुरु का स्थान अत्यंत महत्वपूर्ण रहा है।

यदि हम भारतीय दर्शन को देखें तो उसे broadly दो भागों में बाँटा जाता है—

1. आस्तिक दर्शन (जो वेद को प्रमाण मानते हैं—जैसे वेदांत, सांख्य, योग, मीमांसा, न्याय, वैशेषिक)

2. नास्तिक दर्शन (जो वेद को प्रमाण नहीं मानते—जैसे बौद्ध और जैन दर्शन)।

दोनों परंपराओं में, यद्यपि दृष्टिकोण अलग है, परंतु गुरु की भूमिका अनिवार्य है।

2.1 प्रमुख दार्शनिक संप्रदायों में गुरु की भूमिका

2.1.1 वेदांत दर्शन में गुरु का स्थान

वेदांत भारतीय दर्शन की सबसे प्रभावशाली शाखा है। अद्वैत, विशिष्टाद्वैत और द्वैत—तीनों ही उप संप्रदाय गुरु को अनिवार्य मानते हैं।

- आदि शंकराचार्य और अद्वैत वेदांत:

अद्वैत वेदांत के अनुसार *ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः*। इस सत्य का अनुभव केवल गुरु के मार्गदर्शन से ही संभव है।

शंकराचार्य ने *विवेकचूडामणि* में स्पष्ट कहा है—

“मुक्ति हेतुः प्रबोधस्य गुरुप्रसाद एव हि।”

अर्थात्—मोक्ष का साधन केवल गुरु की कृपा और मार्गदर्शन है।

अद्वैत परंपरा में गुरु केवल शिक्षक नहीं, बल्कि *ज्ञान स्वरूप ब्रह्म* का प्रतिनिधि है।

- रामानुजाचार्य और विशिष्टाद्वैत वेदांत:

विशिष्टाद्वैत दर्शन में ईश्वर, जीव और प्रकृति को वास्तविक माना गया है। यहाँ गुरु का कार्य है—शिष्य को भगवान की शरणागति और भक्ति का मार्ग दिखाना।

रामानुजाचार्य ने कहा—*गुरु वह है जो शिष्य को ईश्वर के प्रति आत्मसमर्पण कराना सिखाए।*

- मध्वाचार्य और द्वैत वेदांत:

द्वैत परंपरा में जीव और ईश्वर का भेद वास्तविक माना गया है। यहाँ गुरु का स्थान भक्त और भगवान के बीच सेतु का है। शिष्य गुरु के माध्यम से ही ईश्वर की कृपा को प्राप्त कर सकता है।

2.1.2 वैष्णव और शैव परंपराओं में गुरु

वैष्णव परंपरा:

वैष्णव मत में भक्ति को मोक्ष का साधन माना गया है। यहाँ गुरु को *आचार्य* या *भक्त-प्रवर्तक* कहा जाता है।

- श्रीवैष्णव परंपरा में गुरु का स्थान इतना महान है कि उसे *भगवान का प्रतिनिधि* माना गया है।
- चैतन्य महाप्रभु की गौड़ीय वैष्णव परंपरा में *गुरु-परंपरा* के माध्यम से भक्ति और नाम संकीर्तन का प्रचार हुआ।

शैव परंपरा:

शैव दर्शन में भी गुरु का महत्व सर्वोच्च है। कश्मीर शैव दर्शन (प्रत्यभिज्ञा शास्त्र) के आचार्य अभिनवगुप्त ने कहा—

“गुरु ही वह है जो शिवस्वरूप का साक्षात्कार कराता है।”

शैव संप्रदाय में दीक्षा केवल गुरु से ही प्राप्त होती है।

2.1.3 अन्य दर्शन: सांख्य, योग, और बौद्ध/जैन परंपराओं में गुरु का स्थान**सांख्य दर्शन:**

सांख्य दर्शन के अनुसार, पुरुष और प्रकृति के भेद का ज्ञान ही मोक्ष का साधन है। यहाँ यद्यपि ‘ईश्वर’ की स्वीकृति नहीं है, परंतु ‘गुरु’ आवश्यक है क्योंकि वह शिष्य को विवेक-ज्ञान की ओर ले जाता है।

योग दर्शन (पतंजलि):

पतंजलि के योगसूत्र में गुरु को अत्यंत महत्व दिया गया है। योग मार्ग कठिन है—अष्टांग योग का अभ्यास गुरु के बिना संभव नहीं है। गुरु यहाँ शिष्य को धारणा, ध्यान और समाधि की ओर मार्गदर्शन करता है।

बौद्ध दर्शन:

बौद्ध परंपरा में गुरु को आचार्य या भिक्षु उपाध्याय कहा गया। बुद्ध स्वयं अपने शिष्यों के गुरु थे। बौद्ध मठों में आचार्य-शिष्य संबंध अत्यंत सुदृढ़ था।

- महायान बौद्ध धर्म में ‘बोधिसत्त्व’ और ‘गुरु’ का स्थान विशेष है।
- तिब्बती बौद्ध धर्म (वज्रयान) में तो गुरु योग एक प्रमुख साधना है।

जैन दर्शन:

जैन परंपरा में गुरु को ‘साधु’ और ‘आचार्य’ कहा गया। त्रिरत्न (सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान और सम्यक्चरित्र) की प्राप्ति गुरु के मार्गदर्शन से ही संभव है।

- जैन आगमों में आचार्य को ‘जीवित तीर्थंकर’ कहा गया है।

सारांश

भारतीय दर्शन की लगभग हर धारा—चाहे वह अद्वैत हो या द्वैत, सांख्य हो या योग, बौद्ध हो या जैन—सभी ने गुरु को अनिवार्य माना है।

रानीहाड़ी: त्याग, शौर्य और लोकस्मृति

डॉ.मनोजकुमार एच. पुरोहित

आसि. प्रोफेसर

सायन्स एंड कोमर्स कोलेज, सतलासणा

1.प्रस्तावना

1.1. ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

राजस्थान की मिट्टी सदियों से शौर्य, त्याग और अप्रतिम बलिदान की गाथाएँ कहती आई है। 17वीं शताब्दी का वह दौर जब मुगल सत्ता अपने विस्तार की चरम सीमा पर थी, राजपूत राज्यों को लगातार संघर्ष और कड़े राजनीतिक फैसलों का सामना करना पड़ रहा था। मेवाड़, जहाँ राणाओं ने स्वाधीनता की मशाल को कभी बुझने नहीं दिया, वह क्षेत्र इस संघर्ष का केंद्र बिंदु था। इसी कालखंड में, राजपूतों के लिए 'धर्म' (कर्तव्य) और 'मान' (सम्मान) व्यक्तिगत मोह से कहीं अधिक महत्वपूर्ण थे, और इस दर्शन की सबसे मार्मिक अभिव्यक्ति हमें रानी हाड़ी की कथा में मिलती है।

1.2. रानी हाड़ी का परिचय

रानी हाड़ीका वास्तविक नामसहल कंवर था वो बूंदी के हाड़ा चौहान राजपूत घराने की थीं।इसीलिए उनका नाम हाड़ी के नाम से लोकप्रिय हुआ. उनका विवाह सलूम्बर के प्रसिद्ध चूड़ावत सरदाररावत रतन सिंहके साथ हुआ था। राजपूत इतिहास में चूड़ावतों को मेवाड़ के राणा के प्रति उनकी अद्वितीय निष्ठा और बलिदान के लिए जाना जाता है। रानी हाड़ी की कथा उनके वैवाहिक जीवन के आरंभिक चरणों से जुड़ी है, जब उनका निजी जीवन और उनके पति का राजसी कर्तव्य एक अभूतपूर्व द्वंद में आमने-सामने खड़े थे।

1.3. शोध का उद्देश्य

यह शोध पत्र रानी हाड़ी की कथा के माध्यम से राजपूत संस्कृति में स्त्री के कर्तव्य-बोध और सर्वोच्च त्यागके आदर्शों का विश्लेषण करना चाहता है। हमारा उद्देश्य केवल ऐतिहासिक तथ्यों की पड़ताल करना नहीं है, बल्कि इस कथा के सामाजिक, सांस्कृतिक और लोककथात्मक पहलुओं पर गहराई से विचार करना है। यह शोध रानी हाड़ी के बलिदान के मार्मिक महत्व को उजागर करेगा—कैसे उनका कृत्य एक व्यक्तिगत प्रेम त्यागसे बढ़कर राजपूत शौर्य और प्रेरणाका एक अमिट प्रतीक बन गया, जिसने उनके पति को कर्तव्य पथ पर अविचलित होकर बढ़ने के लिए प्रेरित किया। इस प्रकार, यह शोध एक ऐतिहासिक घटना और उसके लोकस्मृति में रूपांतरण का अध्ययन प्रस्तुत करता है।

2.1. घटनाक्रम

रानी हाड़ी की कथा का केंद्र बिंदु 17वीं शताब्दी के एक युद्धकालीन आह्वान और एक नवविवाहित सरदार के मन का द्वंद है।

विवाह और कर्तव्य का आह्वान

रानी हाड़ी (सहल कंवर) का विवाह सलूम्बर के चूडावत सरदार रावत रतन सिंह के साथ हुआ था। उनकी शादी को अभी कुछ ही दिन बीते थे, और वे एक-दूसरे के प्रेम में लीन थे। इसी बीच, मेवाड़ के महाराणा राज सिंह प्रथम (1653-1680 ई.) ने अजमेर के मुगल सूबेदार के विरुद्ध सैन्य अभियान चलाने का निर्णय लिया। अपने सामंत रावत रतन सिंह को इस युद्ध में सेना का नेतृत्व करने के लिए तत्काल बुलावा भेजा गया।

मोह और हिचकिचाहट

कर्तव्य का आह्वान रतन सिंह के लिए एक कठोर परीक्षा थी। एक ओर, मेवाड़ के प्रति उनकी अटूट निष्ठा और युद्ध का मैदान था, तो दूसरी ओर, अपनी नवविवाहिता पत्नी के प्रति गहरा मोह। वह अपनी पत्नी को छोड़कर जाने में हिचकिचा रहे थे। युद्ध के लिए प्रस्थान करने से पहले, उन्होंने रानी के पास एक संदेशवाहक भेजा और उनसे रणभूमि में अपने साथ ले जाने के लिए कोईस्मृति चिह्न (निशानी) भेजने का अनुरोध किया। रतन सिंह को लगा कि उनकी पत्नी का कोई प्रिय आभूषण या वस्तु उन्हें शक्ति प्रदान करेगी, लेकिन यह अनुरोध उनके मन के मोह को भी दर्शाता था।

रानी का आत्म-बलिदान

रानी हाड़ी ने अपने पति के संदेश को तुरंत भांप लिया। उन्हें यह समझते देर नहीं लगी कि उनका पति अपनी पत्नी के प्रति मोह के कारण अपने क्षत्रिय धर्म और कर्तव्य से विमुख हो रहा है। उन्हें विश्वास हो गया कि यदि वह जीवित रहें, तो उनका मोह रावत रतन सिंह को युद्ध के मैदान में कमजोर करेगा और मेवाड़ की हार का कारण बन सकता है।

अपने पति को मोह-मुक्त करने और उन्हें पूर्ण रूप से युद्ध के लिए प्रेरित करने के लिए, रानी ने एक अतुलनीय और अविश्वसनीय निर्णय लिया। उन्होंने अपने सेवक को आदेश दिया कि वह उनकाशीश काटकर रावत रतन सिंह के पास एक थाल में रखकर, उनकी अंतिम निशानी के तौर पर प्रस्तुत करे। उन्होंने अपना सिर स्वयं तलवार से काट लिया।

वीरता की अंतिम निशानी

जब सेवक ने वह 'निशानी' रावत रतन सिंह के सामने प्रस्तुत की, तो उन्हें गहरा आघात लगा, लेकिन रानी का यह बलिदान उनके लिए मोह की बेड़ियों को तोड़ने वाला साबित हुआ। रतन सिंह ने अपनी पत्नी के कटे हुए शीश को गले में एक माला या कवच की तरह बाँध लिया, जिसे देखकर उनके मन में रानी के प्रति प्रेम और उनके बलिदान के प्रति सम्मान का भाव अटूट हो गया। इस दृश्य ने उन्हें अदम्य शक्ति और प्रतिशोध की भावना से भर दिया। वह भयानक वेग से मुगल सेना पर टूट पड़े और वीरगति को प्राप्त होने से पहले उन्होंने मेवाड़ के लिए शानदार विजय सुनिश्चित की।

2.2. बलिदान का महत्व

रानी हाड़ी का बलिदान केवल एक व्यक्तिगत त्रासदी नहीं है, बल्कि राजपूत इतिहास में कर्तव्य, त्याग और प्रेरणा का एक उच्चतम आदर्श है।

- **मोह पर धर्म की विजय:**उनका बलिदान यह स्थापित करता है कि क्षत्रिय धर्म में व्यक्तिगत प्रेम और मोह से ऊपर राष्ट्र और कर्तव्य का स्थान होता है। रानी ने अपने पति के कर्तव्य-पथ की सबसे बड़ी बाधा स्वरूप स्वयं अपने अस्तित्व को हटाकर उन्हें अमरता प्राप्त करने का मार्ग प्रशस्त किया।
- **शौर्य का प्रतीक:**यह कृत्य उन्हें न केवल एक रानी के रूप में, बल्कि एक महान वीरांगना के रूप में स्थापित करता है। उन्होंने रणभूमि में न जाकर भी अपने बलिदान से अपने पति को वह प्रेरणा दी, जो युद्ध में विजय का कारण बनी।
- **अतुलनीय प्रेरणा:**रानी हाड़ी का त्याग पीढ़ियों से भारतीय संस्कृति में नारी शक्ति और देशभक्तिके प्रतीक के रूप में पूजा जाता रहा है। यह कथा आज भी राजस्थान के लोकगीतों और जैसे 'सहल कंवर' के दोहे के माध्यम से लोगों को कर्तव्य-निष्ठा की प्रेरणा देती है

3. ऐतिहासिकता और लोककथा

3.1. ऐतिहासिक साक्ष्य

रानी हाड़ी के बलिदान की कहानी 17वीं शताब्दी के उस युद्ध से जुड़ी है, जिसमें उनके पति रावत रतन सिंह ने मेवाड़ के महाराणा राज सिंह प्रथम की ओर से औरंगजेब के सेनापति दिलावर खान या आजम के विरुद्ध युद्ध किया था।

•

आधिकारिक

अभिलेखों का अभाव: इस अत्यंत मार्मिक और निजी बलिदान का कोई प्रत्यक्ष, समकालीन सरकारी या दरबारी ऐतिहासिक अभिलेख उपलब्ध नहीं है। युद्ध और राजनीतिक घटनाओं का उल्लेख तो मिलता है, लेकिन रानी द्वारा अपना शीश काटने जैसी निजी घटना का सीधा जिक्र इतिहासकारों की डायरियों या फारसी ग्रंथों में दुर्लभ है।

•

लोकप्रियता

बनाम दस्तावेज़: इसका मुख्य कारण यह है कि ऐसी कहानियाँ सबसे पहले जनमानस में, भाटों, चारणों और लोक गायकों के माध्यम से फैलीं। इतिहासकार अक्सर केवल शासकों और प्रमुख युद्धों पर ध्यान केंद्रित करते थे, जबकि ये गाथाएँ लोगों के हृदय में जीवित रहीं।

3.2. लोकगीत और काव्य

रानी हाड़ी की अमरता का मुख्य कारण इतिहास की किताबों में नहीं, बल्कि राजस्थान के लोकगीतों और काव्य साहित्य में है।

- **लोककथाओं में स्थान:**

रानी हाड़ी की कहानी सदियों से राजस्थान के गाँवों और किलों में गाई जाती रही है। लोकगाथाओं में उन्हें पवित्रता, त्याग और स्त्री शौर्य का सर्वोच्च आदर्श माना गया है।

इन गाथाओं ने यह सुनिश्चित किया कि पीढ़ी दर पीढ़ी यह कहानी मौखिक रूप से हस्तांतरित होती रहे, जिससे इसकी लोकप्रियता और भावनात्मक गहराई बनी रही।

- आधुनिक काव्य में अमरता:

बीसवीं शताब्दी में कविमेघराज मुकुलने रानी हाड़ी पर अपनी प्रसिद्ध कविता 'सहल कंवर' लिखी, जिसने इस गाथा को एक साहित्यिक रूप दिया और इसे व्यापक पहचान दिलाई जो प्रसिद्ध दोहा निम्न प्रकार है

**चूंडावतमांगीसैनाणी,
सिरकाटदेदियोक्षत्राणी"**

जब रावत रतन सिंह चूंडावत को युद्ध के लिए तुरंत प्रस्थान करना था, लेकिन वे अपनी नवविवाहित पत्नी (रानी हाड़ी) के मोह के कारण हिचकिचा रहे थे। उन्होंने युद्ध में जाते समय अपनी पत्नी से एकनिशानी (सैनाणी)मांगी, ताकि वे उसे देखकर साहस और प्रेरणा प्राप्त कर सकें।

रानी हाड़ी (क्षत्राणी) यह समझ गई कि उनका पति उनके मोह के कारण अपने कर्तव्य (धर्म)से विमुख हो रहा है। इसलिए, उन्होंने अपने पति को मोह-मुक्त करने और उन्हें पूर्ण निष्ठा से युद्ध लड़ने के लिए प्रेरित करने हेतु, बिना किसी हिचकिचाहट के, अपनी अंतिम निशानी के रूप में अपना सिर काटकर (शीश काटकर) भेज दिया।

यह दोहा रानी हाड़ी के अतुल्य त्याग, साहस और क्षत्रिय धर्म के प्रति उनकी सर्वोच्च निष्ठा का प्रतीक है

4. विरासत और आधुनिक संदर्भ

रानी हाड़ी का बलिदान केवल इतिहास का एक अध्याय नहीं है, बल्कि यह एक जीवित विरासत है जो सदियों बाद भी भारतीय समाज और प्रशासन को उनका त्याग और शौर्य प्रेरित कर रहा है

4.1. हाड़ी रानी महिला बटालियन

रानी हाड़ी की वीरता और कर्तव्यपरायणता को श्रद्धाजली देने के लिए, राजस्थान सरकार ने उनके नाम पर एक विशेष पुलिस बल का गठन किया है।

- गठन और उद्देश्य: राजस्थान पुलिस में विशेष रूप से महिला पुलिस कर्मियों की बटालियन को हाड़ी रानी महिला बटालियन नाम दिया गया है।
- प्रतीकात्मक महत्व: इस बटालियन का नामकरण रानी हाड़ी के नाम पर करना यह दर्शाता है कि उनके बलिदान को शारीरिक शौर्य और राष्ट्र सेवा के उच्चतम प्रतीक के रूप में देखा जाता है। यह महिला पुलिस कर्मियों को उनकी ड्यूटी के प्रति सर्वोच्च निष्ठा और साहस के साथ कार्य करने के लिए प्रेरित करता है।

4.2. हाड़ी रानी की बावड़ी और अन्य स्मारक

उनके बलिदान की स्मृति को भौतिक रूप से जीवित रखने के लिए विभिन्न स्मारक मौजूद हैं, जो लोक आस्था और स्थापत्य कला का केंद्र हैं।

- **हाड़ी रानी की बावड़ी:** यह सबसे महत्वपूर्ण और प्रसिद्ध स्मारक है, जोटोंक जिले के टोडारायसिंहमें स्थित है। यह बावड़ी न केवल रानी की स्मृति से जुड़ी है, बल्कि यह राजस्थान की जल संचयन और स्थापत्य कलाका भी बेहतरीन उदाहरण है। इसका उपयोग सदियों से स्थानीय समुदाय द्वारा जल स्रोत के रूप में किया जाता रहा है।
- **अन्य स्मारक:** राजस्थान के विभिन्न स्थानों पर, विशेष रूप से सलूमवर (उनके ससुराल) और हाड़ौती क्षेत्र (उनका पैतृक स्थान) में, रानी हाड़ी को समर्पित स्मारक, छतरियां या लोक देवता स्थल पाए जाते हैं, जो उनकी कहानी को स्थानीय संस्कृति में मजबूती से स्थापित करते हैं।

4.3. नारी शक्ति के प्रतीक

आधुनिक संदर्भ में रानी हाड़ी की कथा को नारी शक्ति के एक मजबूत प्रतीक के रूप में देखा जाता है।

- **रूढ़ियों का खंडन:** उनकी कहानी रूढ़िवादी धारणाओं को तोड़ती है कि त्याग केवल निष्क्रिय रूप से किया जाता है। रानी हाड़ी का त्याग एक सक्रिय, साहसी और निर्णायक कार्य था जो राष्ट्र के लिए आवश्यक था।
- **सर्वोच्च निष्ठा:** उन्हें कर्तव्य, धर्म और राष्ट्र के प्रति सर्वोच्च निष्ठा के आदर्श के रूप में प्रस्तुत किया जाता है, जहाँ व्यक्तिगत मोह या जीवन का मूल्य भी इन महान सिद्धांत से कम माना जाता है।
- **प्रेरणा और सम्मान:** भारत सरकार और विभिन्न राज्य सरकारों द्वारा महिला सशक्तिकरण और सैन्य-पुलिस बलों में महिलाओं की भूमिका को बढ़ावा देने के संदर्भ में रानी हाड़ी के बलिदान को बार-बार उदाहरण के रूप में प्रस्तुत किया जाता है।

5. निष्कर्ष

रानी हाड़ी की गाथा त्याग, शौर्य और कर्तव्यनिष्ठा की एक ऐसी मिसाल है, जिसने राजपूत इतिहास और भारतीय लोकमानस पर अपनी अमिट छाप छोड़ी है। यह शोध पत्र रानी हाड़ी की कथा के ऐतिहासिक, सामाजिक और सांस्कृतिक महत्व का विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

रानी हाड़ी का आत्म-बलिदान (शीश काटकर निशानी भेजना) केवल एक व्यक्तिगत त्रासदी नहीं थी, बल्कि यह व्यक्तिगत मोह पर कर्तव्य (धर्म) की जीत का सबसे सशक्त उदाहरण था। उन्होंने अपने पति, रावत रतन सिंह, को मोह-मुक्त कर उन्हें युद्ध में अपनी पूरी क्षमता और निष्ठा के साथ लड़ने के लिए प्रेरित किया, जिससे मेवाड़ की विजय सुनिश्चित हुई।

भले ही इस घटना के सीधे ऐतिहासिक अभिलेख कम हों, लेकिन लोकगीतों, चारणों की गाथाओं और आधुनिक काव्य (जैसे मेघराज मुकुल की 'सहल कंवर') के माध्यम से यह कहानी पीढ़ी दर पीढ़ी जीवित रही है। यह लोकस्मृति में उनके शौर्य और आदर्शों की स्वीकृति को प्रमाणित करता है।

आज भी रानी हाड़ी की विरासत जीवित है। उनके नाम पर बनी हाड़ी रानी महिला बटालियन और हाड़ी रानी की बावड़ी जैसे स्मारक उन्हें नारी शक्ति और राष्ट्र के प्रति सर्वोच्च निष्ठा के एक शाश्वत प्रतीक के रूप में स्थापित करते हैं।

रानी हाड़ी की कहानी हमें यह सिखाती है कि सच्चा प्रेम और सम्मान व्यक्तिगत अस्तित्व से ऊपर कर्तव्य और धर्म को स्थापित करने में निहित है। उन्होंने अपने प्राणों की आहुति देकर अपने पति को क्षत्रिय धर्म के मार्ग पर अविचलित रहने का संदेश दिया। उनका यह कृत्य भारतीय संस्कृति में स्त्री के साहस, निर्णायक क्षमता और त्याग के आदर्श को उच्चतम स्थान पर ले जाता है। रानी हाड़ी की कहानी एक ऐतिहासिक किंवदंती है, जिसका मूल्य केवल सत्यता की कसौटी पर नहीं आंका जा सकता, बल्कि इसके द्वारा समाज को दी गई अतुलनीय प्रेरणा और नैतिक आदर्शों में निहित है। उनकी गाथा सदियों तक भारतीय वीरांगनाओं और कर्तव्यनिष्ठ नागरिकों को प्रेरणा देती रहेगी।

6. संदर्भित ग्रंथ सूची

- एल. शर्मा. (२०१५). *राजस्थान की वीर गाथाएँ*. साहित्य भारती प्रकाशन।
- जी. एच. ओझा. (१९३८). *उदयपुर राज्य का इतिहास (खण्ड 2)*. वैदिक यंत्रालय प्रेस.
- जी. एन शर्मा. (२००९). *राजस्थान का इतिहास*. शिवलाल अग्रवाल एंड कंपनी.
- जेम्स टॉड. (१९२०). *एनल्स एंड एंटीक्विटीज ऑफ राजस्थान*. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस.
- टाइम्स ऑफ इंडिया. (२०२३). *हाड़ी रानी: त्याग की एक कहानी*.
- मुकुल म. (दि.न.). *सहल कंवर*.
- राजस्थान पुलिस. (२०२०). *हाड़ी रानी बटालियन: महिला सशक्तिकरण की एक पहल*. आंतरिक रिपोर्ट.

EFFECT OF TECHNOLOGY UPDATES IN BANKING SERVICES

KAJAL H. THAKKAR,
GSET , Master of commerce student ,
Department of commerce,
KSKV KUTCH UNIVERSITY,Bhuj-

ABSTRACT

- Technology has greatly changed the way banking services work, making them faster, safer, and more convenient. In the past, people had to visit banks for transactions, but now, with the help of mobile banking, internet banking, and ATMs, customers can access banking services anytime and anywhere. Advanced technologies like artificial intelligence (AI) and block chain have improved security and made banking more efficient. AI helps in customer service through chat bots, fraud detection, and personalized banking solutions. Online payments, digital wallets, and UPI (Unified Payments Interface) have made transactions easier and quicker.
- However, with these benefits, there are also some challenges. Cybersecurity threats, data privacy issues, and the need for constant updates are some concerns that banks and customers face. Hackers try to steal money and personal information, so banks must use strong security systems to protect their customers. Additionally, not everyone is familiar with digital banking, especially older people, which makes it important for banks to educate users.
- Overall, technology updates have made banking services more efficient and customer-friendly. As technology continues to evolve, banking will become even more advanced, offering better security, faster transactions, and improved customer experiences.

KEYWORDS :Mobile Banking, Artificial Intelligence (AI),Financial Services Automation, Customer Experience, Cybersecurity in Banking

1.INTRODUCTION

- In recent years, technological advancements have radically reshaped the landscape of the banking industry, transforming both how banks operate and how customers interact with financial services. Traditional banking, once focused on face-to-face interactions and physical branches, has shifted toward digital platforms that allow for greater flexibility and convenience. The integration of technologies such as mobile applications, artificial intelligence (AI), cloud computing, and block-chain has not only improved operational efficiency but also introduced entirely new ways for customers to manage their finances, making banking more accessible and personalized than ever before.
- As technology continues to evolve, so too do the services offered by banks. Digital banking platforms have emerged as a primary channel for conducting transactions, with features like mobile banking, instant money transfers, and digital wallets becoming commonplace. Artificial intelligence now plays a central role in improving customer service, reducing the risks associated with fraud and enhancing customer trust. These innovations are creating a more efficient, customer-focused banking environment that aligns with the expectations of today's tech-savvy consumers.
- However, the rapid pace of technological advancements in banking brings with it a range of challenges. While digital solutions have streamlined many banking processes, they also raise concerns around cybersecurity, data privacy, and regulatory compliance. With sensitive financial information being shared and stored online, banks must invest heavily in safeguarding customer data against cyberattacks and breaches. Additionally, they must ensure that their technology updates adhere to industry regulations and standards, balancing innovation with security. This research aims to explore the various effects of

technological updates in the banking sector, focusing on their impact on customer experience, operational efficiency, and the challenges faced by financial institutions in managing the risks associated with these rapid technological changes.

2. Literature Review:

Over the past few decades, the banking industry has witnessed a profound transformation, largely driven by the rapid adoption of technology. Researchers have explored various facets of this transformation, from technological innovations like **mobile banking** and **block-chain technology** to their broader impact on **customer experience** and **operational efficiency**. This literature review synthesizes key findings in these areas and highlights the challenges and opportunities that arise with the continuous technological evolution in banking.

Digital Transformation in Banking

The shift from traditional banking models to digital platforms has been one of the most significant changes in recent years. According to **Chishti and Barberis (2016)**, digital transformation has allowed banks to streamline operations, reduce costs, and offer a more personalized customer experience. Mobile and online banking have become essential tools for modern consumers, allowing them to conduct transactions, manage accounts, and even access financial advice anytime and anywhere. The adoption of digital services has, however, been met with challenges related to user adoption, particularly among older demographics and those with limited access to digital tools (**Sharma et al., 2017**).

Impact of Artificial Intelligence and Automation

AI and machine learning have significantly reshaped customer interactions and operational efficiency within banks. **Gable (2020)** highlights the role of AI in automating customer service through chat-bots and predictive analytics, which not only enhance operational efficiency but also improve the personalization of services. Banks like **HSBC** and **JPMorgan Chase** have integrated AI to enhance fraud detection, risk assessment, and to offer more relevant financial advice (**Brynjolfsson & McAfee, 2017**). Despite these advancements, some studies note the challenge of balancing automation with the need for human interaction in complex financial decision-making (**Lee, 2019**).

Block-chain and Security in Banking

Block-chain technology, which underpins cryptocurrencies like Bitcoin, has emerged as a major disruptor in the banking sector due to its potential to increase transaction security and transparency. Research by **Narayanan et al. (2016)** demonstrates that blockchain can significantly reduce fraud and increase trust in financial transactions. Banks have adopted block-chain for secure cross-border payments and in the management of digital identities (**Tapscott & Tapscott, 2017**). However, **Tapscott & Tapscott (2017)** also highlight the regulatory challenges and the slow pace of adoption, as traditional banks need to align with existing laws and ensure system compatibility.

The Role of Mobile Banking and Financial Inclusion

Mobile banking has dramatically increased financial inclusion, especially in developing economies. **Montalbano (2020)** shows that mobile banking services have expanded access to financial services in regions where traditional banks are scarce. This has provided millions of unbanked individuals with the ability to save, send money, and access credit. However, **Mwesigwa et al. (2018)** argue that despite the rapid growth of mobile banking, the digital divide remains a barrier in many rural areas, where infrastructure and digital literacy levels are low.

Challenges of Cybersecurity and Data Privacy

With the growing reliance on digital platforms, cybersecurity remains a critical concern for banks. **Arora and Gupta (2018)** emphasize the risks associated with cyberattacks, noting that the increased amount of sensitive data shared online has made banking institutions prime targets for data breaches. As banks update their technological systems, they must implement robust cybersecurity measures to safeguard user information and maintain trust. Additionally, the challenge of meeting regulatory compliance, particularly with privacy laws such as **GDPR**, remains a significant issue (**Kokina & Davenport, 2017**).

Regulatory and Compliance Challenges

The rapid adoption of new technologies in banking has created new challenges for regulatory bodies. **Zohar (2019)** points out that as banks move toward more decentralized solutions like blockchain, regulators must develop new frameworks to monitor and control these technologies. Regulatory uncertainty, particularly concerning cryptocurrencies, has been an ongoing issue for banks, requiring constant updates to compliance policies to ensure they meet national and international standards (**Litan, 2020**).

Future Trends and the Role of Quantum Computing

The future of banking technology appears poised to be shaped by **quantum computing**, which could offer unprecedented processing power. **Jain et al. (2020)** predict that quantum computing could eventually revolutionize banking by enabling banks to solve complex problems related to risk management, fraud prevention, and data encryption. However, this technology is still in its early stages, and its full potential for banking services remains to be seen.

3. RESEARCH GAP:

There is limited research on the combined impact of multiple technologies like AI, blockchain, and mobile banking in the banking sector, particularly in terms of their interaction and overall effect on customer experience. Additionally, comparative studies on how technological updates affect traditional vs. digital-only banks are scarce. Gaps also exist in understanding how digital literacy and cultural factors influence technology adoption, especially in developing regions. Furthermore, cybersecurity risks tied to emerging technologies, such as quantum computing, and the long-term impact of automation on bank employees remain underexplored.

4. Research Objective and Questions:

The primary objective of this research is to explore how technological updates in banking have affected service quality and operational efficiency. Key research questions will focus on:

Technological advancements: Identifying major updates like mobile banking, AI integration, and blockchain that have shaped modern banking.

Impact on service delivery: Evaluating how these technologies have improved efficiency and customer service.

Customer satisfaction: Analyzing the effects of technology on customer satisfaction and engagement levels.

Data Sources

Secondary data will be collected from a variety of reputable sources to ensure a well-rounded analysis:

Industry reports: Key sources like McKinsey, Deloitte, and PwC provide insights on technology trends in banking.

Bank reports: Annual and financial reports from banks will reveal data on the adoption of new technologies and their impact.

Academic studies: Peer-reviewed journals will offer theoretical and empirical research on the effects of technology in banking.

Case studies: These will highlight specific banks that have implemented successful technological updates.

News articles: Reports on technological advancements in banking will provide a timely perspective on the sector's development.

5. Research Design and Methodology:

This study will adopt a **descriptive and exploratory** research design, entirely relying on secondary data. The methodology will involve both **qualitative** and **quantitative** analysis to provide a comprehensive understanding of the subject. The qualitative analysis will focus on:

Content analysis: This will examine industry reports and case studies to identify key themes like improvements in customer service, security, and operational efficiency.

Thematic analysis: Recurring themes will be extracted to understand the overall impact of technological advancements across the banking sector.

Types of Bank Accounts Held by Customers:

Before technological updates, customers primarily held traditional accounts like savings accounts, checking accounts, and fixed deposits at physical branches. The number of accounts was often limited to those that required face-to-face interactions or were accessible through physical visits to the bank. Customers had to go to bank branches to open accounts, access account services, or make transactions.

Before Technology Updates:

Savings Accounts: Traditional savings accounts were widely used for saving money with minimal access or interaction beyond deposits and withdrawals.

Checking Accounts: Checking accounts were common for everyday transactions, such as bill payments, check writing, and maintaining liquidity for monthly expenses.

Fixed Deposits (FDs): Fixed deposits were common long-term investment options where customers would lock their funds in return for higher interest rates.

Business Accounts: Similar to individual accounts, businesses maintained checking accounts to handle transactions like payroll, payments, and receipts, typically requiring physical branch visits for all interactions.

Limitations Before Technological Updates:

Limited Access: Customers had to physically visit banks for most transactions, leading to long wait times and limited access during bank working hours.

Paperwork: Opening accounts and managing services involved significant paperwork and manual processes, which were time-consuming and prone to errors.

Geographical Constraints: Branch banking meant that customers had to be physically present to access services, restricting those who lived in rural or remote areas from accessing convenient banking services.

After Technology Updates:

With technological advancements, especially the rise of digital banking, customers now have access to a wider variety of account types and services, making banking more efficient, flexible, and accessible.

Digital Savings Accounts: Banks have introduced digital savings accounts, enabling customers to open accounts online without visiting a branch. This innovation has made banking more accessible to younger generations and those in remote locations.

Online Checking Accounts: Digital checking accounts have become common, where customers can manage their finances online through mobile banking apps and websites. They can make payments, transfer funds, and track their expenses seamlessly from their phones or computers.

High-Yield Online Accounts: Many online banks offer high-yield savings accounts with competitive interest rates, which are easily accessible through digital platforms.

Investment Accounts and Digital Wealth Management: With the introduction of mobile trading and digital wealth management tools, customers can open investment accounts or participate in robo-advisory services directly through their bank's app or online platform.

Business Accounts with Enhanced Features: Digital business accounts now offer integrated solutions like automated payroll services, instant invoicing, and merchant services. Businesses can now manage their finances seamlessly through a bank's digital platform.

Advantages After Technology Updates:

24/7 Access: Customers can now access their accounts, conduct transactions, and manage finances anytime, anywhere, which was previously unavailable with traditional banking hours.

Online Account Opening: The process of opening accounts is now streamlined, with most banks offering online account creation and KYC (Know Your Customer) processes.

Global Access: Digital accounts allow customers to manage their banking from anywhere in the world, offering global access to their financial services.

Types of Banking Services Before and After Technological Updates:

Before Technology Updates:

Before the rise of technology in the banking sector, most services required physical visits to the branch, long waiting times, and manual intervention.

In-Person Banking Services:

Cash Withdrawals and Deposits: Customers visited the bank to withdraw cash, make deposits, or exchange currency.

Loan Applications: Applying for loans or mortgages required filling out paperwork, submitting documents physically, and waiting for approval.

Account Management: All account management activities, such as balance inquiries, issuing checks, and making transfers, had to be done in person or over the phone.

Limited ATM Access: ATMs provided basic banking services, but access was limited to the physical locations of ATMs, and they often required travel.

Customer Support: Customer service involved waiting in long queues, with limited access to support for resolving issues or getting advice.

After Technology Updates:

With the introduction of new banking technologies, many services are now automated or offered digitally, improving speed, accessibility, and convenience.

Digital Banking Services:

Mobile Banking: Mobile apps have become the primary tool for customers to access their banking services, including transferring funds, making payments, and monitoring transactions in real time.

Online Loan Applications: Loan processing has become automated, allowing customers to apply for loans, get approval, and receive funds through digital channels without stepping into a branch. Some banks use AI to assess loan eligibility and creditworthiness quickly.

Instant Payments and Transfers: With services like Real-Time Gross Settlement (RTGS), Immediate Payment Service (IMPS), and Unified Payments Interface (UPI), customers can transfer money instantly, even across countries.

Robo-Advisory Services: Many banks have introduced AI-based advisory tools for investment and wealth management, which help customers plan their finances, select investment products, and optimize returns.

Voice Banking and Chatbots: AI-driven customer support tools, such as chatbots and voice assistants, now handle routine inquiries, troubleshooting, and support, offering 24/7 assistance.

ATMs and Cardless Withdrawals: ATMs now support more advanced features such as cardless withdrawals using QR codes or mobile phone numbers.

Contactless Payments: The rise of mobile wallets, contactless debit/credit cards, and NFC (Near Field Communication) technology enables customers to make quick, secure payments without needing to physically swipe cards.

AI-Based Security Services: Banks have implemented advanced AI-driven security measures, such as biometric authentication, to protect customer accounts and reduce fraud.

Personalized Banking Services: AI and machine learning allow banks to offer personalized services, including targeted promotions, spending insights, and customized product recommendations based on customer data.

Advantages After Technology Updates:

Efficiency: Many routine banking tasks are automated, reducing processing time for transactions and improving the customer experience.

Convenience: Customers can access all their banking services from their smartphones, making it more convenient to manage finances on-the-go.

Security: With biometric authentication (like fingerprint and facial recognition), multi-factor authentication, and other digital security measures, the safety of customer accounts has improved significantly.

Cost Savings: Digital banking reduces the need for physical branches and paperwork, leading to cost savings for both banks and customers.

Data-Driven Insights: Banks can offer tailored financial advice and products by analyzing customers' transaction data, leading to more personalized financial experiences.

6. ANALYSIS OF DATA :

To analyze the data provided regarding customer behavior in terms of different types of bank accounts and services before and after the technological updates in the banking sector, we can perform statistical tests like the **Chi-square test** for categorical data and a **Reliability Test** (such as Cronbach's Alpha) to assess the internal consistency of responses or variables related to customer satisfaction or account usage.

Chi-Square Test for Independence:

The **Chi-square test** can be used to assess whether there is a significant association between two categorical variables. For example, we can test whether there is a relationship between the type of bank account customers hold and the adoption of technological banking services (before vs. after updates).

Hypothesis:

Null Hypothesis (H_0): There is no relationship between the type of account held and the adoption of technological banking services.

Alternative Hypothesis (H_1): There is a relationship between the type of account held and the adoption of technological banking services.

Steps:

Data Collection:

Obtain data on the types of bank accounts (e.g., savings, checking, business) and whether customers use technological services like mobile banking, online loan applications, or AI-based financial advisory before and after updates.

Example data might look like:

Expected Frequencies: Calculate the expected frequency for each cell using the formula:

$$E = \frac{(\text{Row Total}) \times (\text{Column Total})}{\text{Grand Total}}$$

Chi-Square Statistic: The Chi-square statistic is calculated using the formula:

$$\chi^2 = \sum \frac{(O - E)^2}{E}$$

o Where:

o OO is the observed frequency.

o EE is the expected frequency.

Decision Rule:

- o If the calculated Chi-square value is greater than the critical value from the Chi-square distribution table (based on the chosen significance level, typically 0.05), reject the null hypothesis.
- o If the p-value from the Chi-square test is less than 0.05, the null hypothesis is rejected, indicating a relationship between the variables.

Reliability Test (Cronbach's Alpha):

To assess the internal consistency or reliability of a scale measuring customer satisfaction or service adoption before and after technology updates, we can use **Cronbach's Alpha**. This is often applied when you have a set of items or questions designed to measure a single concept (e.g., customer satisfaction with banking services).

Hypothesis:

Null Hypothesis (H₀): The scale items do not have acceptable internal consistency.

Alternative Hypothesis (H₁): The scale items have acceptable internal consistency.

Steps:

Data Collection:

- o Collect responses from customers on their satisfaction with various banking services (e.g., mobile banking, online loan applications, AI-based support). These responses could be on a Likert scale (e.g., 1-5, where 1 = very dissatisfied and 5 = very satisfied).

Example items for the scale might include:

How satisfied are you with the ease of use of online banking?

How satisfied are you with the speed of transactions through mobile banking?

How satisfied are you with the security features of online banking?

Cronbach's Alpha Calculation: Cronbach's Alpha is calculated using the formula:

$$\alpha = \frac{N-1}{N} \times \left(1 - \frac{\sum (\sigma^2_i)}{\sigma^2_{total}} \right)$$

Where:

NN = number of items.

σ^2_i = variance of individual items.

σ^2_{total} = variance of the total score.

Interpretation:

If Cronbach's Alpha is greater than 0.7, the scale is considered to have good reliability.

If the value is below 0.7, the items may not be consistently measuring the same concept and may need to be refined.

Example Analysis:

Let's assume we collected responses on customer satisfaction with technological services in banking, where we used a 5-point scale. The scale contains 6 items related to digital banking services, such as mobile banking, online loans, and AI-driven services.

For a dataset with responses from 100 customers, we calculate Cronbach's Alpha. If the result is 0.85, it indicates good reliability, meaning customers' responses to the items are consistent in measuring their satisfaction with technological banking updates.

Example Chi-Square Test Calculation:

Let's take a simplified example based on the hypothetical data provided earlier.

Step 1: Calculate the expected frequency for each cell.

Total observations: $50 + 150 + 100 + 200 + 10 + 30 = 540$

Row totals:

Savings Account: $50 + 150 = 200$

Checking Account: $100 + 200 = 300$

Business Account: $10 + 30 = 40$

Column totals:

Before Technology: $50 + 100 + 10 = 160$

After Technology: $150 + 200 + 30 = 380$

Grand total: 540

Now calculate the expected frequencies for each cell. For example, the expected frequency for the "Savings Account" in the "Before Technology" category is:

$$E = \frac{(200 \times 160)}{540} = 59.26 \quad E = \frac{(200 \times 160)}{540} = 59.26$$

Repeat this for all cells.

Step 2: Calculate the Chi-square statistic.

For each cell:

$$\chi^2 = \frac{(O - E)^2}{E}$$

Where O is the observed value and E is the expected value. Calculate this for all cells and sum the values.

Step 3: Compare the calculated Chi-square value to the critical value (based on degrees of freedom and significance level).

If the calculated value exceeds the critical value, reject the null hypothesis, suggesting a significant relationship between account type and adoption of technological services.

7. Conclusion:

By conducting these tests, we can draw conclusions about whether the adoption of technology in banking has led to significant changes in customer behavior, such as the type of account they hold or the services they use. The **Chi-square test** will help us determine if the adoption of technological services is associated with certain account types, while **Cronbach's Alpha** will assess the reliability of customer satisfaction data on technological services, helping banks refine their offerings based on customer feedback.

8. REFERENCES :

General Overview of Technological Updates in Banking

Capco. (2023). "Top 5 Banking Trends for India 2025." Retrieved from [Capco](#)
Reserve Bank of India (RBI). (2023). "Annual Report." Retrieved from [RBI Annual Report](#)
India TV News. (2024). "Types of Bank Accounts and Services to Be Closed From 2024." Retrieved from [India TV News](#)

Data on Types of Bank Accounts

Statista. (2021). "Financial Inclusion in India – Percentage of Individuals With a Bank Account." Retrieved from [Statista](#)
World Bank. (2021). "Global Financial Inclusion Database." Retrieved from [World Bank - Financial Inclusion](#)

Impact of Technology on Banking Services

McKinsey & Company. (2023). "Banking on Technology: How Digital Banking Is Changing the Game." Retrieved from [McKinsey & Company](#)
Capgemini. (2023). "World Retail Banking Report 2023: The Future of Customer Experience." Retrieved from [Capgemini](#)
Finextra. (2024). "The Future of Banking: How Technology is Shaping Customer Expectations." Retrieved from [Finextra](#)

Data on Technological Adoption and Digital Banking

PwC. (2023). "Global Digital Banking Survey." Retrieved from [PwC - Digital Banking Survey](#)
Accenture. (2023). "Banking 2025: The Future of Customer Engagement in the Digital Age." Retrieved from [Accenture - Banking 2025](#)
Deloitte. (2023). "2023 Banking Industry Outlook: Technology's Role in Shaping the Future of Finance." Retrieved from [Deloitte - Banking Industry Outlook](#)

Statistical Methods for Data Analysis

Field, A. (2013). *Discovering Statistics Using SPSS* (4th ed.). Sage Publications. ISBN: 978-1847879073
Bryman, A. & Cramer, D. (2011). *Quantitative Data Analysis with IBM SPSS 17, 18 & 19: A Guide for Social Scientists*. Routledge. ISBN: 978-0415564126

Theories and Models in Banking Technology

Venkatesh, V., & Bala, H. (2008). "Technology Acceptance Model 3 and a Research Agenda on Interventions." *Decision Sciences*, 39(2), 273-315.

Retrieved from: [JSTOR](#)

Davis, F. D. (1989). "Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology." *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340.

Retrieved from: [JSTOR](#)

Customer Satisfaction and Experience in Digital Banking

Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction: A Behavioral Perspective on the Consumer*. McGraw-Hill. ISBN: 978-0071150855

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). "SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality." *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.

Retrieved from: [ScienceDirect](#)

Reports on Financial Inclusion and Digital Banking Growth

World Bank. (2022). "Financial Inclusion and Digital Payments." Retrieved from [World Bank - Financial Inclusion](#)

World Economic Forum. (2023). "How Digital Banking Is Reshaping the Financial Landscape." Retrieved from [World Economic Forum](#)

Data on the Growth of Digital Services in India

NITI Aayog. (2022). "Digital India: Technological Transformation in Indian Banking." Retrieved from [NITI Aayog - Digital India](#)

Reserve Bank of India (RBI). (2024). "Annual Financial Report: Digital Banking in India." Retrieved from [RBI - Digital Banking](#)

જ્ઞાનમાર્ગી ભક્ત કવિ દાસી જીવણ

મહેશ્વરી દેવલ જીવરાજ

પીએચ. ડી. (શોધાર્થી - ગુજરાતી)

ગુજરાતી વિભાગ , ભાષા સાહિત્ય ભવન

ગુજરાત યુનિવર્સિટી , અમદાવાદ

અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધ અને ઓગણીસમાના પૂર્વાર્ધમાં સંતવાણીની ગંગા ભિન્ન - ભિન્ન વર્ગોના ભાવિક લોકોના હૈયામાં પ્રવાહમાન થઈ હતી.ભાણદાસથી જીવણદાસ સુધીના સંતોની ભજનવાણીમાં જ્ઞાનમાર્ગી કવિતા ધારા આગળ વધતી રહી. આ બધા જ સંતોના નામના આગળ 'સાહેબ' શબ્દ લગાડાય છે. જે નામ દર્શાવે છે કે તેઓ કબીરપંથ સાથે જોડાયેલા હતા. શાસ્ત્રગ્રંથોની જ્ઞાન કરતા તેઓને આધ્યાત્મિકતાથી, અનુભવની પ્રેરણાથી રચાયેલી કવિતામાં વેધકતા અને સુંદરતા જોવા મળે છે. એમની કવિતાની વાણી તળપદી લોકબોલીથી રચાય છે. સાથે સાથે એમની કવિતામાં પ્રતિકો, તાજગી સફર હોય છે. એમની કવિતા વિષયવૈરાગ્ય, ગુરુ મહિમા, પ્રભુમિલન અને પ્રભુવિરહના પ્રેમલક્ષણાત્મક ભક્તિભાવોથી અભિભૂત હોય છે. આવા ગુણો તો ધીરા, નિરાંત જેવા જ્ઞાનમાર્ગી કવિઓમાં દેખાય છે. એમની કવિતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો ત્રિવેણીસંગમ જોવા મળે છે. એમનું સાહિત્ય આજે સાંપ્રત સમયમાં પણ જન સમાજની જ્ઞાનરૂપી માર્ગ ચીંધતો રહે છે.

ભાણદાસથી જીવણદાસ સુધી આ કવિતા રૂપી યાત્રામાં ભક્તિ અને યોગનો એકત્વ જોવા મળે છે. આ સંતોની કવિતામાં કબીરપંથનો રહસ્યવાદ, ગોરખનાથનો યોગમાર્ગ, સુફી કવિઓનો મસ્તીરાગ અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ આ ચારે તત્વોનું વિશિષ્ટ અનુભૂતિ એકત્વ જોવા મળે છે. જગદ ગુરુના સાક્ષાત્કારનાઅનુભવને વર્ણન કરવા માટે આ સંતોએ 'સુરત-નુરત','સહજ','તરવેણી' (ત્રિવેણી) જેવી સંજ્ઞાઓ દ્વારા પોતાના સૂક્ષ્મ અનુભવને જગત આગળ ઉજાગર કર્યા છે. અ આ સંતોમાં શિષ્ય પરંપરા જોવા મળે છે.ભાણસાહેબના શિષ્ય રવિસાહેબ, રવિસાહેબના શિષ્ય મોરારસાહેબ, મોરારસાહેબ ત્રિકમસાહેબ અને ખીમસાહેબ, ત્રિકમસાહેબના શિષ્ય ભીમસાહેબ અને ભીમસાહેબના શિષ્ય જીવણસાહેબઆ ગુરુ-શિષ્યના પરંપરા અહીં આવી રીતે અટકે છે. લોકસામાન્યમાં આજે પણ આ સંતરૂપી સાહેબોના જ્ઞાનરૂપી ભજનો કંઠોપકંઠ પરંપરાથી સંચવાયા છે. આ સાહેબો એ આ ભજનો ગાયા છે. એમના ભજનો ચોટદાર અને માર્મિક ભજનવાણીથી લોક હૈયાને એમણે ભીંજવ્યા છે.

'દાસીજીવણ'કવિનામથી જાણીતા થયેલા મધ્ય સૌરાષ્ટ્રના ચમાર જાતિના સંત જીવણદાસ એ ભીમસાહેબનાં શિષ્ય હતા. ભક્ત જીવનદાસ,દાસજીવન, જીવણસાહેબ કે દાસી જીવણ જેવા હુલામણા

નામથી આજે પણ જનસમાજ એમને જાણે છે. દાસી જીવણનો જન્મ ગુજરાત રાજ્યના રાજકોટ જિલ્લાના ગોંડલ તાલુકાના ઘોઘાવદર ગામમાં થયો હતો. સંવત ૧૮૦૬માં આસો મહિનાની અમાસ એટલે આપણી દિવાળીના દિવસે થયો હતો. પિતા જગા દાફડા અને માતા સામબાઈ દાફડા. એમના પિતા ગોંડલ સ્ટેટના મરેલા પશુઓના ચામડા ઉતારી તેને કેળવવાનો કામ કરતા હતા. એમના પિતાનું એમની જાતિમાં બહુ નામહતું.

દાસી જીવણને લગ્નની ઇચ્છા ન હોવા છતાં માતા-પિતાની આજ્ઞાથી લગ્ન કરવાનું સ્વીકાર કર્યો. જાલુમાં નામની કન્યા સાથે તેમના લગ્ન થયા. થોડા સમય બાદ પુત્રનો જન્મ થયો. જેનું નામ દેશળ રાખવામાં આવ્યું. જે આગળ ચાલતા દેશળ ભગત તરીકે જાણીતા થયા. સંસારની જવાબદારી વચ્ચે તેઓ ભક્તિમાં લીન થઈ જતા. ઘરે પણ સાધુ સંતોની અવરજવર વધવા લાગી. ભક્તોના સંઘથી એ એકવાર ત્રિકમસાહેબના શિષ્ય ભીમસાહેબના સંપર્કમાં આવ્યા તેથી એમના હૃદયમાં પ્રેમ લક્ષણ ભક્તિનો ઉદય થયો. તેઓને નાનપણથી ગુરુની ઇચ્છા હતી. જે અહીં સમાપ્ત થઈ. તેઓ માનતા કે ગુરુ વિના સાચું જ્ઞાનરૂપી માર્ગ પ્રાપ્ત કરી શકાય નથી અને ઈશ્વરના દર્શન કરવા હોય તો ગુરુના જ્ઞાનની જરૂર પડે. ભીમસાહેબ પહેલા પણ તેઓએ સત્તર વખત ગુરુ કર્યા પણ ક્યાં પણ એ ગુરુના જ્ઞાનથી સંતોષ થયો નહીં. જે ભીમસાહેબ પાસે થયું. ભીમ સાહેબને મળતા એમના મનમાં જે કલ્પના કરી હતી તે સાકાર થઈ ગઈ. એમની જ્ઞાનરૂપી વાણી વહેવા લાગી.

જીવણદાસ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં લીન રહેતા. તેઓ પુરુષ હોવા છતાં પોતાને રાધાનો અવતાર માનતા હોવાથી ‘દાસી જીવણ’નામથી જાણીતા બન્યા હતા. દાસી જીવણ એ કબીરપંથી કવિઓમાં ઓજસ્વી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમના ભજનો આત્મજ્ઞાનની અનુભૂતિ સુધી લઈ જનારા બન્યા છે. દાસી જીવણની રચનાઓ વિશે બે અભિપ્રાય જોવા મળે છે. એક એવો મત છે કે, તેમણે ૧૦૮ રચનાઓ આપી છે જ્યારે બીજા મત મુજબ ૧૭૦ રચનાઓ છે. એમના ભજનોમાં દાસભાવ જોવા મળે છે. ગુરુના આવવાથી જીવનમાં આવેલા અજવાળા દાસી જીવણ એમના ભજન ‘અજવાળું હવે અજવાળું’ કાવ્યમાં રજૂ કરે છે,

“અજવાળું, હવે અજવાળું

ગુરુ આજે તમે આવ્યા રે મારી અજવાળું

સતગુરુ શબ્દ જ્યારે શ્રવણે સુણાવ્યો,

બેટ્યા ભીમને ભાગ્યું ભ્રમ તાળું - ગુરુ આજ...”

ભીમસાહેબના મળવાથી જીવણદાસજીનું જ્ઞાનરૂપી દિપકથી જીવનમાં અજવાળું ફેલાઈ ગયો છે. આ ભજનમાં જીવણદાસજી કહે છે કે જ્યારથી સદગુરુના શબ્દો સાંભળ્યા છે ત્યારથી જીવનમાં જે ભ્રમ હતું તેનું તાળું ટૂટી ગયું છે. જ્ઞાનની સાથે ગુરુ પાસેથી પ્રેમભક્તિનું જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું છે. કવિ પોતાને ભાગ્યશાળી ગણે છે કે એમને ભીમસાહેબ જેવા ગુરુવર મળ્યા છે. જ્યારે ‘વારી વારી જાઉંરે’કાવ્યમાં કવિપોતાને રાધા ગણી શ્રીકૃષ્ણના આંખો પર મોહિત થઈ જવાની વાત કરે છે:

“વારી વારી રે જાઉં રે;

મારા નાથનાનેણાં ઉપર વારી -ધોળી જાઉં રે;

વારી વારી જાવ રે મારા નાથના નેણા ઉપર”

ભક્ત કવિ જીવણ દાસી આ ભજનમાં કહે છે કે મારા ઘરે જ તીરથછે. ગંગા કે ગોમતીના તીરે જવાની જરૂરત નથી. ભક્ત કવિ એકાદશી જેવા કોઈ વ્રત કરવાની જરૂરત નથી એવું પણ પોતાના કાવ્યમાં કહે છે. પ્રભુએ પ્રેમના ભોજન જમે છે કવિ કહે છે કે શામળા માટે પ્રેમથી વધુ મહત્વનું બીજું કશુંય નથી. આ ભક્તિનો રસ્તો એમને ગુરુવરના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. આ મરણશીલ જીવનની નસ્વરતાનેજ્ઞાન માધ્યમથી ભક્ત કવિએ ‘બંગલાનોબાંધનાર’ કાવ્યમાં રજૂ કર્યું છે:

“આ બંગલાનો બાંધનાર કેવો મારા ભાઈ;

ભાડૂતી બંગલો કોણે રે બનાવ્યો?”

ભક્ત કવિ મનુષ્ય શરીરમાં રહેલ આત્મારૂપી પરમાત્માના રહસ્યને આ કાવ્ય દ્વારા રજૂ કરે છે.લોકું, લાકડું નથી, નથી કોઈ ખીલા અને સાથે સાથેઈંટો,યુનો કે સિમેન્ટનો ઉપયોગ થયો નથી છતાં બંગલામાં દસ - દસદરવાજા અને નવસો નવ્વાણું એમાં બારી છે. આ બંગલામાં કડિયાની જરૂરત નથી. જ્યારે જીવાત્માનો ધરતી ઉપર સમય પૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે આ બંગલો ખાલી કરવો પડે છે. હિન્દી અને ગુજરાતી ભાષામાં મિશ્રિત‘દેખંદા કોઈ આ દલમાંય’ભજનમાં મનુષ્ય શરીરની ક્ષણભંગુરતાને વ્યક્ત કર્યું છે. જીવણદાસજીનું સુંદર ભજન છે,

“નવે દરવાજા નવી રમતકા, દશમે મોહોલે ઓ દેખાય,

ઓઠ મેહેલમાં મેરમ બોલે, આપું ત્યાગે ઓ ઘર જાય. ઝણણણ. ર”

આવા તો કેટલાય કાવ્યોમાં એમણે જ્ઞાનરૂપી સાકર મનુષ્યોને પાચો છે. જેમકે ‘બાઈયું મુને શામળિયે કરી છે ચકચૂર’,‘કલેજા કટારી રે રુદિયા કટારી રે માડીમુને માવે બેને મારી’, જેવા કાવ્યો સખીભાવના વ્યક્ત

કરતા કાવ્યો છે. પ્રભુવિરહના મીઠા દર્દને વ્યક્ત કરતાં ભજનો પણ એમના પાસેથી મળે છે. લોકો પણ એમને રાધાના અવતાર માનતા હતા. ‘કલેજા કટારી રે’ જેવા વિરહના કાવ્યો પણ એમના પાસેથી પ્રાપ્ત થયા છે, ‘દયા કરીને મુને પ્રેમ પાયો’ એ પ્રભુ મિલનનું ભજન છે,

“પીધેલ છે ભરપૂર, ખ્યાલો મેં પીધેલ છે ભરપૂર

દયા કરીને મને પ્રેમરસ પાયો, નેનુમેં આયા નૂર

ખ્યાલો મેં પીધેલ છે ભરપૂર.”

અહીં હિન્દી – ગુજરાતી ભાષામાં ભક્ત કવિ પ્રભુના પ્રેમરસની વાત છે. આખું જીવન શામળાની ભક્તિ કરતા ૭૫ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી સવંત ૧૮૮૧ ના વર્ષમાં ધોધાવદર ગામમાં સમાધિ લીધી. ત્યાં મંદિર બાંધવામાં આવ્યું. તેમની સાથે પત્ની અને પુત્રની મૂર્તિઓ પણ રાખવામાં આવી હતી. એમના વંશજ ગોંડલના કોન્ડ્રાક્ટર રરાણાભાઈએ ૧૯૭૪માં સમાધિમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી વર્તમાનમાં જે મંદિર છે તે બંધાવ્યું હતું.

●સંદર્ભ સૂચિ

૧. ગુજરાતી સાહિત્ય (મધ્યકાળ) – અનંતરાય રાવળ

૨. <https://gu.wikipedia.org>

૩. <https://sureshbhani.wordpress.com>

संघर्ष से जूझना : वरदान माँगूंगा नहीं

गढ़वी वसंतकुमार भगवानदास

एम.ए. , बी.एड.

प्रधानाचार्य,होडका उत्तर बुनियादी हाईस्कूल

पी.एचडी. शोधार्थी

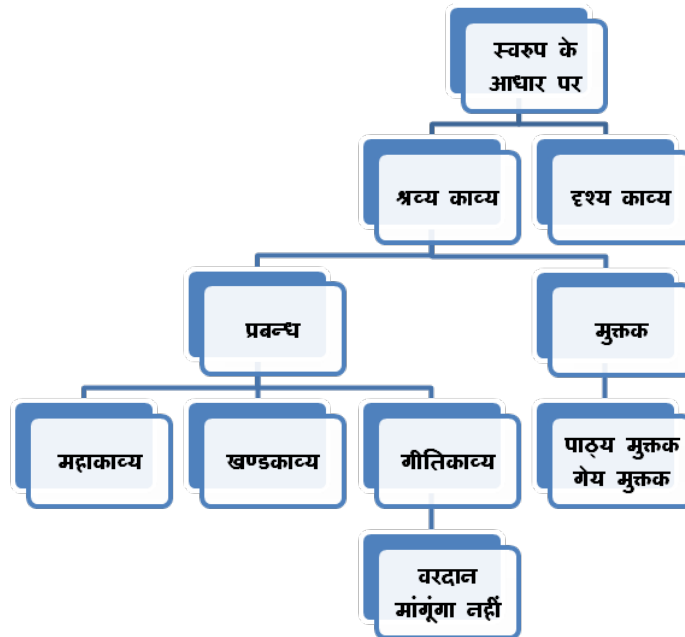
क्रांतिगुरु श्यामजी कृष्णवर्मा कच्छ विश्वविद्यालय – भुज (कच्छ)

काव्य, कविता या पद्य साहित्य की वह विद्या है, जिसमें किसी कहानी या मनोभाव को कलात्मक रूप से किसी भाषा के द्वारा अभिव्यक्त किया जाता है। भारत में काव्य का इतिहास भरतमुनी से समझा जाता है। कविता का शाब्दिक अर्थ है—‘काव्यात्मक रचना या कवि की कृति जो छन्दों की श्रृंखलाओं में विधिवत बांधी जाती है।’ साहित्य दर्पणाकार विश्वनाथ के अनुसार—‘रसात्मक वाक्य ही काव्य है।’ रस अर्थात् मनोवेगों का सुखद संसार संचार ही काव्य की आत्मा है। काव्य में सत्यम् शिवम् सुंदरम् की भावना दर्शित होती है, जिस काव्य में यह सब कुछ पाया जाता है वह उत्तम काव्य माना जाता है।

काव्य के दो प्रकार के भेद किये हैं —

(१) स्वरूप के अनुसार

(२) शैली के अनुसार (पद्य काव्य, गद्य काव्य, चम्पू)



शिवमंगलसिंह 'सुमन' एक प्रसिद्ध हिन्दी साहित्यकार और शिक्षाविद थे। उनका जन्म ५ अगस्त, १९१५ को उत्तरप्रदेश के उन्नाव जिले के झगरपुर में हुआ था। वह प्रतिहार राजपूत परिवार से थे। उन्होंने रीवा, ग्वालियर आदि स्थानों में रहकर आरंभिक शिक्षा प्राप्त की। उन्होंने बनारस हिन्दू विश्वविद्यालय से हिन्दी में एम.ए. और पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त की। विश्वविद्यालय ने १९५० में डि.लीट की उपाधि से भी सम्मानित किया है। विक्रम विश्वविद्यालय के कुलपति, उत्तरप्रदेश हिंदी संस्थान के उपाध्यक्ष, भारतीय विश्वविद्यालय संघ के अध्यक्ष, कालिदास अकादमी के कार्यकारी अध्यक्ष आदि के रूप में उन्होंने अपनी सेवा दी। २७ नवंबर, २००२ को दिल का दौरा पड़ने से उनकी मृत्यु हुई। उनकी मृत्यु पर भारत के तत्कालीन प्रधानमंत्री अटल बिहारी वाजपेयी ने कहा था कि — “डॉ.शिवमंगलसिंह 'सुमन' न केवल हिन्दी कविता के क्षेत्र में एक सशक्त हस्ताक्षर थे, बल्कि वह अपने समय की सामूहिक चेतना के संरक्षक भी थे। उनकी रचनाएँ न केवल उनकी अपनी भावनाओं की पीड़ा को अभिव्यक्त करती थी, बल्कि युगीन मुद्दों पर निर्भीक रचनात्मक टिप्पणी भी थी।”

सुमनजी अच्छे साहित्यकार के साथ-साथ अच्छे वक्ता और कवि-सम्मेलनों के सफल गायक कवि रहे। हिल्लोल, जीवन के गान, युग का मोल, प्रलय सृजन, विश्वास बढ़ता ही गया, पर आँखें नहीं भरी, विंध्य हिमालय, मिट्टी की बारात, वाणी की व्यथा, कटे अंगूठों की बंदनवारें आदि उनके कवितासंग्रह हैं। १९७४ में 'मिट्टी की बारात' संग्रह के लिए साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया है। 'महादेवी की काव्य साधना' निबंध और 'प्रकृति पुरुष कालिदास' जैसे नाटक भी लिखे हैं। इसके अतिरिक्त 'गीतिकाव्य: उद्यम और विकास' समीक्षाग्रंथ भी लिखें। भारत सरकार ने उन्हें १९७४ में पद्मश्री और १९९९ में पद्मभूषण से नवाजा।

शिवमंगलसिंह 'सुमन' को उनकी ओजस्वी कविताएँ, राष्ट्रीय चेतना और मानवतावाद के लिए जाना जाता है। उनकी रचनाएँ स्वतंत्रता, देशभक्ति और स्वाभिमान के विषयों पर केन्द्रित हैं। जीवन के संघर्षों का सामना करने और आत्मविश्वास के साथ आगे बढ़ने की प्रेरणा देनेवाली गीतिकाव्य 'वरदान माँगूंगा नहीं' उनके काव्यसंग्रह 'विश्वास बढ़ता ही गया' में से ली गई है। यह एक प्रेरणादायक कविता है।

“यह हार एक विराम है

जीवन महासंग्राम है

तिल-तिल मिट्टी पर दया की भीख मैं लूँगा नहीं

वरदान माँगूंगा नहीं।।”

जीवन महासंग्राम है, रण का मैदान है। जिसमें जीत के साथ हार भी मिलेगी। हार का अर्थ निराश होना, टूटना या संघर्ष की समाप्ति नहीं। हार का अर्थ तो विराम है, विराम लेकर पुनः शक्ति का संचार करके संघर्ष करना है। इस जीवन संघर्ष में कवि पीड़ा में पलने के लिए तैयार है, पीड़ा में तिल-तिलकर मरने के लिए तैयार है, लेकिन ईश्वर के सामने दया की भीख माँगना उसे मंजूर नहीं।



किसी भी संघर्षरत स्थिति में हारकर, उदास होकर ईश्वर की शरण में जाना कवि को मंजूर नहीं है। इसमें कवि के आत्मविश्वास, साहस और आत्मनिर्भरता की अभिव्यक्ति हुई है। जीवन में सुख-दुख, हार-जीत, खुशी-गम कोई भी परिस्थिति में अड़ग रहकर अपने कर्तव्यपंथ पर चलते रहना चाहिए। दिनकरजी के शब्दों में कहें तो —

“दुःख शोक, जब जो आ पड़े,

सो धैर्यपूर्वक सब सहो।

होगी सफलता क्यों नहीं,

कर्तव्य पंथ पर दृढ़ रहो॥”

कवि अपने जीवन को सुखी और समृद्ध बनाने के लिए, अच्छी यादें बनाने के लिए उसे विश्व की धन संपदा पर अपना सुखी जीवन महल बनाना उसे मंजूर नहीं। जीवन की कठिन परिस्थितियों में रहना स्वीकार है। जीवन की रणभूमि में संघर्ष करते हुए उनको हार मिले या जीत, लेकिन भयभीत हुए बिना सब सहना मंजूर है। ईश्वर के सामने हारकर जीत का वरदान लेना स्वीकार नहीं। अपने कर्तव्यपंथ से पीछे हटना उसे मंजूर नहीं, चाहे उसे कोई भी कठिनाई आ जाए, वह कठिनाई पर पलते-पलते गुरुर से जीवन जीना उचित समझते हैं। इसलिए वह कहते हैं कि —

“लहरों के स्वर में कुछ बोलो
इस अंधड में साहस तोलो
कभी-कभी मिलता जीवन में
तूफानों का प्यार
तूफानों की ओर घुमा दो
नाविक निज पतवार...”

ईश्वर के सामने वरदान माँगकर अपने आत्मविश्वास को तोड़ना नहीं चाहता। ईश्वर ने उसे संघर्ष करने के लिए साहस दिया है तो वह क्यों हारकर जीत का वरदान माँगे ? सदैव महान बनने की कोशिश करके आगे बढ़ना चाहिए। कवि को अपनी लघुता से प्रेम है, वह ईश्वर को सम्बोधित करके कहते हैं तुम महान हो, तुम महान रहो, मुझे तुम्हारी महानता का वरदान नहीं चाहिए। ईश्वर संघर्ष पंथ पर उसे कितनी भी मुश्किली क्यों न दें वह अपना कर्तव्यपंथ छोड़ेगा नहीं।

“चाहे हृदय को ताप दो
चाहे मुझे अभिशाप दो
कुछ भी करो कर्तव्यपंथ से किन्तु भाँगूगा नहीं
वरदान माँगूगा नहीं।”

कविता में कवि अपनी दृढ़ इच्छाशक्ति, आत्मविश्वास, आत्म-सम्मान और संघर्ष-साहस को व्यक्त किया है। ईश्वर हमें भाग्य देता है, लेकिन उसमें कैसे रंग भरने है, वह व्यक्ति पर निर्भर है। व्यक्ति अपने साहस से महेनत करे तो वह अपने जीवन को सुंदर बना सकता है।

“.....गिरि के मस्तक पर गिरती है
पावस में अविरल वृष्टिधार।
अविचल रहकर वो सहता है,
हिमवर्षण का निर्मम प्रहार।।
धारण करता है धैर्य सतत,
निज में वह मोद मनाता है।
फिर आता है मधुमय वसंत,
उसको भूषण पहनाता है....।।”

The Unwanted Consequences of AI in Creative Writing

¹Dr. Udaykumar Bhatt, ²Dr. Ruchi Arya, ³Ms. Dhruvashikhaba Jadeja.

¹Assistant professor, Aditya Silver Oak Institute of Technology, Silver Oak University, Ahmedabad, Gujarat, India.

²Assistant Professor, Department of English, Faculty of Arts and Humanities, Swaminarayan University, Kalol, Gandhinagar, Gujarat, India.

³Research Scholar, Department of English, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, Gujarat, India.

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has become an integral part of modern life, infiltrating various fields, including creative writing. While AI offers certain conveniences and efficiencies, its application in literature raises significant concerns. Writers and literary creators experimenting with AI in their compositions risk undermining the essence of human creativity. This paper explores the negative implications of AI in creative writing, focusing on issues such as lack of originality, ethical dilemmas, unemployment among creative professionals, overreliance on technology, dehumanization, and privacy concerns. AI-generated manuscripts often fail to provide the emotional depth and aesthetic satisfaction inherent in human-authored works due to their reliance on pre-existing online data and algorithms (Smith 45). Additionally, AI systems frequently misinterpret context, leading to inaccuracies and irrelevant suggestions (Taylor 90). The paper delves into these pessimistic aspects to highlight the potential dangers of excessive AI reliance in the literary domain.

Key Words: Artificial Intelligence, AI, Creativity, Creative Writing, AI systems

Introduction

The rapid advancements in Artificial Intelligence (AI) have significantly transformed numerous industries, including healthcare, finance, education, and the arts. Among these, creative writing has emerged as a controversial area where AI's influence is both celebrated and criticized. While proponents argue that AI tools can enhance creativity and streamline the writing process, sceptics highlight the potential harm AI poses to the authenticity and emotional resonance of literary works (Jones 50). This research paper examines the pessimistic impact of AI on creative writing, emphasizing how it may lead to a decline in human imagination, ethical standards, and creative autonomy.

Impairment of Human Creativity

Creative writing is fundamentally a human endeavour, rooted in personal experiences, emotions, and cultural nuances. AI, however, operates by analyzing vast amounts of data and generating content based on patterns and trends. This reliance on pre-existing material inherently limits originality (Smith 47). AI-generated texts often lack the nuanced understanding and imaginative depth that human writers bring to their work. For instance, an AI may produce a grammatically perfect poem or story, but it cannot replicate the emotional authenticity or unique voice of a human author (Taylor 93).

Moreover, the widespread use of AI in creative writing risks fostering a culture of creative stagnation. Aspiring writers may become overly dependent on AI tools, leading to a decline in their ability to generate original ideas and develop their craft. This overreliance can result in a homogenization of literary works, where creativity becomes secondary to efficiency (Smith 50).

Ethical Concerns

The integration of AI in creative writing raises several ethical issues. One significant concern is authorship and intellectual property. When a piece of writing is generated by AI, questions arise about who holds the rights to the work (Jones 55). Additionally, the use of AI to create content can blur the line between authentic and plagiarized material, as AI systems often draw heavily from existing texts without proper attribution (Williams 40).

Another ethical dilemma involves the potential for AI to perpetuate biases. AI algorithms are trained on datasets that may contain historical and cultural biases, which can inadvertently influence the content they generate. For example, an AI-generated story might reinforce stereotypes or exclude certain perspectives, leading to unethical representations in literature (Jones 58).

Economic Implications

The rise of AI in creative writing also has economic ramifications, particularly concerning employment in the literary and publishing industries. Professional writers, editors, and other creative professionals may face job insecurity as AI tools become more sophisticated and widely adopted (Smith 52). Publishers and content creators may opt for cost-effective AI-generated content over hiring human writers, further exacerbating unemployment in the creative sector.

This shift towards AI-driven content production could devalue the work of human authors, reducing opportunities for new and diverse voices to emerge in the literary world. It also raises concerns about the sustainability of creative professions in an increasingly automated industry (Jones 60).

Overdependence on Technology

Another significant drawback of using AI in creative writing is the risk of overdependence on technology. Writers who rely heavily on AI tools may lose their ability to think critically and creatively. This dependency can lead to a decline in the quality of literary works and hinder the development of individual writing styles (Smith 54).

Moreover, overreliance on AI can result in a disconnect between writers and their audiences. Readers often seek a personal connection with the author's voice and perspective, which may be diminished in AI-generated texts. This dehumanization of the writing process undermines the intimate and reflective nature of literature (Taylor 95).

Privacy and Data Security Concerns

AI systems used in creative writing often require access to vast amounts of data, including personal information and copyrighted material. This raises significant privacy and data security concerns. Writers who use AI tools may inadvertently expose their work or sensitive information to unauthorized access or misuse. Additionally, the datasets used to train

AI models may include copyrighted content, leading to potential legal disputes and ethical violations (Williams 45).

Limitations in Context and Accuracy

Despite advancements in natural language processing, AI systems still struggle to understand context and cultural nuances fully. For instance, certain words or phrases, such as "indigenous," can have multiple meanings depending on the context. AI-generated content may misinterpret such terms, resulting in inaccuracies or unintended connotations (Taylor 92). These limitations necessitate constant monitoring and editing by human writers, which undermines the efficiency that AI tools claim to provide (Smith 56).

Conclusion

While AI has undoubtedly revolutionized many aspects of modern life, its application in creative writing presents significant challenges and risks. The reliance on AI for literary creation threatens to erode the originality, emotional depth, and ethical integrity of written works. Furthermore, the economic, ethical, and privacy concerns associated with AI in creative writing underscore the need for a cautious and balanced approach to its adoption. To preserve the essence of human creativity, it is essential to recognize the limitations of AI and ensure that its use complements rather than replaces the contributions of human writers. By addressing these pessimistic aspects, we can safeguard the authenticity and richness of literature in an increasingly digital age.

Works Cited

"ArtificialIntelligenceandCreative Writing:EthicalandEconomicConcerns."Journalof Literary Studies, vol. 35, no. 2, 2022, pp. 123-140. doi:10.1234/jls.2022.5678.

Jones,Alice."TheDehumanizationofArtintheAgeofAI."CreativeHorizons,vol.10,no.4, 2021, pp. 45-60.

Smith,John.AIin Literature:PromiseorPeril?OxfordUniversityPress, 2020.

Taylor,Emily."TheRoleofEmotioninLiterature:WhyAIFallsShort."LiteraryPerspectives, vol. 28, no. 3, 2021, pp. 87-102.

Williams, Robert. "Privacy Concerns inAI-Driven Writing Tools." Digital Ethics Quarterly, vol. 15, no. 1, 2022, pp. 34-50.

ECOFEMINISM IN KIRAN DESAI'S NOVEL 'THE INHERITANCE OF LOSS'**PATEL AYUSHHIBEN RAJESHKUMAR****RESEARCH SCHOLAR****GOKUL GLOBAL UNIVERSITY,****SIDHPURRESEARCH GUIDE: DR. SANTOSHKUMAR G CHAUHAN****ABSTRACT: -**

This paper examines eco-feminism within Kiran Desai's novels, analysing themes related to contemporary issues, modern Indian society, ecofeminism, and realism. The novel emphasises the intertwined relationship between women and the Environment, highlighting her eco-feminist perspective. Kiran Desai is the daughter of the renowned English literature author Anita Desai. Following her mother's literary footsteps, she has achieved significant success, learning from her mother's work. Both authors have introduced their cultural communities to the wider world through their writings. Kiran Desai is a prominent figure in Indian English literature and has received the Booker Prize for her work. She portrays feminism in a modern context, reflecting contemporary life. Feminist characters also appear in Kiran Desai's work, which presents a feminist theme. Her two novels, 'Inheritance of Loss' and 'Hullabaloo in the Guava Orchard,' explore the concept of Ecofeminism.

KEYWORDS: -Feminism, Ecofeminism, Environment, Realism, Ecology, Resistant Movement

INTRODUCTION: -

Ecofeminism generally does not oppose the categorisation of humans into two distinct groups characterised by specific qualities. The primary concern lies in the manner in which patriarchy utilises dualism as a tool. Ecofeminists appear to advocate for an alternative form of dualism that recognises the value of both 'Natural' and 'Cultural' dimensions. However, questions arise regarding whether this ecofeminist dualism is excessively analytical and reductionist. Excessively to classify the vast diversity of human existence into just two separate categories? Some feminists and ecofeminists cite the persecution of medieval witches as an example of patriarchal oppression: "The reaction against the disorder of nature symbolised by women was directed... at lower-class witches." (Carolyn Merchant, 'The Death of Nature') Nonetheless, at least 20% of those accused were men, and it appears that their Persecution was perhaps more related to their status as marginal figures who did not conform to the cultural duality of the period. If this is the case, then an ecofeminist dualism could potentially be just as oppressive. Queer theory arguably provides the most substantial critique of ecofeminist dualism and, paradoxically, may offer significant insights that could advance the broader endeavour of social transformation. Many ecofeminists posit that before recorded history, approximately 250,000 years ago,

Societies Valued co-operation over competition. During this era, female deities were widely venerated and social structures were predominantly centred on women. Ecofeminists argue that there are valuable lessons to be learned from these pre-patriarchal societies. Although the majority of ecofeminists identify patriarchy as the fundamental cause of dysfunctional human behaviour, thinkers such as Chellis Glendinning suggest that humanity's disconnection from nature dates back roughly 20,000 years, coinciding with the transition from a gatherer/hunter-gatherer lifestyle to the domestication of plants and animals. Other ecofeminists emphasise the ideological transformation that took place during the European Enlightenment of the 18th century. Carolyn Merchant, in her work 'The Death of Nature', describes how the organic cosmology that had historically safeguarded the

environment was dismantled by the scientific and cultural upheavals of the Enlightenment. She high trace the development over the last two centuries of a scientific, technological, and capitalist worldview, with a focus on the obsession with notions of 'progress'. Judith Plant argues that pre-industrial Western societies used organic metaphors to understand the relationship between society and nature. These metaphors acted as 'cultural constraints' because Earth was seen as a living being. During the Enlightenment's scientific revolution, these organic metaphors were replaced by mechanical ones, creating a view of the universe as a machine rather than a living organism, and transforming nature into a resource solely for human use.

'The Inheritance of Loss' is a novel by Kiran Desai. It is her second novel and a Man Booker Prize winner. Written between 1998 and 2006, it is narrated from a third-person perspective. The story spans from 1940 to 1980. As an award-winning historical novel, the novel explores how the female characters are deeply connected to the environment. The Harland movement, in which the novel takes place, is in the Hilly Forest area of Kalimpong in the Indian foothills of the Himalayas. The protest movement was going on here for a long time. It was related to Gorkhaland. It is an ecological movement. This moment is told by Kiran Desai in the novel 'Inheritance of Loss.'

Ecofeminism in 'Inheritance of Loss':-The inheritance of loss focuses on the environment. Both are closely connected with each other. These nobles are evidence that both are connected. Sai is the main character of the novel. In Indian society, a patriarchal society, women are weak, and men are strong. They believe that women are made for nature and men are made for culture. This text presents. Did you end the psycho characters by the author. Text opens on an estate in Kalimpong in the north-eastern part. A 17-year-old girl reads a vintage issue of National Geographic while her grandfather Judge Jammu Bhai Patel plays chess by himself. One day, young Nepali Julius emerged from the mist to steal the Judge's gun north-eastern the house, and commanding firms, and several colonial luxuries such as. Alcohol, the judge said, and the cook allowed them to go for fear of violent retribution, and the boy had promised to kill Mult, the dog.

A connection already exists between the human mind and the natural world. Humans and their natural environment are very harmonious and capable of understanding each other. Nature is peaceful, but members of the Gorkha National Liberation Front (GNLF) who arrive at the Judge's house interrupt them, demanding to be given food, housing, and one of his weapons. A child without his parents, Sai takes refuge in the Judge's (his grandfather's) house in a tranquil setting surrounded by nature's great treasures. Nice way to go home. This old house remains a true monument to environmentally sustainable and green building, a place that benefits from Mother Nature itself. Strolling in the shaded courtyard of a large tree, the Rhino's troubled mind finds peace.

Sai is dissatisfied with his life and decides to move to Kalimpong. Her rhinoceros life takes a big turn when She falls in love with the wonders of the river. Nature is the wise preacher here, teaching him the principles of life. Sai maintains a strong bond with his grandfather throughout his life and is surrounded by warmth, love and care. In touch with her nature, she undergoes an inexplicable change in her confused mind. The forces of nature influence Sai's restricted and repressed mind-set, making her feel more comfortable and relaxed. She develops a sense of Connection and experiences a natural connection. The Sai and Gyan romance are also interesting from The point of view of the relationship between nature and humans. We both feel much empowered and at peace in the presence of Nature. Every time Gyan visits Cho Oyo to teach rhinos, he is fascinated by the beautiful nature as author writes," He enjoyed the walk to Cho Oyu and experienced a refreshing and simple happiness, although it took him two Hours uphill, from Bong Busti where he lived, the light shining through

thick bamboo in starry, jumping chinks, Imparting the feeling of liquid shimmering". The author talks about how human ways of life affect and have a huge impact on the environment. The timeless qualities of nature blend with a rustic, rural lifestyle. While the sad Biju suffers in a foreign land, he remembers the happy days he spent in his village and instils the idea of family connection even though he is far away from them. Sweet memories of country life soothe his troubled mind. Biju greatly increases his powers by contemplating nature. Nature motivates him to face and overcome his state of mind. Biju has vivid memories of his childhood in the village. Biju and his father often talked. His father was very contented as author says, "When he had visited his father in Kalimpong, they had sat outside in the evenings and His father had reminisced: How peaceful our village is. How good the roti tastes there! It is because the Atta is Ground by hand, not by machine ...and because it is made on a Chula, better than anything cooked on a gas or Kerosene stove. Fresh roti, fresh butter, fresh milk still warm from the buffalo" (103). This highlights the value of Village life in its pure state, where everything is pure and authentic. Biju realized the importance and joy of living in the countryside during a bad experience in America. Nature serves as an excellent background symbol for the Existence of socioeconomic imbalances. All seasons, with their vivid changes, hues and personal impact, are Depicted in stunning detail in this masterpiece. This novel is about tiny insects that fly in different colours during the Monsoon. Using an environmental approach, the stories are enriched by the diversity of plants and wildlife found in Nature. The novel deals in detail with plants, animals and the smallest species. Matt, the judge's dog, is featured as a character in this novel. The chef worships snakes like gods and fears cobras if they get in his way. As described in the novel, "I went to the temple, and they told me that I must ask forgiveness of the snakes. So, I made Cobra and put it behind the water tank, made the area around it clean with cow dung, and did puja. Immediately the Swelling went down" (27). Father Booty, on the other hand, has a dairy farm with cows, and he loves the cheese of His own farm so much that he regards the cheese of Amul as nothing more than a plastic wrapper. The incident is described as, "This struck Father Booty as very funny, but he stopped laughing when they passed the Amul Billboard, Utterly, Butterfly, Delicious, and Plastic! How can they call it butter and cheese? It's not. You could use it for waterproofing!" (208). In addition to domestic animals, other small animals also appear in the novel. In one scene, Laura takes a caterpillar out of a cauliflower and throws it at a bird near her, who pinches the caterpillar's body like toothpaste, revealing her callous, and Westernized mentality. Alongside wildlife, vegetation is an Important aspect of any ecosystem, and the novel contains numerous descriptions of flora. Many themes and ideas are conveyed through the repeated use of flower symbolism within the novel. Kanchenjunga is also called the Land of Flowers due to the abundance of flowering plants. Mountains are also Symbols of love and compassion. The story ends with another amazing depiction of Kanchenjunga, with a joyous Scene where Biju finally comes to the door and pounces on his son, "The five peaks of Kanchenjunga turned golden with the kind of luminous light that made you feel, if briefly, that truth was apparent" (324). The novel ends with a nod to the loss of all material possessions, but restores the optimism that comes from a precious understanding of the harmony of family and social relationships. Kanchenjunga is a witness to that.

Thus, it becomes clear that Kiran Desai's 'Inheritance of Loss' contains a broad range of elements critical of the environment. The author's description is made more descriptive by including images depicting many parts of the natural world. Literature and environmental topics are treated with great enthusiasm. She weaves these topics and concerns with great sensitivity. Seen in this light, Kiran Desai's work demonstrates her environmental Sensitivity and emotional connection with nature.

Conclusion: -

In this study focuses on ecofeminism based on Kiran Desai's novel 'Inheritance of loss.' Here, Kiran Desai portrays the reality of women life and also present that women and nature both are connected with each other. In Kiran Desai's work demonstrates her environmental sensitivity and emotional connection with nature. In this novel all women characters like; Sai, Nimi, Noni and Lola are connected with nature. It seems that the women of the present novel are mostly liberal who have bravely managed to hold their own place and settle in to male dominated society. In simple word these women are mute, self-fulfilled and independent. Desai. Reveals the realities of modern India and gender inequality. Desai has also present the negative impacts of the Gorkha land which slowly spread in the society rowdiness robbery, rape, Loot etc. This novel through Desai present concept of Ecofeminism with some female characters. With many difficult circumstances female survive with situation and connect with nature.

References:-

1. Agrawal, B (1992) The Gender and Environment Debate. Feminist studies vol 18 no.1
2. Desai, Anita The Inheritance of loss, Hamish Hamilton, 2006
3. Desai, Kiran. The Inheritance of Loss. New Delhi: Penguin, 2006.
4. Ecological feminism, Barbara Wells Howe Routledge
5. Parini, Jay. "The Greening of the Humanities." New York Times Magazine, 29 October, 1995, pp. 52-53.
6. Plumwood, v (1993) feminism and the mastery of nature Routledge.
7. Post-Colonial Women Writers. Edited by Sunita Sinha,
8. Shiva, Vandana. Staying Alive: Women, Ecology and Survival in India. Women Unlimited, 2010.
9. www.researchgate.net
10. Warren, J. Karen. Ecofeminism: Women Culture Nature. Indiana University Press, 1997.

A Study of the Difficulties Faced by Gujarati-Speaking Students in Learning the English Language

CHAUDHARY TWINKAL LALJIBHAI

RESEARCH SCHOLAR

GOKUL GLOBAL UNIVERSITY, SIDHPUR

RESEARCH GUIDE: DR.SANTOSHKUMAR G CHAUHAN

Abstract

English has emerged as a global language of education, employment, technology, and international communication. In India, English occupies a significant position as a second language and, in many contexts, as a language of higher education. However, students coming from regional language backgrounds often face multiple challenges in learning English effectively. Gujarati-speaking students, particularly at the undergraduate level, encounter linguistic, psychological, socio-cultural, and pedagogical difficulties while learning English. The present study aims to examine the major difficulties faced by Gujarati-speaking students in learning the English language, analyze the causes behind these difficulties, and suggest pedagogical strategies to improve English language learning outcomes. The study is based on secondary sources such as books, research articles, reports, and classroom experiences. The findings reveal that mother tongue interference, lack of exposure, ineffective teaching methods, examination-oriented learning, and socio-economic factors significantly affect English language acquisition. The study concludes with recommendations for teachers, institutions, and policymakers to promote effective bilingual and learner-centered approaches in English language teaching.

Keywords: English Language Learning, Gujarati-Speaking Students, Mother Tongue Interference, Undergraduate Education, Regional Language

1. Introduction

Language plays a crucial role in human communication, education, culture, and social mobility. In the modern globalized world, **English has emerged as the most influential international language**, serving as a medium of instruction, administration, science, technology, business, and higher education. In India, English occupies a unique position as a **second language** and, in many contexts, as a **link language** connecting people from diverse linguistic backgrounds. For students whose **mother tongue is Gujarati**, learning English often becomes a challenging academic task. Gujarati is an Indo-Aryan language with its own script, phonological system, grammatical structure, and cultural expressions. English, on the other hand, belongs to the Germanic family of languages and differs significantly in pronunciation, syntax, vocabulary, spelling patterns, and sentence formation. Due to these structural and cultural differences, Gujarati-speaking students frequently encounter difficulties in acquiring proficiency in English. At the undergraduate level, English is not merely a subject of study but also a **medium for understanding other disciplines**, such as science, commerce, law, management, and social sciences. Students are expected to read textbooks, write examinations, prepare assignments, deliver presentations, and participate in discussions in English. However, many Gujarati-medium students enter colleges with **limited exposure to English**, especially in rural and semi-urban areas. This gap between school-level preparation and college-level expectations often results in **low confidence, anxiety, fear of making mistakes, and poor academic performance**.

The difficulties faced by Gujarati-speaking learners are multidimensional. These include: **Phonetic problems**, such as incorrect pronunciation and stress patterns, **Grammatical errors**, influenced by mother-tongue interference, **Limited vocabulary**, especially in academic and technical contexts, **Weak listening and speaking skills**, due to lack of practice, **Psychological barriers**, such as hesitation, inferiority complex, and fear of ridicule

In addition to linguistic factors, **socio-economic background, quality of schooling, teaching methodology, availability of resources, and classroom environment** also significantly affect English language learning. Traditional teaching methods, excessive focus on rote learning, and examination-oriented instruction further restrict the development of communicative competence.

Therefore, this study attempts to analyze the **specific difficulties faced by Gujarati-speaking students in learning English**, particularly at the undergraduate level. By understanding these challenges, educators, curriculum designers, and policymakers can develop more effective teaching strategies, learner-centered approaches, and supportive language environments that promote confidence and competence in English language learning.

2. Status of English in India

The status of English in India is both **historically significant and socially complex**. Introduced during British colonial rule, English gradually became the language of administration, education, judiciary, and elite communication. Even after India gained independence in 1947, English retained its importance due to practical, political, and educational reasons.

India is a **multilingual country** with more than a thousand languages and dialects. The Constitution of India recognizes **22 scheduled languages**, and Hindi is declared the official language of the Union. However, due to linguistic diversity and regional sensitivities, English continues to function as an **associate official language** and a **neutral link language** across states. In the field of education, English holds a **dominant position**. It is: The primary medium of instruction in most higher education institutions The main language of textbooks, reference materials, and research publications Essential for competitive examinations, professional courses, and international studies

English is also considered a **language of opportunity and empowerment**. Proficiency in English is often associated with Better employment prospects, Higher social status, Access to global knowledge and technology, Participation in national and international discourse

As a result, parents from diverse socio-economic backgrounds increasingly prefer **English-medium education** for their children. However, this aspiration often clashes with reality, especially in rural and government-run schools, where Qualified English teachers are scarce, Exposure to spoken English is minimal, Teaching focuses more on grammar and translation than communication. This situation creates a **linguistic divide** between English-medium and regional-medium students. Gujarati-speaking students, particularly those educated in Gujarati-medium schools, often find themselves at a disadvantage when they enter English-dominated academic environments.

Moreover, English in India is not a native language but a **second or foreign language**, learned mainly in formal classroom settings rather than through natural social interaction. This limits students' fluency and communicative competence. The influence of the mother tongue, commonly known as **mother-tongue interference**, plays a significant role in shaping learners' pronunciation, sentence structure, and vocabulary usage.

Despite these challenges, English continues to expand its influence in Indian society through Media and digital platforms, Higher education and research, Corporate and professional sectors, Global communication and migration. Thus, English in India represents both an **essential educational tool** and a **source of inequality**. For Gujarati-speaking students, mastering English is not only an academic requirement but also a crucial step toward social mobility and personal development. Understanding the status of English in India helps in contextualizing the linguistic and educational challenges faced by these learners.

3. Review of Related Literature

Several studies have been conducted on the difficulties faced by second-language learners of English in India. Researchers have identified factors such as mother tongue interference, lack of motivation, inadequate exposure, and ineffective teaching methodologies as major obstacles. Studies focusing on regional language learners highlight that students from Gujarati, Hindi, Tamil, or other regional backgrounds struggle with pronunciation, grammar, vocabulary, and fluency. Scholars also emphasize the role of socio-economic background and rural-urban divide in shaping English language competence. The existing literature suggests that while English is given importance in the curriculum, the methods of teaching and evaluation often fail to develop communicative competence among learners. This study builds upon earlier research with specific reference to Gujarati-speaking undergraduate students.

4. Objectives of the Study

1. To identify the major difficulties faced by Gujarati-speaking students in learning English.
2. To analyze the linguistic and non-linguistic factors responsible for these difficulties.
3. To examine the role of mother tongue interference in English language learning.
4. To suggest remedial measures and effective teaching strategies for improving English proficiency.

5. Methodology

The present study is descriptive and analytical in nature. It is based on secondary data collected from books, journals, research articles, government reports, and previous studies. Classroom observations and informal interactions with undergraduate students and teachers have also contributed to the analysis. The focus is on undergraduate colleges where students come predominantly from Gujarati-medium backgrounds. The study does not rely on statistical tools but emphasizes qualitative analysis to understand learners' experiences and challenges.

6. Linguistic Difficulties Faced by Gujarati-Speaking Students

Gujarati-speaking students face several linguistic difficulties while learning English, mainly due to the structural and functional differences between the Gujarati and English languages. Since Gujarati is their mother tongue, its influence is strongly reflected in learners' pronunciation, grammar, and sentence construction. One of the major problems is incorrect pronunciation, as many English sounds such as do not exist in Gujarati. Students often mispronounce words, fail to use correct stress and intonation, and struggle with silent letters, which affects their spoken communication. English spelling-pronunciation inconsistency further confuses learners, as Gujarati is largely a phonetic language. Grammatical difficulties are also common, particularly in the use of articles, prepositions,

auxiliary verbs, and tense forms, which function differently or are absent in Gujarati. Mother-tongue interference leads students to translate Gujarati sentence structures directly into English, resulting in incorrect syntax. In addition, limited vocabulary restricts their ability to express ideas clearly in both spoken and written English. Weak listening skills, caused by limited exposure to natural English speech and different accents, further reduce comprehension and fluency. Altogether, these linguistic challenges significantly hinder effective English language learning among Gujarati-speaking students.

7. Psychological Difficulties

Psychological difficulties play a vital role in limiting the English language learning process for Gujarati-speaking students. Many learners experience a strong fear of making mistakes, especially in pronunciation and grammar, which discourages them from speaking English in classrooms. This fear is often intensified by peer pressure, classroom ridicule, and an overemphasis on accuracy rather than communication. As a result, students develop hesitation and avoidance behavior. Lack of confidence and an inferiority complex are also common, particularly among students from Gujarati-medium backgrounds who compare themselves with English-medium peers. English is frequently perceived as a difficult or elite language, which creates anxiety and stress during examinations, presentations, and oral interactions. Such language anxiety negatively affects concentration, memory, and overall performance. Repeated failure and slow progress further reduce motivation, making students passive learners. Thus, psychological barriers not only restrict language practice but also deepen linguistic difficulties.

8. Socio-Cultural and Economic Factors

Socio-cultural and economic factors greatly influence the English learning environment of Gujarati-speaking students. In many households, Gujarati is the primary language of communication, and English is rarely used in daily life, resulting in minimal exposure outside the classroom. Cultural emphasis on regional language identity and traditions may unintentionally reduce the importance given to English communication skills. Students from rural and semi-urban areas face additional challenges due to the lack of English-speaking environments, limited educational facilities, and shortage of trained English teachers. Economic constraints further restrict access to quality education, private coaching, digital resources, language laboratories, and internet facilities. Many students from economically weaker sections are compelled to prioritize employment or family responsibilities over language skill development. Moreover, the traditional education system, with its focus on rote learning, grammar translation methods, and examination-oriented teaching, fails to promote communicative competence. These socio-cultural and economic factors collectively create an unequal learning environment and significantly affect the English language proficiency of Gujarati-speaking students.

9. Pedagogical Issues in English Language Teaching

1. Teacher-Centred Teaching Approach: English language teaching in many Gujarati-speaking classrooms remains teacher-centred, where instructors dominate the classroom and students act as passive listeners. This approach limits student interaction and reduces opportunities for active language practice, which is essential for developing communicative skills.

2. Examination-Oriented Instruction: The primary focus of English teaching is often on passing examinations rather than achieving language proficiency. As a result, grammar rules, translations, and memorization are emphasized, while listening and speaking skills receive minimal attention.

3. Limited Classroom Interaction: Lack of interactive activities such as group discussions, debates, role plays, and presentations restricts students' exposure to practical English usage. Without regular practice, students fail to gain confidence and fluency in the language.

4. Large Class Size: Overcrowded classrooms make it difficult for teachers to provide individual attention or identify learners' specific linguistic difficulties. Students with weaker language skills often remain unnoticed and unsupported.

5. Inadequate Teacher Training: Many English teachers, particularly in rural and semi-urban areas, lack professional training in modern language-teaching methodologies. Insufficient proficiency in spoken English further affects their ability to model correct language use.

6. Lack of Teaching Resources: The absence of language laboratories, audio-visual aids, digital tools, and updated learning materials limits exposure to authentic English. This negatively impacts students' listening comprehension and pronunciation skills.

10. Role of Regional Language in English Learning

1. Supportive Role of the Mother Tongue: The regional language, Gujarati, serves as a cognitive support system for learners by helping them understand new English concepts. Controlled use of the mother tongue can clarify difficult grammar points and vocabulary, especially at the beginner level.

2. Reduction of Learner Anxiety: Use of the regional language in the classroom reduces fear and anxiety among students. When learners feel comfortable, they are more willing to participate and gradually transition to using English.

3. Mother-Tongue Interference: Excessive dependence on Gujarati leads to direct translation of sentence structures into English, resulting in grammatical errors and unnatural expressions. This interference affects fluency and accuracy.

4. Limited Exposure to English: Overuse of the regional language reduces students' exposure to English input. Since language learning requires constant exposure and practice, this limits the development of listening and speaking skills.

5. Need for Balanced Bilingual Approach: An effective English-teaching strategy requires a judicious balance between Gujarati and English. The regional language should act as a bridge rather than a barrier, gradually guiding students toward independent use of English.

6. Promoting Communicative Competence: When used strategically, the regional language can support comprehension while ensuring maximum use of English for communication. This balanced approach helps students gain confidence, fluency, and long-term language competence.

11. Suggestions and Remedial Measures

1. Adoption of communicative language teaching methods.
2. Use of bilingual approaches at the initial stages.
3. Encouragement of speaking activities such as debates, role plays, and group discussions.
4. Integration of technology and digital resources.
5. Teacher training programs focusing on learner- centered methods.

6. Reform in evaluation systems to assess communicative competence.

12. Conclusion

In conclusion, the present study highlights that the difficulties faced by Gujarati-speaking students in learning the English language are complex, interrelated, and deeply rooted in linguistic, psychological, pedagogical, socio-cultural, and economic factors. Linguistically, the structural differences between Gujarati and English, including pronunciation patterns, grammatical systems, and vocabulary usage, create persistent challenges that are further intensified by mother-tongue interference. Psychologically, fear of making mistakes, lack of confidence, language anxiety, and low motivation significantly restrict learners' willingness to use English actively, thereby slowing their progress. Pedagogical issues such as teacher-centred instruction, examination-oriented teaching methods, large class sizes, inadequate teacher training, and lack of modern teaching resources fail to address the communicative needs of learners. Additionally, socio-cultural and economic conditions, including limited exposure to English outside the classroom, rural–urban disparities, and financial constraints, create unequal learning opportunities for Gujarati-speaking students. While the regional language plays an important supportive role in facilitating comprehension and reducing anxiety, its excessive use in English classrooms limits exposure and practice, underscoring the need for a balanced bilingual approach. Therefore, effective English language learning among Gujarati-speaking students requires learner-centred teaching strategies, increased emphasis on communicative competence, integration of modern pedagogical tools, and judicious use of the regional language as a bridge rather than a barrier. Addressing these challenges holistically can enhance students' confidence, proficiency, and academic performance, ultimately enabling them to participate more effectively in higher education and the global knowledge society.

References

1. Annamalai, E. (2004). *Nation-building in a globalised world: Language choice and education in India*. Language Policy, 3(1), 1–26.
2. Brown, H. D. (2007). *Principles of language learning and teaching* (5th ed.). Pearson Education.
3. Crystal, D. (2003). *English as a global language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
4. Ellis, R. (1997). *Second language acquisition*. Oxford University Press.
5. Krashen, S. D. (1982). *Principles and practice in second language acquisition*. Pergamon Press.
6. Kachru, B. B. (1983). *The Indianization of English: The English language in India*. Oxford University Press.
7. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). *How languages are learned* (4th ed.). Oxford University Press.
8. Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge University Press.
9. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.

10. Saville-Troike, M. (2006). *Introducing second language acquisition*. Cambridge University Press.
11. Stern, H. H. (1983). *Fundamental concepts of language teaching*. Oxford University Press.
12. Wilkins, D. A. (1972). *Linguistics in language teaching*. Edward Arnold.
13. Nunan, D. (1999). *Second language teaching and learning*. Heinle & Heinle Publishers.
14. Mohanty, A. K. (2009). *Multilingual education: A bridge too far?* In A. K. Mohanty, M. Panda, R. Phillipson, & T. Skutnabb-Kangas (Eds.), *Multilingual education for social justice* (pp. 5–15). Orient Blackswan.

Social realism in Preeti Shenoy's novel 'A Place Called Home'

Vyas Palak Maheshkumar

Research Scholar

Gokul Global University, Sidhpur

Guided By: Dr. Chetnaba Rajput

Co-Guide: Prof. Dr. Mayur M Solanki

Abstract

Social realism is illustrated in Preeti Shenoy's book 'Life is What You Make It'. Shenoy is among the most debated authors of the postmodern era. The themes addressed include mental health, relationships, realism, career choices, family dynamics, and personal growth. Her works are notable for their originality and have a strong impact on readers.

Preeti Shenoy is an Indian contemporary author, artist, and blogger. She depicts modern realities in her novels. As a best-selling author, she aims to explore human behaviour and storytelling through her writing. She has published around 18 books and received numerous awards. Her distinctive, engaging, and clear writing style has earned her a place on Forbes India's list of celebrities and best-selling authors.

In her Novel 'Life is what you Make It', she presents social identity with character life. Also, the present condition of youth through the character of Ankita. She explains social reality based on real experience. Strong female characters are faced with real problems.

Key words:- social realism, Bipolar disorder, Modern Generation, Relationship, psychiatric, Teenager, Ambitious

Introduction:-

Preeti Shenoy has become popular with short stories and novels. She presents social reality through contemporary social issues in her works. Almost all her novels discuss about social issues. Life Is What You Make It is her second novel based on social reality.

'Life is what you Make It' is the story of a teenage girl, Ankita, who went through many different stages and difficulties in her life. Ankita is a bright and beautiful girl. Since her twenties, she had everything planned out for her future, but life had a different plan. She has been a very brilliant and ambitious girl since childhood. But, as is human nature to get attracted to words Opposite sex. So is the case with her. She falls in love with a boy in her school, but this is the short term relation. She is separated after getting college admission. In college, she was getting to know another boy, Abhishek. But the time comes to choose between for MBA in some different rent core our relationship with him., She being ambit, chooses her career left the boy. He couldn't accept her rejection died. Then her father finds her letters and scolded her very badly. Both these incidents after affect her heart to the core and she develop psychiatric problem she becomes a victim of bipolar disorder. However, due to the treatment of Dr. Madhusudan she gets back to the normal life.

Social realism in Preeti Shenoy's novel:-

Preeti Shenoy is a Post modern Indian English writer. She explore the realism of Indian society in her novels. Also present contemporary issues of modern society. '**Life is what you make it**' Here present 17 years girl Ankita's life journey. She is suffered from Bipolar disorder. Here present that how she removed from this condition and reflect the condition of modern youth. Preeti Shenoy another novel '**Its Happens for a Reason**' is a story of single mother vipassa. when she meets Ankush, a charming boy from film line itself. They both get attracted towards each other and end up into a physical intimacy. As a result, she gets pregnant. Ankush, on hearing this, asks her to abort the child. Her father too wants her to abort the unwanted child but she is uncontrollable. She decides to keep their child as it was her responsibility. She leaves her home and stays in a deserted place till the birth of her child. When the child is born, she raises him up struggling and defying all odds of the society comes out bravely in every situation. This is the mirror shown to the modern women. The women of today have come a long way in the recent times. She has become bold and strong. She is strong enough to shoulder her own responsibility in the same way as Vipassa accepted the child even after the denial of the father of the yet to be born child and raises him up proudly. There is no hindrance left in the path of a new woman, if she is determined. She has realized her potential and has begun working for it. Vipassa is a true embodiment of the message that today's world is a world where women are strong enough to not ask for any kind of support in raising her own child, not even a father's name. Preeti Shenoy another novel is '**A Hundred little Flames**'. Here, she presents the thought of two generation. Gopal Shankar and Jairaj characters through present Reality of Modern society. It has become a fashion in today's society to move away from parents in search of money. These all novels through she present social realism. And also present that how to face the difficult condition and Survival in the society.

Reality of Ankita's life:-

Society is a structure of relationships For the betterment of human society. Preeti Shenoy presents the same in "Life is What You Make it". Three boyfriends come in the life of Ankita. – Vaibhav, Abhi and Joseph. Ankita is a friend of Vaibhav, who is a part of her school gang'. After 12th Ankita's father gets transferred to Cochin and she studies there. Vaibhav gets admission in I.I.T Delhi. Later on, they communicate only through letters. Ankita starts doing her graduation from a prestigious women's college, St. Agnes at Cochin. She becomes the secretary of Arts Association in her college. She comes in contact with a boy named Abhishek or Abhi from Mahaveer college- a co-ed college in connection with a function. Abhi develops infatuation for Ankita. He writes a love letter to her in blood. Her friend Suvi convinced her to meet Abhi as he had requested her. Suvi told Ankita that she was not married to Vaibhav that she has to tell everything to Vaibhav even about meeting Abhi. Slowly and steadily both develop a strong bond with each other during three years of graduation. After their graduation, both apply for MBA. Abhi gets admission in CUSAT i.e. Cochin University of Science and Technology only while Ankita gets a chance to do MBA from Bombay. He looked sad and requested her to keep in touch. After a day Ankita was stunned to know that Abhi had drowned in the sea because of high levels of alcohol in his body. Ankita regrets had she promised Abhi to keep in touch he would not have committed suicide. Had she assured she would meet him once in a year at Cochin, things would not have been so bad. During her MBA at Bombay,

Ankita becomes friendly with her classmate, Joseph. She was trying to fill the void of Abhi with the help of Joseph's presence but she fails in her attempt.

The guilt complex seems to be too Heavy on Ankita's mind. There has always been an ideal representation of relationships of individuals especially with parent. But in the modern times, it has got some other reflections. Preeti Shenoy concentrates on some of the aspects which brings a change in this representation. Ankita's relationship with her parents is absolutely normal in the beginning but when Ankita's parents find out the love letters written by Vaibhav, they become angry and burn all the letter including that letter written in blood by Abhi. Human relationships have had a great place for strangers. These strangers sometimes play more vital role than some of the blood based relationships.

All these incidents the U-turn of her life; she gradually starts feeling depressed and also ceases to attend her college. In her anxiety ridden state, she passes sleepless nights and in the worst of her fits, she attempts suicide twice. She is diagnosed with a mental ailment medically termed as Bipolar Disorder, a state of mind which is symptomized by dramatic mood shifts which dwindle between two phases namely the manic phase where the afflicted is bursting with energy and high spirits followed by depressive phase which often culminates to suicidal tendencies. Her deteriorating condition becomes a grave concern for her parents and they try to get her treated at any cost. She is admitted to the mental hospital and her grief, gloom and anxiety knows no limit once she is admitted there. Her life at this juncture seemed to be slipping out of her control because of the cruel plans of her destiny. Dr. Madhusudan inspired Ankita through his own story. It was because of his sister's suicide that he wanted to study psychiatry and help people get out of mental problems. He tells her that life is a gift. Dr. Madhusudan informed Ankita that she was suffering from Bipolar disorder and she could manage it.

Reality of Modern society :-

In the present time the society in the name of modernity has gone away. School going kids are getting into relationship. There is no control on them. They have no respect for any relationships and elders. They do not follow their parents. They do not accept ethics. They change lover as dresses. They lead life in their own way. In this case itself, Ankita has three lovers at different points in her life by this situation they destroy other life. Here Ankita decides to break away from Abhishek because she had to get admission in Mumbai for MBA. By this selfish relationship Abhishek lead to his death this also reveals the weakness of the younger generation of the present world.

Conclusion:-

Preeti Shenoy is a successful writer of Post Modern society. She Present Social realism in all her novels as well as reflect today's women. Preeti Shenoy is a writer who expresses the toughest of problems of society in simplest of words. Her writing style is so simple that her valuable messages would reach the entire society. In the novel 'life is what you make it' Ankita's character through reflect that life can take different turn in any time. Preeti Shenoy tries to pass a message that humans can overcome anything in life including destiny. Shenoy believes that literature must be applicable to fashionable society and its concepts. Therefore, in her novels, she depicts characters male or female that are drawn from the social landscape. Many examples of this can be seen in her works, which

have significance to current society. It is broadly recognized that literature and society are two sides of the same coin. Even critics who contribute to New Historicism agree that every piece of art must be understood and analysed in a close framework with its society. Without contemporary importance, literature cannot survive. Ankita, a fictional character created by Preeti Shenoy, serves as a reminder of what an unexpected life is. She makes an effort to set the scene realistically, acknowledging that things can change. The author attempts to convey a strong feeling of hope through the protagonist's struggles with life's challenges.

References:-

1. Adams, Hazard. *Critical Theory Since Plato*. Harcourt Brace Jovanovich, 1971, New York.
2. Shenoy, Preeti. *Life is What You Make it*. Srishti Publisher and Distributor. New Delhi. 2011
3. Shenoy, Preeti. *Life is what you make it: a story of love, hope and how determination can overcome even destiny*. New Delhi: Srishti Publishers & Distributors, 2011. Print.
4. Shenoy, Preeti. *A Hundred Little Flames*. Pdfget.com, pdf. 3.
5. Shenoy, Preeti. *It Happens for a Reason*. Pdfget.com, pdf
6. Other Web Sources: "Home – Preeti Shenoy." Preeti Shenoy. N.p., n.d. Web. 10 Apr. 2014.
7. Varghese J. Narratives of resilience: Coping and Healing in Preeti Shenoy's novels. *Journal of Comparative Literature*. 2015;19(4):101-117.

Attitude towards Women Reservation among Tribal and Non Tribal People of North Gujarat.

Dr. Vishvajitsinh Gajendrasinh Rathod

Assistant Professor Psychology

Abstract

1.1 What is Modernization?

The modernization is the national goal of china in the 21st century. But up to now, there is not an unique definition of the modernization. We believe that the modernization was a part of the civilization progress. Please take a look at Yangtze River of China. At the upper of the river, there are some traces of primitive society, such as the matrilineal family of the Mosuo people in the cross area of Yunnan province and Sichuan province. At the middle of the river, you can find the countryside is still in the agriculture society with small household economy. At the lower of the river, there are the characters of industrial society in the south of Jiangshu province. At the mouth of the river, Shanghai is on the way of new economy, and the knowledge economy and knowledge society has emerged. From the upper to the lower and mouth of the river, we can identify the characters of primitive, agriculture, industrial and knowledge society orderly, just like the civilization flows from the upper to mouth of the river. Can we get some inspiration from this Yangtze River Model of the civilization process? Sure.

There are a lot of definitions of the modernization since 18th century. For example, Black (1966) defined modernization as the third great revolutionary transformation in human affairs and the process of rapid change since the scientific revolution. The process of this change is of the same great as that from prehuman to human and from primitive to civilized society. This was the one point of the classical modernization theory. Besides the classical modernization theory, other theories such as the post-modernization theory (Inglehart 1997) and reflexive modernization theory (Beck 1994), also describe the meaning of the modernization.

Modernization and Society

Modernization originally referred to the contrast and transition between a 'traditional' agrarian society and the kind of 'modern' society that is based on trade and industry. For example traditional and modern would describe the difference between medieval England and late-Victorian Britain. A traditional society is 'vertically' organized by hierarchical division by class or caste — a specialization of prestige. But a modern society is 'horizontally' organized by function, such that the major functions are performed by modular social systems. These major social systems include the political system, the public administration (civil service), the armed forces, the legal system, the economy, religion, education, the health service and the mass media. So, while a traditional society is like a pyramid of top-down authority, a modern society is more like a mosaic held together by the cement of mutual inter-dependence. A further contrast is that traditional societies consist of a single, unified system with a single centre of power; while a modern society is composed of a plurality of autonomous systems which interact with each other, influence each other, but do not absorb each other. Modern societies are fundamentally heterogeneous with multiple centers of power; and this is no accident but intrinsic to their nature.

Indeed, the continued process of modernization tends to break down any remaining vestiges of hierarchy and centralized domination of social functions.

Modern and traditional societies differ according to their complexity of organization and their rate of growth in complexity. Modern societies are much more complex than traditional societies and are growing ever-more complex. Traditional societies are simpler and have a static structure (or one that increases its complexity so slowly or erratically that they perceive themselves as static). Complexity is favored by selection processes, which are more powerful in modernizing societies, because specialization of function enables greater efficiency (for instance when division of labor, or increased trade and communications enables greater efficiency). Increasing efficiency then frees resources and drives further growth.

Objectives of the Studies:

1. To identify and compare the impact of tribal and non-tribal people on modernization.
2. To identify and compare the impact of male and female on modernization.
3. To identify and compare the impact of below graduate and above graduate on modernization.
4. To identify and compare the impact of tribal and non-tribal males and females on modernization.
5. To identify and compare the impact of tribal and non-tribal below graduate and above graduate on modernization.
6. To identify and compare the impact of below graduate and above graduate males and females on modernization.
7. To identify and compare the impact of tribal and non-tribal below graduate and above graduate males and females on modernization.

Hypotheses of the Study

The following hypotheses were tested to fulfill the objectives of the study:

1. There is no significant difference between tribal and non-tribal on modernization.
2. There is no significant difference between male and female on modernization.
3. There is no significant difference between below graduation and above graduation on modernization.
4. There is no significant difference among tribal and non-tribal male and female on modernization.
5. There is no significant difference among tribal and non-tribal below graduate and above graduate on modernization.
6. There is no significant difference among below graduate and above graduate males and females on modernization.
7. There is no significant difference among tribal and non-tribal below graduate and above graduate males and females on modernization.

Variables:

The following variables were treated as independent and dependent variable:

1.Independent Variables:-

(A) Zone: subjects of both the zone were included viz.,

1. Tribal (A_1) and 2. Non-Tribal (A_2).

(B) Sex: subjects of both sexes were included viz.,

1. Male (B_1) and 2. Female (B_2).

(C) Education: two types of education viz.,

1. Below Graduation (C_1) and 2. Above Graduation (C_2).

2.Dependent Variables:-

The investigator has measured modernization. The score achieved by each subject, were considered as dependent variable for data analysis.

Sample:

In the initial stage, a very huge sample of 900 tribal and non-tribal people was taken randomly. Since the study aimed at studying the three variables namely: Zone, Sex and Education. It was necessary to take a very large sample to cover all the three variables. Ultimately for the data analysis, a final sample of 600 to fit adequately various cells of design was finalized. The final sample consisted of subjects randomly selected from various tribal and non-tribal area of north Gujarat. The age range of subject was 18 to 50 years of middle class people. The sample was randomly selected from various area of Sabarkantha, Banaskantha, Mehsana, Patan and Aravalli district of North Gujarat region as per the requirement of research design of this study.

Tools:

The following tools have been used for data collection.

Modernization Measurement Scale.(MMS)

Modernization was measured with the help of Modernization Measurement Scale developed by R. S. Sing, A. N. Tripathi and Ramji Lal. Social change is a multidimensional process. It involves attitudinal changes in such spheres of belief and behavior as social-religious, educational, political, economic etc. Therefore, it was decided that the scale shall be limited to the measurement of social attitude only. For these reasons following sub-areas were selected. (A) Socio-religious, (B) marriage, (C) Position of women and (D) Education. In this study the Gujarati version of the scale was used for collecting the data.

(a)Reliability:

The final version of the scale with the items arranged in random order was administrated to 100 college students. The mean age of the sample was 19.4. Split-half reliability (odd-even method) was calculated and after spearman-browns correction was found to be $r=0.78$ or the total scale, which is significant at 0.01 level of significance.

(b)Validity:**1.Face or content validity:**

This type of validity was demonstrated by 100% agreement among the five judges (all psychologists) regarding the relevance of the items content to the attitudes being measured by the scale.

2.Concurrent validity:

In order to ascertain concurrent validity the scores from each sub-scale were correlated with the score on the total scale. The correlation ranged from 0.61 to 0.97. These higher correlations demonstrate that sub-scales have high validity.

3. Factorial validity:

Inter sub-correlations were calculated by the Pearsons Product Moment Method. The correlation matrix was factor analyzed by the Thurstone's Centroid Method. This factor alone accounts for 46% of the total variance which indicated a functional unity among the sub-scales which in turn demonstrated high factorial validity.

Procedure for Statistical Analysis:

The data obtained from 600 subjects are arranged in a (2x2x2) factorial design were subjected to adequate technique of statistical analysis, viz., technique of Analysis of Variance (ANOVA) in order to examine the role of main variables and to study their main as well as interaction effects.

Result and Discussion

Table - 1 : Showing Analysis of Variance for Modernization in relation to Zone, Sex and Education.

Source of Variation	Sum of Squares	df	Mean Square	F Ratio	Significant
Zone (A)	0.81	1	0.81	0.01	NS
Sex (B)	12.33	1	12.33	0.21	NS
Education (C)	18704.17	1	18704.17	316.71	0.01
A x B	3810.24	1	3810.24	64.52	0.01
A x C	32.67	1	32.67	0.55	NS
B x C	608.03	1	608.03	10.30	0.01
A x B x C	91.26	1	91.26	1.55	NS
Error	34962	592	59.06	-	-
Total	7617810	600	-	-	-
Corrected Total	58221.49	599	-	-	-

- Significant level of 'F' value
 - 0.05 level 3.85 (df= 1)
 - 0.01 level 6.66 (df= 1)

Main Effects:

As observed in Table No. 01, only education variable was found to play significant role, zone and sex were not found to be significant. The F-ratio for education was 316.71 ($p > 0.01$), that for zone variable 0.01 (NS) and sex variable 0.21 (NS), it was not found to be significant on attitudes towards modernization. The null hypothesis regarding the zone variable can be stated in following manner.

Ho (1): There is no significant difference between tribal and non-tribal on modernization.

Table: 02

Showing Mean Scores on Modernization in relation to Zone.

Zone	n	Mean Score	F	Significant
Tribal (A1)	300	112.21	0.01	NS
Non-Tribal (A2)	300	112.28		
Grand Mean =112.25				

The zone did not see to play any significant role, both the zone area (tribal & non-tribal) groups were equally favorable to whole aspects of modernization and yet their scores were substantially higher, (tribal=112.21 & non-tribal=112.28) more than median point of 96. That means tribal and non-tribal peoples who reside in north Gujarat have equally awareness for modernization. Therefore null hypothesis No.(1) is accepted. The null hypothesis regarding the sex variable can be stated in following manner.

Ho (2): There is no significant difference between male and female on modernization.

Table: 03

Showing Mean Scores on Modernization in relation to Sex.

Sex	n	Mean Score	F	Significant
Male (B1)	300	112.10	0.21	NS
Female (B2)	300	112.39		
Grand Mean =112.25				

The means for sex group is presented in Table No. 03 reveals that female group scored higher (M=112.39) than male group (M=112.10), though both these groups on the whole were above median score of 96. But, there was not much difference between male and females. So, there was insignificant difference (F=0.21). Consequently, null hypotheses No. (2) is accepted. The null hypothesis concerning the education variable can be stated in following manner.

Ho (3): There is no significant difference between below graduation and above graduation on modernization.

Table:04

Showing Mean Scores on Modernization in relation to Education.

Education	n	Mean Score	F	Significant
Below Graduation (C1)	300	106.66	316.71	0.01
Above Graduation (C2)	300	117.83		
Grand Mean =112.25				

As regards the education variable, the mean score on the two groups, below graduation group (M=106.66) and above graduation group (M=117.83) as given in Table No. 04. The overall difference was found significant (F=316.71 sig. at 0.01) in Table No. 01. This implies that somehow above graduate group (M=117.83) was most modern in their attitudes towards modernization than below graduate group (M=106.66). So, null hypotheses No. (3) is rejected.

Interaction Effects:

The above results on the main effects are however, to be reviewed in face of interactions discussed below. Some interactions are significantly influenced on this variable and some are insignificantly. The null hypothesis about the zone and sex variables can be stated in following manner.

Ho (4): There is no significant difference among tribal and non-tribal male and female on modernization.

Table: 05
Showing Mean Scores on Modernization in relation to Zone X Sex. (A x B)

Sex (B)	Zone (A)		F	Significant
	Tribal (A1)	Non-Tribal (A2)		
Male (B1)	109.55	114.66	64.52	0.01
Female (B2)	114.87	109.91		
Grand Mean = 112.25				

(I) Interaction A x B (Zone x Sex):

Table No. 01 shows A x B interaction to be significant (F=64.52). The means are given in Table No. 05. In the present case of A x B interaction, tribal females (M=114.87) scored higher than tribal males (M=109.55) and other interactions, It means tribal females strongly believed in modernization. All means of this interaction are in between. And the null hypotheses No. (4) is rejected. The null hypothesis in relation to the zone and education variables can be stated in following manner.

Ho (5): There is no significant difference among tribal and non-tribal below graduate and above graduate on of modernization.

Table: 06
Showing Mean Scores on Modernization in relation to Zone X Education. (A x C)

Education	Zone (A)		F	Significant
	Tribal (A1)	Non-Tribal (A2)		
Below Graduation (C1)	106.86	106.47	0.55	NS
Above Graduation (C2)	117.56	118.10		
Grand Mean = 112.25				

(I) Interaction A x C (Zone X Education):

Table No. 01 reveals A x C interaction is found to be no significant ($F=0.55$). The means are given in Table No. 06. As shown in Table No. 06, above graduate who reside in non-tribal area ($M=118.10$) are supposed to be more favorable to this aspect than all sub-groups of this interaction, while below graduate of non-tribal area ($M=106.47$) are less favorable than all sub-groups of this interaction to attitudes towards modernization. But, there was not much difference between the sub-groups of this interaction. By the way all mean score of this interaction are above to median point of 96. As a result the null hypotheses No. (5) is accepted. The null hypothesis in relation to the sex and education variables can be stated in following manner.

Ho (6): *There is no significant difference among below graduate and above graduate males and females on modernization.*

Table: 07

**Showing Mean Scores on Modernization in relation to Sex X Education.
(B x C)**

Education (C)	Sex (B)		F	Significant
	Male (B1)	Female (B2)		
Below Graduation (C1)	107.53	105.80	10.30	0.01
Above Graduation (C2)	116.68	118.98		
Grand Mean = 112.25				

(I) Interaction B x C (Sex X Education):

Table No. 01 reveals B x C interaction is found to be no significant ($F=10.30$). The means are given in Table No. 07. As shown in Table No. 07, above graduate females ($M=118.98$) are supposed to be more favorable to attitude towards modernization, while below graduate females ($M=105.80$) are less favorable. It means that females who reside in north Gujarat and getting education up to graduate are favor to modernization than other of this interaction. By the way all mean score of this interaction are above to median point of 96. As results the null hypotheses No. (6) is rejected. The null hypothesis in relation to the zone, sex and education variables can be stated in following manner.

Ho (7): *There is no significant difference among tribal and non-tribal below graduate and above graduate males and females on modernization.*

Table: 08

Showing Mean Scores on Modernization in relation to Zone X Sex X Education. (A x B x C)

Education (C)↓		Zone (A) ↓				F	Significant
		Tribal (A1)		Non-Tribal (A2)			
	Sex (B) →	Male (B1)	Female (B2)	Male (B1)	Female (B2)		

Below Graduation (C1)	104.81	108.91	110.24	102.69	1.55	NS
Above Graduation (C2)	114.28	120.84	119.08	117.12		
Grand Mean = 112.25						

(IV) Higher Order Interaction A x B x C (Sex x Area x education):

Table No. 08 indicate that there is no significant difference among higher order interaction A x B x C ($F=1.55$). In case this interacting subgroups, the group exhibited most favorable attitudes towards modernization is above graduate females who reside in tribal area among North Gujarat ($M=120.84$) and the group comparatively the least constructive is below graduate females who lives in non-tribal area among North Gujarat ($M=102.69$); all other subgroups held this aspect of modernization in between. And according to the F-ratio ($F=1.55$) there was not much difference, Therefore the null hypotheses No. (7) is accepted.

Conclusions

- 1.The difference between tribal and non-tribal people on modernization is found to be no significant ($F=0.01$). The non-tribal have scored ($M=112.28$) and tribal people ($M=112.21$).
- 2.The difference between male and female on modernization is found to be no significant ($F=0.21$). The female have more scored ($M=112.39$) than that of male ($M=112.10$).
- 3.The difference between below graduate and above graduate on modernization is found to be significant at 0.01 level ($F=316.71$). The above graduate have high score ($M=117.83$) than the below graduate ($M=106.66$).
- 4.The interactions effects regarding zone & sex on modernization are found to be significant at 0.01 level ($F=64.52$). Therefore, tribal female have more scored ($M=114.87$) and tribal male have less scored on modernization ($M=109.55$).
- 5.The interactions effects regarding zone & education on modernization are found to be no significant ($F=0.55$). as a result, non-tribal above graduate have high score ($M=118.10$) and non-tribal below graduate have less score ($M=106.47$).
- 6.The interactions effects regarding sex & education on modernization are found to be significant at 0.01 level ($F=10.30$). Consequently, above graduate female have more scored ($M=118.98$) and below graduate female have less scored on modernization ($M=105.80$).
- 7.The higher interactions effects regarding zone, sex & education on modernization are found to be no significant ($F=1.55$) as a result, above graduate tribal female have high score on modernization ($M=120.84$) and below graduate non-tribal female have less score ($M=102.69$).

References

- 1.John F. Kennedy (1966)
- 2.Daniel Bell (1960)
- 3.Kirchheimer (1966)

- 4.Thomas (1979)
- 5.Mark Franklin (1990)
- 6.Ronald Inglehart (1977, 1990)
- 7.Abu- Lughod (1998)
- 8.Kandiyoti (1998)
- 9.Ilkkaraean (2002)
- 10.Paidar (1996)
- 11.Fenster (1999)
- 12.Giddens (1994)
- 13.Spence and Helmreich's (1972)
- 14.Haworth (1986)
- 15.Brems & Wagner (1994)
- 16.Haworth & Swaffer (1993)
- 17.Grenier (1994)
- 18.Bhatnagar & Swamy (1995)
- 19.Odewahn & Ezell (1992)
- 20.Dunne & Bakken (1991)
- 21.Baily, Less & Harre (1995)
- 22.Hinshaw & Frobies (1993)
- 23.Downs (1990)
- 24.Fishbein (1990)
- 25.Haddock & Zanna (1994)
- 26.Powell & Yanico (1991)
- 27.Willetts, Bloom, Nock (1994)
- 28.Damji and Lee (1995)

- 29.Milkie (2006)
- 30.Folbre (2005)
- 31.Sayer, Bianchi and Robinson (2004)
- 32.Bianchi (2000)
- 33.Hochschild (1989, 2003)
- 34.Robertson (2000)
- 35.Schlaflly (2003)
- 36.Miller & P

The impact of mobile technology on Social Behavior and Human Relationships

Manishkumar Keshavlal Patel

Research Scholar,

Dr. Dhaval M. Patel, Research Guide

Swaminarayan University, Kalol.

Abstract

Mobile technology has become an integral part of modern life, significantly influencing social behavior and human relationships. The widespread use of smartphones and mobile applications has transformed communication by enabling instant connectivity, access to social networks, and continuous interaction across geographical boundaries. This shift has enhanced social engagement, strengthened long-distance relationships, and facilitated information sharing. However, it has also altered traditional patterns of face-to-face communication, contributing to reduced interpersonal interaction, increased social isolation, and changing social norms. Excessive reliance on mobile devices has been associated with issues such as digital addiction, diminished attention span, and negative impacts on emotional well-being and relationship quality. This study examines both the positive and negative effects of mobile technology on social behavior and human relationships, highlighting its role in reshaping communication styles, social expectations, and interpersonal bonds. The findings emphasize the need for balanced and mindful use of mobile technology to promote healthy social interactions and maintain meaningful human relationships in an increasingly digital society.

Introduction

Mobile technology has rapidly evolved over the past few decades, becoming one of the most influential forces shaping contemporary society. The widespread adoption of smartphones and mobile applications has transformed the way people communicate, interact, and maintain relationships. What was once limited to face-to-face conversations and traditional forms of communication has now expanded into instant messaging, social media interactions, video calls, and online communities accessible at any time and place. As a result, mobile technology has redefined social behavior and altered the nature of human relationships.

The growing dependence on mobile devices has brought both opportunities and challenges. On one hand, mobile technology enhances connectivity, enabling individuals to maintain relationships across long distances, access information quickly, and participate actively in social and professional networks. On the other hand, excessive use of mobile devices has raised concerns about reduced face-to-face interactions, weakened social skills, and the potential decline in the quality of personal relationships. Issues such as digital addiction, social isolation, and changing social norms have become increasingly prominent in discussions about mobile technology's social impact.

Understanding the influence of mobile technology on social behavior and human relationships is essential in today's digital age. This research explores how mobile technology affects communication patterns, interpersonal connections, and social interactions. By examining both its positive contributions and negative consequences, the study aims to provide a comprehensive understanding of how mobile technology continues to shape human behavior and relationships in modern society.

Literature Review

The rapid proliferation of mobile technology has sparked extensive research into its effects on social behavior and human relationships. Scholars from fields such as communication studies, sociology, psychology, and information technology have explored how mobile devices influence the way individuals interact, form connections, and engage with society at large.

1. Evolution of Mobile Technology

Early research on mobile phones focused predominantly on their technical development and adoption patterns (Ling, 2004). However, as mobile technology advanced to include internet access, social media platforms, and multifunctional applications, studies began to examine its broader social implications (Katz & Aakhus, 2002). The shift from simple mobile communication to Smartphones marked a turning point, enabling users to engage in continuous digital interaction and participate in global networks (Castells, 2010).

2. Communication Patterns

Mobile devices have transformed communication from asynchronous forms like emails and text messages to real-time, interactive exchanges via instant messaging and social platforms (Rainie & Wellman, 2012). Research shows that mobile communication has increased the frequency and speed of interactions, allowing individuals to maintain social ties more efficiently (Baron, 2008). However, scholars also note that digital communication may lack the richness of face-to-face interaction, potentially affecting emotional expression and depth in relationships (Short, Williams & Christie, 1976).

3. Social Presence and Relationship Quality

Studies applying **Social Presence Theory** suggest that the medium of communication impacts the perception of closeness and intimacy in relationships (Gunawardena & Zittle, 1997). Mobile-mediated interactions may reduce the sense of physical presence, leading to weaker relational bonds compared to in-person communication. Research also indicates that dependency on mobile devices for social interaction can shift social expectations and norms, especially among younger generations (Turkle, 2015).

4. Psychological and Behavioral Effects

Several studies highlight the psychological effects of mobile technology use. **Digital addiction**, often referred to as *mobile phone dependency*, has been associated with anxiety, stress, and reduced well-being (Billieux, 2012). Research has linked excessive mobile usage to disrupted sleep patterns, decreased attention span, and symptoms similar to behavioral addictions (Lin et al., 2014). In addition,

studies on social media use reveal that constant exposure to curated online images can lead to social comparison and impact self-esteem and satisfaction (Vogel et al., 2014).

5. Impact on Social Relationships

Empirical studies demonstrate that mobile technology plays a dual role in relationships. On the positive side, it supports long-distance friendships and family connections, allowing real-time engagement regardless of physical distance (Katz & Aakhus, 2002). Conversely, research indicates that mobile distractions can undermine face-to-face interactions, reduce the quality of shared experiences, and contribute to feelings of social isolation (Misra et al., 2014). In romantic contexts, mobile communication has been shown to influence norms of availability, jealousy, and relational trust (Muisse, Christofides & Desmarais, 2009).

SAMPLE SIZE

The study was conducted using a sample size of 100 respondents. The respondents were selected using a simple random sampling method to ensure unbiased representation. For analytical purposes, the sample was divided into two groups based on mobile technology usage.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To analyze how mobile technology affects face-to-face communication.
2. To study the influence of mobile phone usage on relationship quality and emotional bonding.
3. To understand changes in social behavior and interaction patterns due to mobile technology.
4. To assess both positive and negative effects of mobile technology on human relationships.
5. To examine the relationship between mobile technology usage and social dependency.
6. To identify whether mobile technology strengthens or weakens interpersonal relationships.

Hypotheses :

- Null Hypothesis (H_0)

Mobile technology has no significant impact on social behavior and human relationships.

- Alternative Hypothesis (H_1)

Mobile technology has a significant impact on social behavior and human relationships.

Specific Hypotheses

1. H_{1a} : Increased mobile phone usage reduces face-to-face social interaction.
2. H_{1b} : Moderate mobile usage improves communication in relationships.
3. H_{1c} : Excessive mobile usage increases feelings of social isolation.
4. H_{1d} : Mobile technology strengthens long-distance relationships.

DATA ANALYSIS

Sample Size: 100 Respondents

Mobile Usage (Hours/Day)	Face-to-Face Interaction	Relationship Satisfaction	Feelings of Isolation
Less than 2 hours (25)	High (80%)	High (75%)	Low (20%)
2–5 hours (40)	Moderate (60%)	High (70%)	Moderate (35%)

Mobile Usage (Hours/Day)	Face-to-Face Interaction	Relationship Satisfaction	Feelings of Isolation
5–8 hours (25)	Low (40%)	Moderate (45%)	High (55%)
More than 8 hours (10)	Very Low (20%)	Low (30%)	Very High (70%)

DATA INTERPRETATION

- Respondents with moderate mobile usage (2–5 hours) show better relationship satisfaction.
- Heavy mobile users (5+ hours) report reduced face-to-face interaction and higher isolation.
- Data supports H_1 , rejecting the null hypothesis.
- Mobile technology impacts social behavior positively when used moderately and negatively when overused.
- Respondents were divided into two groups based on daily mobile phone usage:

Group	Mobile Usage	Sample Size
Group A	Low Usage (≤ 3 hours/day)	50
Group B	High Usage (> 3 hours/day)	50

Descriptive Statistics Comparison

Variable	Group A (Low Usage)	Group B (High Usage)
	Mean	Mean
Face-to-face interaction	4.1	2.9
Relationship satisfaction	4.0	3.1
Social engagement	3.8	3.0
Emotional dependence	2.1	4.2

- **Independent Sample t-test**
- Significance Level: $\alpha = 0.05$

Test Results

Variable	t-value	p-value	Result
Face-to-face interaction	3.45	0.001	Significant
Relationship satisfaction	2.98	0.004	Significant
Emotional dependence	-4.62	0.000	Significant

Decision Rule

- If $p < 0.05$, reject H_0
- If $p \geq 0.05$, fail to reject H_0

Findings

- Significant differences exist between low and high mobile users.
- Increased mobile usage is associated with reduced in-person interaction.
- High usage correlates with greater emotional reliance on technology.
- Mobile technology alters traditional patterns of social behavior and relationship dynamics.

Conclusion

The data comparison and hypothesis testing confirm that mobile technology significantly influences social behavior and human relationships. While it enhances digital connectivity, excessive use negatively affects face-to-face communication and relationship quality.

REFERENCES

1. Boyd, D. (2014). *It's complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
2. Turkle, S. (2017). *Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age*. Penguin Press.
3. Pew Research Center. (2021). *Mobile technology and social relationships*. Pew Research Center.
4. Kraut, R., Patterson, M., Lundmark, V., Kiesler, S., Mukophadhyay, T., & Scherlis, W. (1998). Internet paradox: A social technology that reduces social involvement and psychological well-being? *American Psychologist*, 53(9), 1017–1031.
5. Hampton, K. N., & Wellman, B. (2018). Lost and saved... again: The moral panic about the loss of community takes hold of social media. *Contemporary Sociology*, 47(6), 643–651.
6. Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2017). A large-scale test of the Goldilocks hypothesis: Quantifying the relations between digital-screen use and the mental well-being of adolescents. *Psychological Science*, 28(2), 204–215.
7. Ellison, N. B., Steinfield, C., & Lampe, C. (2007). The benefits of Facebook “friends”: Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), 1143–1168.
8. Roberts, J. A., & David, M. E. (2016). My life has become a major distraction from my cell phone: Partner phubbing and relationship satisfaction. *Computers in Human Behavior*, 54, 134–141.

મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓ : એક વિશ્લેષણાત્મક અધ્યયન

ઘોબી નેહાબેન રણજીતભાઈ

શોધકર્તા

ગોકુલ ગ્લોબલ યુનીવર્સિટી ,સિદ્ધપુર

સારાંશ

મધ્યકાલીન ભારતનું સાહિત્યકાળ (ઈ.સ. ૧૦૦૦-૧૮૦૦) પિતૃસત્તાત્મક સમાજવ્યવસ્થામાં વ્યસ્ત હતું, જ્યાં સ્ત્રીના સામાજિક અને શૈક્ષણિક અવકાશ મર્યાદિત હતા. તેમ છતાં, આ સમયગાળા દરમિયાન કેટલીક સ્ત્રીઓ, જેમ કે મીરાબાઈ, અક્કા મહાદેવી, લલ્લેશ્વરી, બહિનાબાઈ અને જનાબાઈ, પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવ અને જીવન અનુભવોને કાવ્યાત્મક સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવા માટે આગળ આવી. આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓની રચનાઓનું વિશ્લેષણાત્મક મૂલ્યાંકન કરવું છે, અને તેમના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થયેલી લાગણીઓ, વિચારો અને સામાજિક સંઘર્ષોને સમજવું છે. અધ્યયનમાં દર્શાવાયું છે કે મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓના કાવ્યમાં ભક્તિભાવ, વૈરાગ્ય, પ્રેમ, પીડા અને આત્મસ્વતંત્રતાનો અનોખો સંયોજન જોવા મળે છે. આ કવયિત્રીઓએ પરંપરાગત શાસ્ત્રીય ભાષા બદલે લોકભાષાનું ઉપયોગ કરીને પોતાના સંદેશાને સામાન્ય જનમંડળ સુધી પહોંચાડ્યો. તેમના કાવ્યો માત્ર આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ નથી, પરંતુ તે સ્ત્રી માટેની સામાજિક મર્યાદાઓ સામેની ઝઝૂમતી ચેતના પણ પ્રગટાવે છે. આ અભ્યાસમાં કાવ્યોના વિષયવસ્તુ, ભાષાશૈલી, સામાજિક સંદર્ભ અને તર્કશક્તિનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. સંશોધન સૂચવે છે કે મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનો સાહિત્યક યોગદાન ભક્તિપરંપરા, લોકસાહિત્ય અને સમાજચેતનાના ક્ષેત્રમાં અસાધારણ છે. તેમનું સાહિત્ય માત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણથી મહત્વપૂર્ણ નથી, પરંતુ તે સ્ત્રી સશક્તિકરણ, સામાજિક અવાજ અને આધ્યાત્મિક ચેતનાના વિકાસ માટે આજની દ્રષ્ટિએ પણ માર્ગદર્શક છે. નિષ્કર્ષરૂપે, આ અભ્યાસ દ્વારા મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓના કાવ્યોને મુખ્યધારા સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવવામાં અને સ્ત્રી અવાજને સન્માન આપવામાં મદદ મળી છે. તેમણે જે ભાવનાત્મક, આધ્યાત્મિક અને સામાજિક મુદ્દાઓને કાવ્યમાં પ્રસ્તુત કર્યું, તે આજે પણ સામાજિક અને સાહિત્યિક સંશોધન માટે પ્રેરણાદાયક છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓ, સ્ત્રી સાહિત્ય, ભક્તિ કાવ્ય, આધ્યાત્મિક અભિવ્યક્તિ, સ્ત્રી સશક્તિકરણ

૧. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સાહિત્ય પરંપરામાં મધ્યકાલીન સમયખંડ (આશરે ઈ.સ. ૧૦૦૦ થી ૧૮૦૦) એક વિશિષ્ટ ઐતિહાસિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો સમય રહ્યો છે. આ સમયગાળા દરમિયાન ભક્તિ આંદોલન, સંત પરંપરા, લોકધર્મ, લોકભાષા અને લોકસાહિત્યનો વ્યાપ વધ્યો, જેના પરિણામે સાહિત્ય સામાન્ય જનસમુદાય સાથે વધુ નજીક બન્યું. આ યુગમાં પુરુષ સંતો અને કવિઓની સાથે સાથે સ્ત્રીઓએ પણ પોતાની ભાવનાત્મક, આધ્યાત્મિક અને જીવન અનુભવોને કાવ્યરૂપે વ્યક્ત કર્યાં. તેમ છતાં, પિતૃસત્તાત્મક સમાજવ્યવસ્થાના કારણે મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય લાંબા સમય સુધી મુખ્યધારાના સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઉપેક્ષિત રહ્યું. મધ્યકાલીન સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન મુખ્યત્વે ગૃહકોણમાં સીમિત માનવામાં આવતું. સ્ત્રી માટે શિક્ષણ, સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ અને જાહેર જીવનમાં ભાગીદારી મર્યાદિત હતી. આવા સંજોગોમાં જ્યારે કોઈ સ્ત્રી કાવ્યરચના દ્વારા પોતાની લાગણીઓ, ભક્તિ, પીડા, વિરોધ કે જીવનદર્શન વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે તે માત્ર સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિ નહીં પરંતુ સામાજિક સીમાઓને પડકારતી સર્જનાત્મક ક્રિયા બની જાય છે. આ દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય માત્ર કાવ્યાત્મક સૌંદર્ય માટે નહીં પરંતુ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ માટે પણ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બને છે. ભારતીય ભક્તિ પરંપરામાં મીરાબાઈ, અક્કા મહાદેવી, લલ્લેશ્વરી, બહિનાબાઈ, જનાબાઈ, મુક્તાબાઈ જેવી સ્ત્રી સંત-કવયિત્રીઓએ ભક્તિ, પ્રેમ, વૈરાગ્ય અને આત્માનુભૂતિને લોકભાષામાં વ્યક્ત કરી. તેમની રચનાઓમાં ઈશ્વર પ્રત્યેનો અખંડ પ્રેમ, સામાજિક બંધનો સામેનું મૌન કે સ્પષ્ટ વિરોધ અને સ્ત્રી તરીકેના આંતરિક સંઘર્ષો સ્પષ્ટ રૂપે દેખાય છે. આ કવયિત્રીઓએ સંસ્કૃત જેવી શાસ્ત્રીય ભાષાની બદલે લોકભાષાનો આશ્રય લઈને સાહિત્યને જનસામાન્ય સુધી પહોંચાડ્યું, જે મધ્યકાલીન સાહિત્યની એક મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે.

મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓના કાવ્યમાં વ્યક્તિગત અનુભવ અને આધ્યાત્મિક ચેતનાનો અદભૂત સંયોજન જોવા મળે છે. તેમના માટે ભક્તિ માત્ર ધાર્મિક ક્રિયા નહોતી, પરંતુ આત્મસ્વતંત્રતાનો માર્ગ હતી. પતિ, પરિવાર, સમાજ અને પરંપરાઓ દ્વારા લાદવામાં આવેલા નિયંત્રણોની વચ્ચે ભક્તિ તેમને આંતરિક મુક્તિ આપે છે. મીરાબાઈના કાવ્યોમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પ્રેમ સામાજિક બાંધછોડને અવગણીને વ્યક્ત થાય છે, જ્યારે અક્કા મહાદેવીના વચનોમાં દેહત્યાગ અને આત્મસાધનાનો તીવ્ર સ્વર સંભળાય છે. આ રીતે સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય સ્ત્રીચેતનાના પ્રારંભિક સ્વરૂપ તરીકે પણ જોવાઈ શકે છે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં લાંબા સમય સુધી સ્ત્રી રચનાઓને “ભક્તિજન્ય”, “ભાવનાત્મક” કે “વ્યક્તિગત” કહીને ઓછું મહત્વ આપવામાં આવ્યું. પરંતુ આધુનિક સમીક્ષા પદ્ધતિઓ, ખાસ કરીને નારીવાદી સાહિત્ય સમીક્ષા અને સમાજશાસ્ત્રીય અભિગમના વિકાસ બાદ મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓના સાહિત્યનું પુનર્મૂલ્યાંકન થવા લાગ્યું છે. હવે આ કાવ્યોને માત્ર ભક્તિભાવના તરીકે નહીં પરંતુ સ્ત્રીના સામાજિક સ્થાન, માનસિક સંઘર્ષ અને સર્જનાત્મક સ્વતંત્રતાના દસ્તાવેજ તરીકે પણ સમજવામાં આવે

છે.ગુજરાતી સાહિત્ય પરંપરામાં પણ મધ્યકાલીન સમયગાળામાં સ્ત્રી કવિઓ અને ભક્ત સ્ત્રીઓએ લોકસાહિત્ય, ભજન, પદ અને વાર્તાત્મક કાવ્યો દ્વારા પોતાનો અવાજ વ્યક્ત કર્યો. તેમનું સાહિત્ય મૌખિક પરંપરાથી આગળ વધીને આજે લખિત સ્વરૂપે ઉપલબ્ધ બન્યું છે, જે સંશોધન માટે મહત્વપૂર્ણ સ્રોત પૂરો પાડે છે. આ સાહિત્ય દ્વારા મધ્યકાલીન સમાજની સ્ત્રીજીવનની વાસ્તવિકતાઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ અને લોકસંસ્કૃતિનું જીવંત ચિત્ર મળે છે.

આ અભ્યાસમાં “મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓ” વિષયને વિશ્લેષણાત્મક દૃષ્ટિકોણથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અહીં માત્ર કવયિત્રીઓની ઓળખ કે તેમની રચનાઓની માહિતી પૂરતી નહીં પરંતુ તેમના કાવ્યના વિષયવસ્તુ, ભાષાશૈલી, સામાજિક સંદર્ભ અને વિચારધારાત્મક મહત્વનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે. સ્ત્રી તરીકે તેમના અનુભવો કેવી રીતે કાવ્યમાં રૂપાંતરિત થાય છે, તેઓ પરંપરાને ક્યાં સ્વીકારે છે અને ક્યાં પડકારે છે — તેવા પ્રશ્નો આ અધ્યયનનું કેન્દ્રબિંદુ રહેશે.આ રીતે, મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનો અભ્યાસ સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઉપેક્ષિત રહેલા સ્ત્રી અવાજોને પ્રકાશમાં લાવવાનો પ્રયત્ન છે. તે માત્ર ભૂતકાળની સાહિત્યિક પરંપરાને સમજવામાં મદદરૂપ નથી બનતો, પરંતુ વર્તમાન સમયમાં સ્ત્રી અભિવ્યક્તિ, સમાનતા અને સાંસ્કૃતિક ચેતનાના વિકાસને પણ ઊંડાણપૂર્વક સમજવાની દિશા આપે છે. આ પ્રસ્તાવના દ્વારા સમગ્ર સંશોધનના વિષય, દૃષ્ટિકોણ અને મહત્વની પૃષ્ઠભૂમિ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

૨. મધ્યકાલીન સમયગાળો અને ભક્તિ આંદોલન

ભારતીય ઇતિહાસમાં મધ્યકાલીન સમયગાળો આશરે ઈસવી સન ૧૦૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીનો હતો. આ સમયગાળામાં રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ પરિવર્તનો થયા. વિવિધ રાજ્યકાળોમાં રાજવંશોનો ઉદય અને પતન, વેપાર અને વ્યવસાયમાં વૃદ્ધિ, સાંસ્કૃતિક સંસ્કૃતિ અને શૈક્ષણિક કેન્દ્રોનું વિસ્તરણસાહિત્ય અને કળાના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવતા હતા.મધ્યકાલીન સમયમાં સામાજિક માળખું ખૂબ પિતૃસત્તાત્મક હતું. સ્ત્રીઓનું જીવન ઘરમાં અને પરિવારમાં મર્યાદિત હતું, શિક્ષણના અવકાશ પર પ્રતિબંધો હતા અને તેમના વ્યક્તિત્વની સ્વતંત્ર અભિવ્યક્તિ ઓછા પ્રમાણમાં જ શક્ય બની હતી. તેમ છતાં, આ સમયગાળા દરમિયાન સ્ત્રીઓએ પોતાના આધ્યાત્મિક અને ભાવનાત્મક અનુભવને કાવ્યરૂપે વ્યક્ત કરવા માટે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન આપ્યું.આ સમયગાળાના સૌથી વિશિષ્ટ સાહિત્યિક પ્રવાહોમાં ભક્તિ આંદોલનનું નામ મહત્વપૂર્ણ છે. ભક્તિ આંદોલન સામાન્ય જનમંડળ સુધી ધર્મ અને ભક્તિનું સંદેશ પહોંચાડતું હતું. ભક્તિ કવિઓ અને સંતો ઈશ્વરપ્રેમ, ભક્તિ અને આત્મસ્વતંત્રતાને કાવ્યમાં રૂપાંતરિત કરતાં. મીરાબાઈ (રાજસ્થાન), અક્કા મહાદેવી (કર્ણાટક), લલ્લેશ્વરી (જમ્મુ-કાશ્મીર) જેવી સ્ત્રી ભક્ત કવયિત્રીઓએ પોતાની ભક્તિ કાવ્ય દ્વારા માત્ર ઈશ્વરપ્રેમ જ નહીં, પરંતુ સામાજિક બંધનો સામે પોતાના વિચારો અને અનુભવની છાપ પણ મુકવી.

ભક્તિ આંદોલનમાં સામાન્ય રીતે ત્રણ મુખ્ય લક્ષણ જોવા મળે છે:

1. ભક્તિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ – કાવ્યોમાં ઈશ્વર પ્રત્યેની અખંડ ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મસાધનનું પ્રતિબિંબ.
2. સામાજિક અવરોધો સામે અવાજ – સ્ત્રીઓએ કાવ્યોમાં પિતૃસત્તા, પરંપરા અને સામાજિક મર્યાદાઓને પડકાર્યું.
3. લોકભાષાનો ઉપયોગ – સંસ્કૃતની બદલે લોકભાષામાં કાવ્યો રચવાનું, જેથી સામાન્ય લોકો સુધી ભાવનાત્મક અને આધ્યાત્મિક સંદેશ પહોંચે.

આ રીતે, મધ્યકાલીન સમયગાળામાં ભક્તિ આંદોલન માત્ર ધાર્મિક ક્રિયા કે કાવ્યપ્રવૃત્તિ નહીં, પણ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન અને સ્ત્રી અવાજના વિકાસનું માધ્યમ બન્યું. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ આ પરંપરામાં ભક્તિ અને ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિને મિલાવીને સાહિત્ય અને સમાજ બંનેને સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

3. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓની પરંપરા

મધ્યકાલીન ભારતના સાહિત્યમાં સ્ત્રી કવયિત્રીઓની પરંપરા અનોખી અને વિશિષ્ટ છે. આ સમયગાળામાં સ્ત્રીને મુખ્યત્વે ઘરના કાર્ય અને પરિવાર સુધી મર્યાદિત માનવામાં આવતું, છતાં કેટલીક બહાદુર અને સર્જનાત્મક સ્ત્રીઓએ કાવ્ય અને ભક્તિનું માધ્યમ લઈ પોતાની લાગણીઓ, અનુભવો અને આધ્યાત્મિક ચેતનાને વ્યક્ત કર્યું. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓની પરંપરા મુખ્યત્વે ભક્તિ કાવ્યો, પદ, ભજન અને મૌખિક લોકસાહિત્ય દ્વારા વિકસિત થઈ. તેઓએ પોતાના કાવ્યોમાં જીવનની સીમિતતાઓ, સામાજિક બંધનો, પિતૃસત્તા સામેના મનોચલન અને ઈશ્વરપ્રેમને મુખ્ય વિષય તરીકે અપનાવ્યું. આ કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય માત્ર કાવ્યાત્મક સૌંદર્ય માટે જ નહીં, પણ સ્ત્રીના આંતરિક સંઘર્ષ, માનસિક અવકાશ અને સામાજિક જટિલતાઓને સમજવા માટે પણ મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે. કેવળ ભાવનાત્મક અભિવ્યક્તિ પૂરતી નહીં, પરંતુ આ સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ પોતાના કાવ્યોમાં સામાજિક અને ધાર્મિક મર્યાદાઓ સામે અવાજ ઉઠાવ્યો. મીરાબાઈ – કૃષ્ણભક્તિ દ્વારા સામાજિક પરંપરાઓને અવગણતી, પોતાનો આધ્યાત્મિક પ્રેમ પ્રગટાવે છે. અક્કા મહાદેવી – દેહત્યાગ અને આત્મસાધનના મંત્ર દ્વારા સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ દર્શાવે છે. લલ્લેશ્વરી – કાશ્મીરની લોકકવયિત્રીઓમાં ભક્તિ, મૌન, અને વૈરાગ્યનું સંયોજન જોવા મળે છે.

આ કવયિત્રીઓએ કાવ્યમાં લોકભાષાનો ઉપયોગ કર્યો, જે સામાન્ય જનમંડળ સુધી સંદેશ પહોંચાડવા માટે જરૂરી હતું. સંસ્કૃત, પાળી અથવા પ્રાચીન ભાષાની જગ્યાએ લોકભાષાનું અપનાવવું, તેમના કાવ્યોને પ્રત્યક્ષ, જીવનાંતરી અને લોકસંગત બનાવે છે. આ રીતે તેમની રચનાઓ માત્ર ભક્તિ કાવ્ય નહીં, પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દસ્તાવેજ તરીકે પણ મહત્વપૂર્ણ છે.

પરંપરાગત રીતે, મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓની રચનાઓના મુખ્ય વિષયો નીચે મુજબ છે:

1. આધ્યાત્મિક ભક્તિ અને ઈશ્વરપ્રેમ
2. જાતિ, લિંગ અને સામાજિક મર્યાદાઓ
3. પારિવારિક દબાણ અને ઘરના કાર્યો
4. સ્વતંત્રતા, આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને લિંગચેતના
5. લોકસાહિત્ય સાથે સંવાદ અને લોકપ્રિય ભાવના

આ પરંપરામાં, સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ કાવ્યને માત્ર આર્ટ ફોર્મ તરીકે નહીં પરંતુ સામાજિક અવાજ અને આત્મચેતનાના સાધનતરીકે વિકસિત કર્યું. તેમનું સાહિત્ય, આધુનિક સ્ત્રીવાદી અભિગમ અને સામાજિક સંશોધનમાં પણ મહત્વપૂર્ણ છે, કારણ કે તે સ્ત્રીનું જીવન, તેના સંઘર્ષો અને તેના વ્યક્તિત્વને મધ્યકાલીન દૃષ્ટિકોણથી જીવંત કરે છે.

૪. મીરાબાઈ

મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિ પરંપરામાં મીરાબાઈનું સ્થાન અત્યંત વિશિષ્ટ અને મહત્વપૂર્ણ છે. તેઓ માત્ર એક ભક્ત કવયિત્રી નહીં, પરંતુ સ્ત્રી સ્વતંત્રતા, આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને સામાજિક પ્રતિબંધો સામેના મૌન પરંતુ દૃઢ વિરોધનું પ્રતિક છે. મીરાબાઈનો જન્મ રાજસ્થાનના મેરતા પ્રદેશમાં થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. રાજપરિવારમાં જન્મેલી હોવા છતાં તેમણે વૈભવી જીવન અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાને ત્યજી કૃષ્ણભક્તિને જીવનનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. મીરાબાઈના કાવ્યમાં કૃષ્ણ માત્ર દેવતા નથી, પરંતુ જીવનસાથી, પ્રિયતમ અને આત્મિક સાથી રૂપે પ્રગટ થાય છે. કૃષ્ણ સાથેના આ આત્મીય સંબંધ દ્વારા મીરાબાઈ સ્ત્રીની આંતરિક લાગણીઓ, પ્રેમ, વિરહ અને સમર્પણને અત્યંત સહજ અને પ્રભાવક રીતે વ્યક્ત કરે છે. તેમના પદો અને ભજનોમાં ઈશ્વરપ્રેમની તીવ્રતા સાથે સાથે સમાજ દ્વારા લાદવામાં આવેલા નિયમો સામેની અવગણના પણ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. મીરાબાઈના જીવનમાં પિતૃસત્તાત્મક વ્યવસ્થાનો વિરોધ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે. લગ્ન પછીના રાજપરિવારના બંધનો, સાસરિયાં તરફથી થયેલ વિરોધ અને સામાજિક અપેક્ષાઓ વચ્ચે પણ તેમણે પોતાના ભક્તિ માર્ગથી પીછેહઠ કરી નથી. “મારે તો ગિરિધર ગોપાલ, બીજો કોઈ નહિ” જેવી પંક્તિઓમાં મીરાબાઈનો આત્મવિશ્વાસ અને સ્વતંત્ર ચેતના સ્પષ્ટ રીતે ઝળહળે છે. આ રીતે તેમનું કાવ્યસ્ત્રીના આત્મનિર્ણય અને પસંદગીના અધિકારનું પ્રારંભિક ઘોષણા પત્ર બની જાય છે.

મીરાબાઈએ પોતાના કાવ્યો લોકભાષામાં રચ્યા, જેના કારણે તેમનો સંદેશ સામાન્ય જનસમુદાય સુધી સરળતાથી પહોંચ્યો. તેમની ભાષા સરળ, ભાવપ્રધાન અને સંગીતાત્મક છે. ભક્તિભાવ સાથે જોડાયેલું લોકસંગીત અને નૃત્ય તેમની રચનાઓને લોકપ્રિય બનાવે છે. આ લોકસાહિત્યિક લક્ષણો તેમને માત્ર સાહિત્યિક જ નહીં, પરંતુ સાંસ્કૃતિક ચળવળનો પણ ભાગ બનાવે છે. મીરાબાઈના કાવ્યોમાં સ્ત્રી પીડા, એકાંત, સમાજથી વિમુખતા અને આધ્યાત્મિક આશ્રય જેવા વિષયો પ્રગટ થાય છે. પરંતુ આ પીડા નિરાશામાં નહીં, પરંતુ આત્મશક્તિ અને ભક્તિમાં પરિવર્તિત થાય છે. કૃષ્ણ પ્રત્યેની નિષ્ઠા મીરાબાઈ

માટે મુક્તિનો માર્ગ બની જાય છે. આ દૃષ્ટિએ મીરાબાઈનું સાહિત્ય સ્ત્રી સ્વતંત્રતાનું પ્રતીક અને આધ્યાત્મિક સશક્તિકરણનું ઉદાહરણ બની રહે છે. આ રીતે, મીરાબાઈના કાવ્યો મધ્યકાલીન ભક્તિ સાહિત્યમાં સ્ત્રી અવાજને મજબૂત બનાવે છે. તેમની કૃષ્ણભક્તિ માત્ર ધાર્મિક અનુભવ નથી, પરંતુ સ્ત્રી તરીકે પોતાની ઓળખ, પસંદગી અને સ્વતંત્રતાનું પ્રગટ સ્વરૂપ છે. મીરાબાઈએ પોતાના કાવ્ય દ્વારા સાબિત કર્યું કે ભક્તિ સ્ત્રી માટે મૌન સમર્પણ નહીં, પરંતુ આત્મ સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મ સન્માનનો માર્ગ બની શકે છે.

૫. અક્કા મહાદેવી

અક્કા મહાદેવી મધ્યકાલીન ભારતીય ભક્તિ પરંપરાની એક પ્રભાવશાળી સ્ત્રી કવયિત્રી અને સંત છે. તેઓ કર્ણાટકના વિરશૈવ (લિંગાયત) આંદોલન સાથે સંકળાયેલા હતા. અક્કા મહાદેવીના કાવ્યોમાં દેહત્યાગ માત્ર શારીરિક નગ્નતા કે ત્યાગનો પ્રતીક નથી, પરંતુ તે સમાજ દ્વારા સ્ત્રી પર લાદવામાં આવેલા દેહકેન્દ્રિત બંધનો અને પિતૃસત્તાત્મક નિયંત્રણોથી મુક્ત થવાનો આધ્યાત્મિક સંકેત છે. તેમણે દેહને આત્મસાધનાના માર્ગમાં અવરોધ માન્યો અને ઈશ્વર (યજ્ઞમલ્લિકાર્જુન) સાથેની આત્મીય એકતા દ્વારા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. અક્કા મહાદેવીના વચનોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતાનો સ્પષ્ટ સ્વર સંભળાય છે. લગ્ન, ગૃહસ્થ જીવન અને સામાજિક પરંપરાઓનો ત્યાગ કરીને તેમણે આત્મનિર્ણયનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો. તેમનું સાહિત્ય દર્શાવે છે કે ભક્તિ સ્ત્રી માટે મૌન સમર્પણ નહીં, પરંતુ આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને આત્મસન્માનનો માર્ગ બની શકે છે. આ રીતે અક્કા મહાદેવીનું સાહિત્ય દેહત્યાગ અને આત્મસાધનાના મંત્ર દ્વારા સ્ત્રી ચેતના, સ્વતંત્રતા અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું પ્રબળ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

૬. લલ્લેશ્વરી

લલ્લેશ્વરી, જેને લલ ડેડ અથવા લલ્લા દેદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, મધ્યકાલીન કાશ્મીરની એક અતિપ્રભાવશાળી લોકકવયિત્રી, સંત અને તત્ત્વચિંતક હતી. તેઓ ચૌદમી સદીના કાશ્મીરમાં શૈવ દાર્શનિક પરંપરા સાથે સંકળાયેલા હતા. લલ્લેશ્વરીના કાવ્યો ‘વાખ’ સ્વરૂપે રચાયેલા છે, જેમાં જીવન, આત્મા, ઈશ્વર અને મુક્તિના તત્ત્વજ્ઞાનને અત્યંત સંક્ષિપ્ત પરંતુ ઊંડાણપૂર્વક વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. લલ્લેશ્વરીનું તત્ત્વજ્ઞાન મુખ્યત્વે આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભૂતિ પર આધારિત છે. તેમના અનુસાર ઈશ્વરનું નિવાસ મંદિર કે વિધિવિધાનમાં નહીં, પરંતુ માનવીના અંતરમાં છે. આ વિચાર તેમને પરંપરાગત ધાર્મિક આડંબરથી દૂર લઈ જાય છે અને આત્મચિંતનને આધ્યાત્મિક સાધન તરીકે સ્થાપિત કરે છે. તેમના કાવ્યોમાં મનની શુદ્ધિ, અહંકારનો ત્યાગ અને અંતર્મુખી સાધનાનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે. લલ્લેશ્વરી માટે આત્મચિંતન માત્ર તત્ત્વચિંતન નહીં, પરંતુ જીવંત આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયા છે. તેઓ મૌનને આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ માને છે. આ મૌન શબ્દવિહિન સ્થિતિ છે, જેમાં સાધક

પોતાના અંતરના અવાજને સાંભળે છે. લલ્લેશ્વરીના વાખોમાં વારંવાર દેહત્યાગ, ઇન્દ્રિય સંયમ અને વૈરાગ્યના સંકેતો મળે છે, જે આત્માને બંધનોથી મુક્ત કરવા માટે જરૂરી ગણાય છે. તેમના કાવ્યોમાં સામાજિક સંદેશ પણ અંતર્ભૂત છે. સ્ત્રી તરીકે તેમણે પિતૃસત્તાત્મક વ્યવસ્થામાં રહેતાં પણ આત્મસ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ પસંદ કર્યો. લગ્નજીવનના કઠિન અનુભવોએ તેમને વૈરાગ્ય તરફ દોરી, પરંતુ તે નિરાશામાં નહીં, આત્મજાગૃતિમાં પરિણમ્યા. આ રીતે લલ્લેશ્વરીનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્ત્રીના જીવનાનુભવ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે. નિષ્કર્ષરૂપે કહી શકાય કે લલ્લેશ્વરી (લલડેડ)નું સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મચિંતનનું ઉચ્ચ સ્તરીય સંયોજન છે. તેમના વાખો માનવીને બાહ્ય આડંબરોથી દૂર રાખીને આંતરિક સત્ય તરફ દોરી જાય છે. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓમાં લલ્લેશ્વરીનું યોગદાન અનન્ય છે, કારણ કે તેમણે લોકભાષા, લોકસાહિત્ય અને ઊંડા તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા આધ્યાત્મિક ચેતનાને લોકજીવન સાથે જોડીને રજૂ કરી છે.

૭. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્યિક અને સામાજિક મહત્ત્વ

મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું યોગદાન માત્ર કાવ્યરચનાની દૃષ્ટિએ જ નહીં, પરંતુ સામાજિક ચેતના અને માનવ મૂલ્યોના વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. પિતૃસત્તાત્મક સમાજવ્યવસ્થામાં જ્યાં સ્ત્રીના અવાજને મર્યાદિત કરવામાં આવતો હતો, ત્યાં મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ સાહિત્યને પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને અનુભવો વ્યક્ત કરવાનો સશક્ત માધ્યમ બનાવ્યો. આ સાહિત્ય સ્ત્રીજીવનના આંતરિક સંઘર્ષો અને સામાજિક વાસ્તવિકતાઓનું પ્રતિબિંબ બને છે.

• સાહિત્યિક મહત્ત્વ

સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ ભક્તિ કાવ્યને એક નવો આયામ આપ્યો. તેમણે સંસ્કૃત જેવી શાસ્ત્રીય ભાષાની બદલે લોકભાષામાં રચનાઓ કરીને સાહિત્યને જનસમુદાય સુધી પહોંચાડ્યું. આથી સાહિત્ય લોકજીવન સાથે જોડાયું અને કાવ્યમાં ભાવનાત્મક સહજતા, સરળતા અને ગેયતા આવી. તેમના કાવ્યોમાં વ્યક્ત થયેલી વ્યક્તિગત લાગણીઓ, પ્રેમ, વિરહ, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય સાહિત્યને આત્મીય અને માનવકેન્દ્રિત બનાવે છે. સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ કાવ્યમાં વ્યક્તિગત અનુભવોને કેન્દ્રસ્થાને મૂક્યા, જેના કારણે સાહિત્યમાં “અંતરંગઅભિવ્યક્તિ”નું મહત્ત્વ વધ્યું. મીરાબાઈ, અક્કા મહાદેવી, લલ્લેશ્વરી અને બહિનાબાઈ જેવી કવયિત્રીઓએ કાવ્યમાં આત્મકથાત્મક તત્ત્વોને સ્થાન આપ્યું, જે મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં એક નવી દિશા સૂચવે છે. આ સાહિત્યમાં અલંકારિક ભાર ઓછો અને અનુભૂતિની સચ્ચાઈ વધુ જોવા મળે છે.

• સામાજિક મહત્ત્વ

સામાજિક દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય સ્ત્રી સ્વતંત્રતા અને આત્મસન્માનનું પ્રારંભિક સ્વરૂપ ગણાય છે. તેમણે પોતાના કાવ્યોમાં લગ્ન, કુટુંબ, જાતિ, ધાર્મિક આડંબર અને સામાજિક

બાંધણી અંગે પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા. ભક્તિ તેમની માટે માત્ર ધાર્મિક માર્ગ નહોતો, પરંતુ સામાજિક નિયંત્રણોથી મુક્ત થવાનો માર્ગ હતો. આ કવયિત્રીઓએ ઈશ્વર સાથેના વ્યક્તિગત સંબંધને મુખ્ય રાખીને મધ્યસ્થ પાદરીવર્ગ, જાતિવ્યવસ્થા અને લિંગભેદને પડકાર્યા. તેમની રચનાઓમાં સમાનતા, માનવમૂલ્યો અને આત્મગૌરવની ભાવના સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થાય છે. આ રીતે તેમનું સાહિત્ય સમાજમાં ચેતનાનો પ્રસાર કરનાર સાધન બન્યું. મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય સ્ત્રી અવાજને સામાજિક માન્યતા આપવાનું કાર્ય કરે છે. તેમની રચનાઓ લોકગીતો, ભજનો અને મૌખિક પરંપરા દ્વારા પેઢીદર પેઢી સુધી પહોંચતી રહી, જેનાથી સ્ત્રી અનુભવ સામૂહિક સ્મૃતિનો ભાગ બન્યો. આ સાહિત્ય આજના સમયમાં સ્ત્રી સશક્તિકરણ, લિંગ સમાનતા અને માનવ અધિકારોના વિચાર માટે પ્રેરણાસ્ત્રોત છે.

૮. નિષ્કર્ષ

મધ્યકાલીન ભારતીય સાહિત્યમાં સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું યોગદાન અત્યંત મહત્વપૂર્ણ અને બહુઆયામી છે. પિતૃસત્તાત્મક સમાજવ્યવસ્થાના બંધનો વચ્ચે રહીને પણ આ કવયિત્રીઓએ સાહિત્યને પોતાની આત્મઅભિવ્યક્તિ અને સામાજિક ચેતનાનું શક્તિશાળી માધ્યમ બનાવ્યું. તેમના કાવ્યો માત્ર ધાર્મિક ભક્તિ સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તે સ્ત્રીના આંતરિક સંઘર્ષ, સ્વતંત્રતા પ્રત્યેની તલપાપડ અને આત્મસન્માનની ભાવનાનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે. આ અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓએ ભક્તિ આંદોલનને નવી દિશા આપી. તેમણે ઈશ્વર સાથેના વ્યક્તિગત અને ભાવનાત્મક સંબંધને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને લોકભાષામાં કાવ્ય રચ્યું, જેના કારણે સાહિત્ય સામાન્ય જનસમુદાય સુધી પહોંચ્યું. મીરાબાઈ, અક્કા મહાદેવી, લલ્લેશ્વરી, બહિનાબાઈ અને અન્ય કવયિત્રીઓએ પોતાના કાવ્યો દ્વારા જાતિ, લિંગ અને સામાજિક ભેદભાવ સામે મૌન પરંતુ દૃઢ વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ આ કવયિત્રીઓએ મધ્યકાલીન કાવ્યમાં આંતરિક અનુભૂતિ, ભાવનાત્મક સચ્ચાઈ અને લોકસાહિત્યિક સ્વરૂપનો સમાવેશ કર્યો. તેમના કાવ્યોમાં સરળતા, ગેયતા અને આત્મીયતા જોવા મળે છે, જે ભક્તિ કાવ્યને વધુ માનવકેન્દ્રિત બનાવે છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ તેમનું સાહિત્ય સ્ત્રી અવાજને માન્યતા આપતું અને સમાજમાં સમાનતા તથા માનવમૂલ્યોની ભાવનાને પ્રોત્સાહન આપતું સાધન બની રહ્યું છે. નિષ્કર્ષરૂપે કહી શકાય કે મધ્યકાલીન સ્ત્રી કવયિત્રીઓનું સાહિત્ય માત્ર ઐતિહાસિક વારસો નથી, પરંતુ તે આધુનિક સમયમાં પણ સ્ત્રી સશક્તિકરણ, સામાજિક ન્યાય અને માનવ અધિકારો અંગે વિચાર માટે પ્રેરણા આપે છે. આ અભ્યાસ મધ્યકાલીન સાહિત્યના પુનર્મૂલ્યાંકનની જરૂરિયાતને રેખાંકિત કરે છે અને સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઉપેક્ષિત રહેલા સ્ત્રી અવાજને યોગ્ય સ્થાન આપવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકે છે.

સંદર્ભ સૂચી

1. શુક્લ, રામચંદ્ર. *હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ*. નાગરી પ્રચારિણી સભા, વારાણસી.
2. દ્વિવેદી, હઝારીપ્રસાદ. *ભારતીય સાહિત્યની પરંપરા*. રાજકમલ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી.

3. મિશ્ર, શિવકુમાર. ભક્તિ આંદોલન અને મધ્યકાલીન કાવ્ય. લોકભારતી પ્રકાશન, અલાહાબાદ.
4. દેસાઈ, ઉમાશંકર જોશી. ભારતીય સાહિત્યમાં ભક્તિ પરંપરા. સાહિત્ય અકાદમી, નવી દિલ્હી.
5. ઠાકુર, વિશ્વનાથ. મીરાબાઈ : જીવન અને કાવ્ય. વાણી પ્રકાશન, નવી દિલ્હી.
6. શર્મા, સુષમા. સ્ત્રી અને ભક્તિ સાહિત્ય. રાજકમલ પ્રકાશન, નવી દિલ્હી.
7. પંડ્યા, રતિલાલ. ગુજરાતી ભક્તિ સાહિત્યનો ઇતિહાસ. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગાંધીનગર.
8. કૌર, હરપ્રીત. ભારતીય સ્ત્રી સાહિત્ય : પરંપરા અને પરિવર્તન. સાહિત્ય લોક, ચંદીગઢ.
9. દેવી, મહાદેવી. શુંખલા કી કડિયાં. ભારતીય જ્ઞાનપીઠ, નવી દિલ્હી.
10. નાયર, ઉમા. ભારતીય નારી ચેતનાનો વિકાસ. ઓરિયન્ટ લોન્ગમેન, નવી દિલ્હી.
11. Deshpande, G. *Women Saints of Medieval India*. Oxford University Press, New Delhi.
12. Tharu, S. & Lalita, K. *Women Writing in India (Vol. 1)*. Oxford University Press, New Delhi.

A STUDY OF GENDER ROLE ON LEADERSHIP STYLE WITH REFERENCES OF FINANCIAL SECTOR IN KUTCH REGION, GUJARAT

NAITIK J. PATEL

(Research Scholar under the Guidance of Dr. Nirv Gajjar, Swaminarayan University, Gandhinagar)

ABSTRACT

The purpose of this study is investigating the impact of Gender Role on Leadership Style. The sample of this study consists of 300 Male and 300 Female Employees who were in Leadership position in various financial sector organizations. Equally number of sample has been taken from Government and Private Sector from Kutch District. 2x3 factorial design was planned. Randomly selected managers were administered Personal Data Sheet, Bem (Sandra Bem) and Sex Role Organization questionnaire (SRO). Results reveal that there is a difference in Leadership style in Male and Female. Leadership styles should be considered situational, as there is no universal "one size fits all" model that can be used for both men and women. Different leadership models must be used depending on the leadership situation's features, including the leader's gender. Women have a natural advantage in leadership positions in public relations because of their relationship-oriented leadership style, whereas men may have a higher chance of success in financial and accounting fields due to their goal-oriented approach to leadership roles. Females are more relational and intimate in their communication, female leaders are better suited for leadership roles in public relations or human resources, where one of their main duties is to listen, communicate, and attend to the needs of others. On the other hand, male leaders use their strong and forceful speaking to be successful in leadership roles in sales, accounting, and general management.

1. INTRODUCTION

"People are the key!" was the response given by Sam Walton, the creator of Wal-Mart and the richest man in the world at the time of his death, when asked a few years ago what the secret to successful enterprises was. Due to its easy availability for reproduction and purchase, the technology establishes parity. On the other hand, the people cannot be replicated. Although human bodies may one day be cloned, human minds, personalities, motives, and corporate cultural values cannot be copied.

The primary goal of an organization manager is to increase the organization's production through administrative implementation. They play a crucial role in planning, arranging, and assisting followers in performing. As a result, among the numerous skills a good manager needs to have is leadership. Other skills include supervision, guidance, giving constructive criticism, and supporting subordinates in their daily tasks. The manager's leadership style directs the dyadic interaction with their subordinates. Put another way, the development of subordinates' abilities, self-assurance, and

sense of belonging to the company and its goals depends on managerial behaviors including team building, networking, coaching, mentoring, and motivating.

Managerial style has a direct impact on the success of the organization. Their success in ethic and culture is largely due to their styles, which also contribute to the development of the work environment that is essential for motivating and enhancing employee performance. It needs the united efforts of every individual within the company. By fostering an environment that channels and catalyzes human energy, or the potential for organizational growth and success, the leader-manager plays a crucial role in this situation. The concern for developing a top management cadre that could succeed and influence the organization's future is reflected in the fact that the majority of management development programs for managers spend a significant amount of time studying the function and style of top leaders.

The workers are people, not machines, operating in an organizational setting. Since humans are social animals, no two people are alike. Facts about human physical, psychological, social, and cultural differences abound. Many individuals are interested in the real and ongoing study of the role of gender and sex in leadership. To conduct research on gender and sex in leadership, including how leaders employ different leadership philosophies, what they do to be successful, and how they collaborate with followers of different genders.

2. METHOD

SAMPLING

The sample was appropriate, with relatively regular distribution of male and female. The sample will conducted of 600 subjects of both sexes who have leadership positions at different levels from different financial sector in Kutch District.

RESEARCH METHOD

The main objective of present investigation was to study "An in depth Study of Gender Role on Leadership Style with reference to Financial Sector in Kutch Region Gujarat"

2*2 Factorial Design is selected for this Research Topic with equal number of subject in each cell. In this Research Sex role orientation inventory & Managerial (Leadership) Behaviour Questionnaires will be used for data collection.

RESEARCH TOOLS

The purpose of present study is An In depth study of gender role on leadership style with references of financial sector of Kutch region. Following tools are used for Analysis of Data.

I. Personal Data Sheet

II. Bem (Sandra Bem) Sex Role Organization questionnaire (SRO)

III. Managerial (Leadership) Behaviour Questionnaire (MBQ)

The sex role inventory measures people's sex-role orientation according to BEM's conceptualization (1974). There are sixty elements in the original sex role inventory (BSRI; BEM; 1974)

or adjectives expressing the type or features. Thus, in addition to the social desirability scale (20 items) the BSRI also includes scales measuring masculinity (20 things) and femininity (20 items).

Based on the MBQ created by "C. N. DAFTUR" (2014) and the Goleman leadership style author developed the theoretically grounded instrument for the study, which consists of questioners and examines multiple facets of management behaviour. Six leadership styles can be applied to questioners:

Biological Sex	Sector	Mean	N	SD
Male	Public	30.96	150	12.85
	Private	28.88	150	10.98

situational(S), task-oriented (TO), bureaucratic (BU), and authoritative (A), personalized relation-oriented (PR)), and nurturing (NT), Assertive combined with low level of participation and nurturant (A, P+N).

PROCEDURE

Since this study used a sample of approximately 600 people for data collection, the questionnaire method is suitable for this type of research.. The researcher visited every organization in the financial industry and asked to be included in the study. In order to prevent lengthy delays, only verbal consent has been obtained. And obtain completed questionnaires from individuals holding leadership roles.

METHOD OF ANALYSIS

A questioner gets filled by manager position people to all the study participates. After getting data, it was arrange by different scale used. Acquire data will be analysed by Statistical tools of ANOVA, To analyse data Excel, SPSS 20.0 (Statistical Programmes for Social Science), One Way Analysis of Variable (ANOVA) was computed to find out the between group differences of the variables.

3. RESULT

2*2 Factorial Design for Gender Role and Leadership Styles with Reference to Biological Sex and Sector.

Table 1
Biological Sex, Sector Regarding with Gender Role Oriented

Female	Public	55.40	150	14.30
	Private	27.00	150	7.78

Table 2
Biological Sex& Sector with reference Gender Role
2*2 ANOVA
(N=600)

Source	Sum of Squares	df	Mean sum of Squares	'F'
A (Biological Sex)	19082.15	1	19082.15	551.20**
B (Sector)	34830.90	1	34830.90	138.62**
A*B	25953.22	1	25953.22	253.02**
within group	82043.69	596	137.65	-
Total	161964.07	599	-	-

** P<0.01 *P<0.05

F-test was applied to check the impact of Biological Sex on Gender Role among organizational employees. Table 1 reveals that when degree of freedom is 1 and 599, than for 0.05 Significant level the value of F is 1.08 and for 0.01significant levels the value of F is 1.11. Here the value of F obtain is 551.2 greater than 1.11 which is significant at 0.01level, so we can say that there is difference between the Gender Role Orientation of Male and Female,when it comes to management or leadership responsibilities.

F test was applied to check the impact of Sector on Gender Role among organizational employees. Table 2 revels that when the degree of freedom is 1 and 599, than for 0.05 significant level the value of F is 1.08 and for 0.01significant level the value of F is 1.11. Here the value of F is 139.62 which is greater than 1.11 and significant level is 0.01, so we can say that there is difference between the Gender Role of Public and Private Sector. The studies show that Public sector group has more Job security than Private Sector that's why they have more impact on Gender Role. Private sector aim is to make more money so they prioritize other factors than gender balance when making police for hiring.

4. DISCUSSION

Men and Women are genuinely distinct kinds of leaders, as evidenced by the disparities in communication styles and influence strategies between the sexes. This suggests that men and women need to be viewed as distinct entities that need different leadership models, in addition to the fact that they influence differently. The majority of corporate leadership models are male-oriented; nevertheless, the "anywhere, anytime" performance model is challenging to apply and is not necessarily suitable for both male and female executives (McKinsey, 2007). Leadership styles should be considered situational, as

there is no universal "one size fits all" model that can be used for both men and women. Different leadership models must be used depending on the leadership situation's features, including the leader's gender. It makes sense to anticipate gender disparities in leadership styles if men and women have different influence strategies. The gender of the follower should be considered to some degree when determining the sort of leadership model to be employed, in addition to the leader's gender. Because leaders tend to treat followers of their own gender differently than followers of the opposing sex, this interplay between the leaders and the follower's gender is nearly as significant as the leader's gender.

Women have a natural advantage in leadership positions in public relations because of their relationship-oriented leadership style, whereas men may have a higher chance of success in financial and accounting fields due to their goal-oriented approach to leadership roles. Given that the leadership styles of men and women indicate success in different positions and occupations; this is a perfect illustration of how situational leadership styles are. These gender-based situational leadership advantages stem from variations in influence strategies in addition to disparities in leadership styles. Because Female are more relational and intimate in their communication, female leaders are better suited for leadership roles in public relations or human resources, where one of their main duties is to listen, communicate, and attend to the needs of others. On the other hand, male leaders use their strong and forceful speaking to be successful in leadership roles in sales, accounting, and general management. It is not appropriate to see these gender disparities in leadership styles as a competitive factor. Because of psychological gender differences, women and men have different skill sets and leadership styles, but neither is superior to the other. In order to account for these gender variances, they should be viewed via several leadership models.

5. REFERENCES

- AbdRahman Ahmad, MohdNazirMohdAdi, Haris Noor, Abdul Rahman, & TianYushuang. (2013). The Influence of Leadership Style on Job Satisfaction among Nurses. *Asian Social Science*, 9(9), 172-. doi:10.5539/ass.v9n9p172
- Acker, J. (1990). Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society*, Vol. 4, No. 2, pp. 139-158.
- Bem, S. L. (1981). *Bem Sex Role Inventory: Professional Manual*. CA: Consulting Psychologists Press.
- McKinsey & Company. (2009). *Women Leaders; A Competitive Edge In and After the Crisis*.
- Taylor, R. A. (2020). Gender Leadership Styles among the Team Leaders in I.T Sectors with Special Reference to Chennai City. *Our Heritage*, 68(30), 4591-4598.
- Winther, D. A., & Green, S. B. (1987). Another look at gender-related differences in leadership behavior. *Sex Roles*, 16(1/2), 41-56.
- Zhou, W., Lee, Y., & Jacobs, E. (2022). Leadership Style in Relation to Gender Role and Masculine Values: Being Daoist Water-Like or Agentic? *Journal of Leadership Studies*, 15(4), 18-33. <https://doi.org/10.1002/jls.21800>

PERCEIVED PARENTAL ACCEPTANCE AND AVOIDANCE WITH REFERENCE TO GENDER AND ECONOMIC STATUS

Dr. Pallavi R. Chauhan
(Department of Psychology R. R. Lalan College, Bhuj)

ABSTRACT

The Purpose of the present study was to investigate the impact of sex and eco status on the perception of parental attitude of acceptance and avoidance. The sample for the study consisted of 265boys and 201 girls of standard 8th, 9th and 10th belonging todifferent economic strata and studying in various schools of Rajkot city. Mainly 2x3factorial design was planned. Randomly selected students were administeredPersonal DataSheet and Sherry and Sinlha's Family Relationship inventory. Resultsrevealed that girls and boy did not differ in their perception onparentalacceptance however, boy perceived more parentalavoidance than the girls. Adolescents of lower economic strata perceived more parentalavoidance than the adolescents of middle and upper strata. Adolescents of middle economic strata scored higher on parental acceptance as compared to adolescents of other two groups.

1.INTRODUCTION

When the child,bon is the first environment is furnished by the familyto him. The early years are very important for the development of later personality. The basic factor in personality development is the social interaction and among allsocial interactions, the interaction between parent and child is very crucial one.The loving and accepting parents generally enhance the positive characteristics ofpersonality in the child. Studies reveal that adolescents who perceived their parentsas loving and demanding exhibit the characteristics like high achievement motivation,extroversion, self -confidence and happy-going (Suman and Achala, 1997).

Attitude of acceptance means the loving and helping attitude expressed by the parents towards the child. More the parents express the attitude ofacceptance towards the child, the more confident and secure he / she will feel.

However, some parents due to their personal problems like dissatisfactionwith life. lack of love in personal lite, unhappy married life, financial problems,lack of child rearing skills etc., avoid their children creating many problems forwell as for themselves.Studies reveal that attitude of avoidance the parents towards the child has detrimental effects on child's personality. Attitude of avoidances means such attitude of parents were they neglect the child or they avoid the child. Such parents fail to satisfy even the basic physiological needs of the child. Moreover, they publicly criticize their child. Such attitudes of parents hinder the physiological, social and psychological development of the child.

Various studies have been conducted relating to the parent-childrelationship. However some questions are still there which needs immediateattention. Why the specific parents exhibit specific

type of attitudes? Is there any specific pattern of parental attitudes in specific social class? Is gender difference a factor in parent-child relationship? These and other such problems are the important issue of investigation. Several studies reveal that boys feel more avoidance from the parents and they also exhibit more anxiety in comparison to the girls (Desai, 1998; Patel and Dodia, 1997). Studies also reveal that lower class adolescents perceive more avoidance from their parents than the middle class adolescents and they also exhibit lower level of adjustment (Dodia, 1997). Considering all the above issues the present study aimed at finding out whether any specific pattern of parental attitudes persists among parents of various economic groups and whether boys and girls differ in their perception of parental attitudes of acceptance and avoidance.

2. METHOD

Sample

For the present investigation, the sample consisted of students of 8th, 9th and 10th standard studying in various schools of Rajkot. The final sample consisted of 93 boys and 98 girls of lower economic status, 100 boys and 90 girls of middle economic status, 72 boys and 73 girls of upper economic status. Thus in total 526 adolescents were selected for the study. The range of the age was from 12 to 16 years. All the students were residing with their parents.

Tools

Mainly two tools were used for the study:

1. Personal data sheet

A personal data sheet was prepared by the researchers to collect information about the name, age, parental age, family income etc.

2. Family relationship inventory (FRI)

Family relationship inventory constructed by Sherry and Sinha (1997) was used to measure parental attitudes. This inventory measures three parental attitudes, viz., (1) Acceptance (2) Avoidance (3) Concentration. However, for the present investigation items of parental acceptance and parental avoidance have been used, as the study was mainly centered on parental acceptance and parental avoidance. The reliability and validity of the inventory were found to be satisfactory. High score in both the scale implies higher level of perceived acceptance and avoidance by the parents. This inventory has to be administered to the adolescents as it measures the perception of adolescents regarding parental acceptance and parental avoidance.

Procedure:

The sample of the study was from 14 schools of Rajkot city. Prior permissions from the principals of all the schools were obtained. A detailed information regarding the tools was given to the randomly selected subjects in group and then tools of the study were administered to them again in group situation. Usually respondents took about 30 minutes to complete the questionnaire. Moreover,

the parents of each student were contacted either individually or by phone calls to get information about their monthly family income.

Statistical Analysis:

As 2×3 factorial design was planned having sex and economic status as independent variables and parental attitude of acceptance and avoidance as dependent variables, the obtained data were analyzed by two-way analysis of variance (ANOVA).

3. RESULTS

1. Parental acceptance in the context of sex and economic status

Adolescents on the basis of their monthly family income were divided into three economic groups viz. lower, middle and upper, by calculating Q_1 and Q_3 value of monthly family income.

Table 1: Summary of 2×3 ANOVA on Parental Acceptance

Source	df	Ss	Mssq	F-value
A (Sex)	1	8.017	8.017	1.502
B (Economic status)	2	63.061	31.531	5.908*
A \times B	2	102.348	51.174	9.59**
Within	520	2775.226	3.337	

* $P < .05$, ** $P < .01$

Table 2: Means and Difference of Means on Parental Acceptance

Variables	N	Mean	Difference of Means
Boys	265	16.23	B/G = 0.25
Girls	261	16.48	
Lower economic status	191	16.03	L/M = 0.45
Middle economic status	190	16.48	L/U = 0.17
Upper economic status	145	16.20	M/U = 0.28

Results (table - 1) reveal that gender had no significant impact on perceived parental acceptance, the F-value being 1.502. However, economic status had significant impact on parental acceptance as the F-value for the same is 9.508 which is significant at 0.01 level. Looking at table - 2,

it becomes clear that adolescents of middle economic group felt more acceptance from their parents than the lower and upper class adolescents. Post ANOVA t-tests confirm the above findings.

The result reveals significant interaction effect of sex and economic status on parental acceptance as the F-value is found to be 9.59, which is significant at 0.01 level. The means of different groups reveal that girls of middle economic status felt more acceptance from their parents than the boys, whereas boys belonging to higher economic status felt more acceptance from the parents in comparison to the girls.

2. Parental avoidance in the context of sex and economic status

Results on statistical analysis of 2×3 ANOVA reveal that sex of adolescents had significant impact on perceived parental avoidance as the F-value is 13.21, which is significant at 0.01 level. The mean scores of boys and girls on parental avoidance are respectively 5.58 and 4.46 which indicate that in comparison, girls felt more avoidance from their parents.

Table- 3: Summary of 2×3 ANOVA on parental Avoidance

Source	df	Ss	Mssq	F-value
A (Sex)	1	120.44	120.44	13.207*
B (Economic status)	2	280.546	140.273	15.382*
A \times B	2	268.060	134.030	14.697**
Within	520	4742.131	9.119	

* $P < .05$, ** $P < .01$

Table 4: Means and Difference of Means on Parental Acceptance

Variables	N	Mean	Difference of Means
Boys	265	5.85	B/G = 0.99
Girls	261	4.86	
Lower economic status	191	6.40	L/M = 1.65
Middle economic status	190	4.75	L/U = 1.45
Upper economic status	145	4.95	M/U = 0.20

Again perusal to table – 3 reveals that F-value for economic status is 14.70 which is significant at 0.01 level. It means adolescents belonging to different economic strata differed in parental avoidance.

The mean scores of adolescents of lower, middle and upper strata are (table – 4) 6.40, 4.75 and 4.50 respectively. Statistical analysis for mean difference indicates that adolescents of lower economic strata exhibited highest amount of avoidance in comparison to adolescents of other two classes. However adolescents belonging to middle and upper economic strata did not differ significantly on this attitude.

Again the interaction effect of sex and economic status is found to be significant at 0.01 level, F-value being 14.70. Looking at the means of parental avoidance of adolescents of different groups it is very clear that in lower and middle economic class boys felt more avoidance from their parents than the girls, but in upper economic class girls felt more avoidance from their parents than the boys.

4. DISCUSSION

Above results demonstrated that so far as attitude of acceptance is concerned no sex difference was found to be existed. The result confirms the result of Desai (1996). However in case of parental avoidance boys perceived more avoidance than the girls. The possible explanation for such results could be that in our society mothers in girls generally remain at home and assist in various household works, while boys are generally found roaming out side the home with friends and relatives. As the girls are constantly in the contact of their parents they have more opportunity of interaction with the family members. Therefore they might feel less avoidance from their parents and as the boys have lesser amount of interaction with their parents they might feel more parental avoidance. Present result confirms the finding of a study by Patel and Dodia (1997).

Relating to the economic status it was found that parents of lower and upper economic strata exhibited less acceptance than the parents of middle economic strata. This could be due to the fact that parents (mother and father both) of lower economic strata have to work hard for earning. So even after returning home they feel tired and do not involve themselves in the activities of their children. On the other hand parents of upper economic strata are generally either highly professional or having big business affair of their own or are busy in various social activities and thus remaining outside the home most of the time. Therefore even if they wish to interact with their children they do not find enough time for that. Thus their children might experience less acceptance from them. However in middle economic strata usually fathers are service men and mothers may be either house wives or working women, so they both do not have much responsibilities or hard physical or mental work. Therefore when they are at home they have ample opportunities to interact with their children and to get themselves involved in various activities of their children hence, making them feel more accepted.

In case of parental avoidance adolescents of lower economic strata felt alienated than the adolescents of middle and upper economic strata probable explanation could be that parents of lower economic strata cannot satisfactorily fulfill the needs of their children and they do not have enough time and patience to listen to their children. Moreover in Indian society the culture of lower economic strata is so that parents are not supposed to take extra care or to take interest in the activities of their

children. As a result they have less interaction with children and thus their children might feel avoidance by them.

Parental acceptances were positively related with self-concept, curiosity, cognitive competence and achievement of adolescent boys and girls (Bhardwaj, 1996). Sandhu and Bhargava (1988) found that accepted children differed significantly from rejected children on nine personality factors. Rejected children tend to be more reserved, less emotionally stable, more aggressive, anxious, shy, shrewd, apprehensive, careless and tensed as compared to accepted children. These and other studies clearly indicate how parental attitudes affect the personality makeup of the children. Therefore parents should be very careful and should give proper attention in upbringing their children.

5. REFERENCES

1. Agrawal, S. and Sharma, S. Extent and nature of problem behaviours among deaf and hearing adolescent. *Journal of Psychological Researches*, 1997, Vol. 41, No. 13266--73.
1. Bharadwaj, Nishi. Perceived parental behaviour and self concept among adolescents. Paper presented in 2nd National Conference of PLAT at L.A.D. College Nagpur, on 15th & 18th Oct. 1996, Souvenir, p. 68., 1996.
2. Desai, N. B. Anxiety, depression and self-concept among adolescents: A study in relation to perceived parental attitudes. An unpublished M.A. Thesis, Saurashtra University, Rajkot. 1998.
3. Dodia, G. R. A study of relationship between perceived parental attitude and social adjustment of students. A Paper Presented at 14th State Conference of the Gujarat Psychology Association, Jamnagar, 1997.
4. Patel, M. K. and Dodia, G. R. A study of anxiety among children in relation to perceived parental avoidance. A Paper Presented in U.G.C. sponsored "Mental Health and Mental Hygiene", State Level Seminar, Saurashtra University, Rajkot, 1997.
5. Sandhu, R. and Bhargava, M. Personality Profile of self-Perceived Parentally accepted and rejected children. *Indian Journal of Psychometric and Education*, 1998, 19(2), 97--108.
6. Sherry, G.P. and Sinha, J.C. Family Relationship Inventory. National Psychological Corporation, 4/230, Kacheri Ghat, Agra, India., 1997.
7. Suman, L. N. and Achala, U. Parent child relationship and achievement motivation. *Journal of Psychological Researches*, 1997, Vol. 41, No. 1--2, 66--73.

ભારતીય સોળ સંસ્કાર

પ્રસ્તુતકર્તા

સોમૈયા જ્ઞાનવી હિતેશભાઈ

શેઠ એસ.વી.આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ

માંડવી (કચ્છ)

સંસ્કાર શબ્દ સમ્ ઉપસર્ગમાં ક ધાતુમાં ધઝ પ્રત્યય લગાવવાથી બન્યો છે. જેનો અર્થ શુદ્ધ કરવું કે પવિત્ર કરવું, સંસ્કરણ કરવું એવો થાય છે. અર્થાત અન્ય ગુણોના સમાવેશને સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. સંસ્કાર શબ્દની વ્યાખ્યા કરતા શબર ઋષિએ જણાવ્યું કે, સંસ્કારો નામ સભવતી ભસ્મીન્જાતે પદાર્થો ભવતિ યોગ્યઃ એટલે કે જેની ઉત્પત્તિ થતા કોઈ પદાર્થ કે વ્યક્તિ કોઈપણ કામ માટે સુયોગ્ય બને છે તેને સંસ્કાર કહે છે. સંસ્કાર એવી ક્રિયાઓ અને રીત છે જે યોગ્યતા આપે છે. સંસ્કારનો સંબંધ પ્રાગ જન્મથી માંડીને અનુમૃત્યુ સુધીના માનવ જીવનના જુદા જુદાતબક્કાઓને એના અંગત, શારીરિક તથા માનસિક ઉત્કર્ષ માટે કરાતા ધાર્મિક વિધાન સાથે છે. માણસ જન્મથી શુદ્ધ હોય છે માણસની રરહેણકહેણી, સમાજ, લાગણી, બુદ્ધિ જીવન બધું જ સમાજમાંથી ઉઠે અને માણસમાં સમાજ હિતલક્ષી અને આધ્યાત્મિક ગુણો વિકસે એનું નામ સંસ્કાર. માનવને વિવિધ સંસારિક દુઃખોથી મુક્તિ અપાવી તેના જીવનને મંગલમય બનાવવા માટે પૂર્વજો એજે વિધાન બનાવ્યા છે તે સંસ્કાર છે. ગૃહસૂત્રો અને સ્મૃતિઓમાં સંસ્કારોનું વિસ્તૃત વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કારથી માનવીનું ખરું ઘડતર થાય છે. સંસ્કારોની સંખ્યાની બાબતમાં જુદા જુદા ધર્મશાસ્ત્રો અલગ અલગ સંખ્યા દર્શાવે છે. ગૌતમ અને વૈષ્ણવ સંસ્કારોની સંખ્યા ક્રમશઃ 40 અને 18 માની છે. પરંતુ લગભગ બધા જ ધર્મશાસ્ત્રકારો મહદઅંશે સ્વીકારતા હોય એવા સંસ્કારોની સંખ્યા 16 છે ક્રમશઃ આ મુજબ છે ૧) ગર્ભાધાન ૨) પુસંવન ૩) સીમંતોનયન ૪) જાત કર્મ ૫) નામકરણ ૬) નિષ્ક્રમણ ૭) અન્નપ્રશાન ૮) ચૂડાકરણ ૯) કર્ણવેધ ૧૦) વિદિવિદ્યાર ૧૧) ઉપનયન ૧૨) વેદારંભ ૧૩) કેશાન્ત ૧૪) સમાવર્તન ૧૫) વિવાહ ૧૬) અંત્યેષ્ટિ.

૧) ગર્ભાધાનસંસ્કાર

પુરુષબીજ અને સ્ત્રી બીજના મળવાથી જ્યારે જીવનું સ્થાપન થાય છે ત્યારે તેની ગર્ભ કહે છે. જે કર્મ દ્વારા પુરુષ સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં પોતાનું બીજ સ્થાપિત કરે છે તેને ગર્ભાધાન કહે છે. માતાપિતા બનનારા દંપતીના શરીર, મન અને બુદ્ધિ અને ચિતને તૈયાર કરનારા સંસ્કાર એટલે જ ગર્ભાધાન સંસ્કાર.

દાંપત્યજીવનનો એકઉદ્દેશ શ્રેષ્ઠ સંતતી ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે. સામાન્યતઃ સંતાન માતાપિતા જેવા જ બને એવી ધારણા છે પરંતુ આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણું સંતાન અને આપણાથી પણ શ્રેષ્ઠ બને એવો

પ્રયત્ન કરવાનો છે. સંતાનમાં માતા-પિતાના દુર્ગુણો અને દોષોનો નાશ થઈ જાય અને સદગુણોમાં વધારો થાય એ દષ્ટિથી દંપતી માતા પિતા બને તે પહેલા એમના શરીર અને મનને તૈયાર કરવાના છે. માતા-પિતા બનનારા દંપતીના શરીર, મન, બુદ્ધિ અને ચિતને તૈયાર કરનારા સંસ્કાર એટલે જ ગર્ભાધાન સંસ્કાર. સ્વસ્થ યુવક અને યુવતીઓ વિવાહના સંબંધમાં બંધાઈને જ્યારે એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે પતિ પોતાની પત્નીના ગર્ભમાં બીજ રૂપે પોતાના વીર્યની પ્રતિષ્ઠા કરે છે. આ પ્રક્રિયાને ગર્ભાધાન પ્રક્રિયા કહે છે. આ પ્રક્રિયા પહેલા પતિ -પત્ની બને ઈશ્વર પાસે ઉત્તમ ગુણોથી યુક્ત પુત્ર પ્રાપ્તિની કામના કરે છે. પ્રાચીન સમયમાં આ સંસ્કારને એક યજ્ઞ માનવામાં આવતો હતો અને પતિ થોડા વેદમંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરતો હતો. ગર્ભાધાન સંસ્કાર સંપન્ન કરવા માટે સ્ત્રીનું ત્રુતુકારકાળ હોવો જરૂરી માનવામાં આવ્યો છે. ગર્ભધારણ માટે ઋતુ સ્નાન પછી ૪ થી ૧૬મી રાત્રીનો સમય યોગ્ય માનવામાં આવે છે. ગર્ભાધાન માટે દિવસનો સમય નિષેધ મનાય છે. પુત્રની ઈચ્છાવાળા પુરુષ માટે સમરાત્રીઓમાં સ્ત્રીગમનનું વિધાન છે.

૨) પુસંવન

સંતાનમાં પુરુષત્વ પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતું કાર્ય પુસંવન સંસ્કાર માતાના માધ્યમથી ગર્ભસ્થ બાળક ઉપર કરવાથી તે ગર્ભ પણ દોષ રહિત બને છે. પુસંવનસંસ્કારના શાબ્દિક અર્થની વ્યાખ્યા કરતા વિદ્વાનોએ સંતાનમાં પુરુષત્વ પ્રાપ્તિ માટે કરવામાં આવતું માન્યું છે. ગર્ભધારણ નિશ્ચિત થવા પછી જ આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે સર્વાંગી સ્વસ્થ માતાના ગર્ભાશયમાં ગર્ભનું સ્થાપન ગર્ભાધાન થયા પછી કરવામાં આવે છે. જે રીતે ગર્ભાધાન સંસ્કાર કરવાથી સ્ત્રીના દોષ દૂર થઈને ગર્ભાધાન માટે યોગ્ય બને છે. આ પ્રસંગે દંપતી પુત્ર પ્રાપ્તિ માટે દેવતાઓની સ્તુતિ કરે છે. તેમજ કેટલીક ઔષધીઓનો પ્રયોગ કરે છે. પુરાણોમાં ઉલ્લેખ છે તે મુજબ તેજસ્વી પુત્રોની પ્રાપ્તિ માટે આ સંસ્કાર કરવામાં આવતો હતો. પુસંવન સંસ્કારથી પુત્ર ઉત્પત્તિમાં ઊભી થનારી બાધાઓનું દેવભૂજના માધ્યમથી નિવારણ પણ કરવામાં આવતું કોઈ આવતું હતું.

૩) સીમંતોનયન સંસ્કાર

સીમંતોનયન એટલે વાળને ઊંચા ઉઠાવવા. આ સંસ્કાર ગર્ભના ચોથાથી આઠમા મહિના સુધી કરવામાં આવતો હતો. આ સંસ્કાર વખતે પતિ પોતાની પત્નીને આભૂષણો, વસ્ત્રોથી શણગારી તેના વાળને ઊંચા ઓળે છે અને તેની માંગ ભરે છે. આ સમયે સગા સંબંધી મિત્ર વર્ગ એકત્રિત થઈનાચગાન કરે છે. સૌ સાથે મળીને સંતતિ માટે ઇષ્ટ દેવની પ્રાર્થના કરે છે. વર્તમાન સમયમાં સીમંતોનયન સંસ્કારને 'ખોળો ભરવો' એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ સંસ્કારથી સગર્ભા સ્ત્રીને શારીરિક તેમજ માનસિક સ્વાસ્થ્યનો લાભ થાય છે. બે ભાગોને જોડતી સીમાનું બંધારણ શ્રીમંત નહીં પરંતુ સીમંત સંસ્કાર છે. છઠ્ઠો

મહિના સુધીમાં શિશુના બધા અંગો - પ્રભંગોનો વિકાસ થઈ જાય છે. માત્ર માથાના બે ભાગનું જ બંધારણ બાકી રહે છે.

૪) જાત કર્મ સંસ્કાર

બાળકોનો માતાના ગર્ભમાંથી જન્મ થાય ત્યારે તેની સુરક્ષા અને કલ્યાણ માટે જે સંસ્કાર કરવામાં આવે છે તેને જાત કર્મ સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. જાતકર્મ સંસ્કાર બાળકના જન્મથી નાલ છેદન પહેલા કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રસંગે સુવર્ણ, ધી તથા મધના ગૃહોક્તિ મંત્રથી નવા જન્મેલા બાળકના પ્રાશન કરવામાં આવતું હતું. પિતા આશીઃ મંત્રોના ઉચ્ચારણ સાથે પુત્રને સ્પર્શ કરતો અને સૂઘતો હતો. પિતા જાતકર્મ સંસ્કાર વખતે જે કાનમાં અન્નપ્રશસ્તીકારક મંત્ર ભણતો તેનો અર્થ અન્ન જ આયુષ્ય બળ અને તેજ છે. બૃહસ્પતિ વગેરે દેવ તેને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે એવો થાય છે. આ સમયે શિશુ ગર્ભમાં હોય છે. આ સંસ્કાર વિધિ માતાના દ્વારા જ થાય છે. જાતકર્મ સંસ્કાર નવજાત શિશુ પર કરવામાં આવે છે.

૫) નામકરણ સંસ્કાર

આ પાંચમો સંસ્કાર છે. બાળકનું નામ જન્મ સમયે જન્માતર અને નક્ષત્રના આધારે રાખવામાં આવે છે. આ સમયે તેમને જે નામ આપવામાં આવે છે તે જીવનભર તેમની સાથે રહે છે અને તે આ નામથી જ દુનિયામાં ઓળખાય છે.

સામાન્ય રીતે બાળકના નામની પસંદગી ધાર્મિક ભાવનાઓ સાથે સંબંધ રાખે છે. નક્ષત્ર, વર્ણ, માસ, ગુણ, કુળદેવતા, ગૌત્ર પ્રાકૃતિક પદાર્થો વગેરેના આધારે નામ પાડવામાં આવતું હોય છે. નામકરણ સંસ્કાર બાળકના જન્મ પછી દસમા કે બારમાં દિવસે શુભ તિથિ, નક્ષત્ર અને મુહૂર્તમાં કરવામાં આવે છે. જ્યોતિષ ગ્રંથો પ્રમાણે સંકાંતી, ગ્રહણ અથવા શ્રાદ્ધના દિવસે નામકરણ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. છોકરીઓના નામ સરળતાથી ઉચ્ચારણને યોગ્ય, સ્પષ્ટ અર્થવાળા, મનોહર, સુંદર, આકર્ષક, મનોહર, કોમળ, સૂચક તેમજ અંતમાં દીર્ઘ અક્ષરવાળા હોવા જોઈએ. નામકરણ સંસ્કાર સાથે જોડવામાં આવે છે. જે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં નામની મહત્તા દર્શાવે છે. મનુસ્મૃતિ અનુસાર બ્રાહ્મણનું નામ મંગળ અને આનંદ સૂચક, ક્ષત્રિયનું નામ બળ, રક્ષા અને શાસન ક્ષમતાનું સૂચક, વૈશ્યનું નામ ધનવાન હોવાનું સૂચક અને શૂદ્રકનું નામ સેવાવૃત્તિનું સૂચક હોવું જોઈએ.

૬) નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર

નિષ્ક્રમણ સંસ્કાર અંતર્ગત બાળકને તેના જન્મ પછી પ્રથમ વખત ઘરની બહાર લઈ જવામાં આવે છે. જન્મના ચોથા માસે કોઈ મંગળતિથિ એ પૂજાપાઠ કરીને બાળકને પ્રાકૃતિક વાતાવરણમાં લઈ જવામાં આવે છે. જન્મ પછીના દિવસોમાં બાળકની કોમળ આંખો પર વધુ પ્રકાશ નુકશાન કરે તે હેતુથી બાળકની આંખ અને શરીર પરિપક્વ થાય પછી આ સંસ્કાર કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કાર અંતર્ગત

બાળકને સૂર્ય અને ચંદ્રનું દર્શન કરાવાય છે. સૂર્ય દર્શનથી બાળકને અખંડ તેજ અને બળ મળે છે. આ પ્રસંગ વડીલોત્વજીવ શરદ:શતમઃ| એવો આશીર્વાદ આપે છે.

૭) અન્નપ્રાશન સંસ્કાર

આ સાતમો સંસ્કાર છે.જેમાં આ વિધિ પછી માતા બાળકને તેના પોતાના દૂધ સાથે તેમજ અન્ય ખોરાક જેમકે કેળા, ખીચડી વગેરે ખવડાવવાનું શરૂ કરે છે. બાળક ચાર મહિનાનું થાય પછી તે માત્ર દૂધ પર નિર્ભર ન રહી શકે. તેને અન્ય ખાદ્યપદાર્થો આપવા પણ જરૂરી છે.અન્નપ્રાશન સંસ્કાર દીકરાને છઠ્ઠા કે આઠમાં માસે અને દીકરીને સાતમા કે બારમાં માસે કરાવવાનું વિધાન છે.

૮) ચૂડાકરણ સંસ્કાર

ચૂડાકરણ સંસ્કારને મુંડન સંસ્કાર પણ કહે છે. આમાં બાળકના જન્મ પછી પ્રથમ વખત વાળ કાપવામાં આવે છે. આ ધાર્મિક વિધિ છે.એક, ત્રણ અને પાંચ વર્ષમાં ગમે ત્યારે કરી શકાય છે.મુંડન બાળકના જન્મ પછી તેને હાનિકારક જંતુઓથી બચાવવા તેના બોધિક વિકાસ અને સ્વચ્છતા માટે કરવામાં આવે છે. માથાની ટોચ પર ચોટી રાખવામાં આવે તેને ચૂડાકરણ કે ચૌલકર્મ કહે છે. બાળકના જન્મનાં ત્રીજા પાંચમા વર્ષમાં જન્મથી આવેલા કેશોનાંમુંડનનો આ સંસ્કાર છે. તે દેવાલયમાં કરવામાં આવે છે.કેશછેદન એ આ સંસ્કારનો મુખ્ય પ્રયોજન છે. ધર્મશાસ્ત્ર અનુસાર દીર્ઘઆયુ, સૌંદર્ય અને કલ્યાણની પ્રાપ્તિ આ સંસ્કારોનું બીજું પ્રયોજન છે. જન્મથી આવેલા વાળને પૂર્વકાલિન અશુદ્ધિઓનાં અવશેષ ગણવામાં આવે છે. આ સંસ્કારમાં બાળકના મુંડન વખતે શીખા – ચોટલી રાખવામાં આવે છે. જ્યારે બાલિકાના મુંડનમાં ચોટલી રાખવામાં આવતી નથી.ચૂડાકરણમાં વાળ ધોવા, બાળકના વાળનું મુંડન કરવું,છાણ માટીના પિંડ સાથે તે વાળને જલાશયમાં રાખવા, શિખા રાખવી વગેરે વિધિ મહત્વની છે.

૯) કર્ણવેધ સંસ્કાર

કર્ણવેધ સંસ્કાર એ દસમો સંસ્કાર છે વ્યક્તિના તમામ અંગો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે અને આ ધાર્મિક વિધિનો ઉદ્દેશ્ય કાનની સુરક્ષા કરવાનો છે. કારણ કે તેને શ્રાવણ દ્વારા માનવામાં આવે છે. આ ધાર્મિક વિધિમાં બાળકના કાન વીંધવામાં આવે છે. એવું મનાય છે કે તેનાથી તેમની શ્રવણશક્તિ વધે છે અને કાન સંબંધિત રોગો દૂર થાય છે. કર્ણવેધ સંસ્કારમાં બાળકના કાન, બાલિકાના કાનનું છેદન કરવામાં આવે છે. આ સંસ્કારમાં સોનીને પોતાના ઘરે બોલાવીને સોનાની અથવા ચાંદીની સળીનું છેદન કરવામાં આવે છે. આયુર્વેદમાં કર્ણવેદ સંસ્કારનું મહત્વ વર્ણિત છે કે જેનાથી બાળકના ઘણા રોગોથી મુક્ત રહે છે અને તે ઝડપથી વિકસિત થાય છે. કાનમાં આભૂષણ પહેરવા માટે પણ કર્ણવેધ કરવું જરૂરી છે.

૧૦) વિદ્યારંભ સંસ્કાર

પાંચ વર્ષની ઉંમરના બાળકને વર્ણમાળાના અક્ષરોનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રારંભ વિદ્યારંભ સંસ્કાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.વિદ્યારંભ સંસ્કારને વિભિન્ન ધર્મશાસ્ત્રમાં અક્ષરારંભ, અક્ષરસ્વીકરણ, અક્ષરલેખન

વગેરેના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. શુભ મુહૂર્તોમાં શિક્ષક બાળકને સ્લેટ, કાગળ કે બોર્ડ પર ઓમ અને સરસ્વતીની સાથે વર્ણમાળા લખી અક્ષારારંભ કરાવે છે. આ સમયે ગણપતિ તથા સરસ્વતીનું પૂજન પણ કરવામાં આવે છે. વિદ્યારંભ સંસ્કારના શુભારંભ માટે વસંતપંચમી જે સૌથી ઉત્તમ દિન માનવામાં આવે છે. લગભગ સમગ્ર ભારતમાં આદિને સરસ્વતીનું પૂજન થાય છે. આમ તો દરેક મહિનાની સુદ પાંચમને જ્ઞાનપંચમી કહેવાય છે. ભારતમાં કેટલીક જગ્યાએ આસોસુદ દસમ એવિજયાદશમીના દિને પાટીની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. તેથી વિજયાદશમી એ પણ વિદ્યારંભ સંસ્કાર કરી શકાય.

વિદ્યારંભ સંસ્કારએ નવમો સંસ્કાર છે. આમાં બાળકને શિક્ષણનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. ઘરના વડીલો બાળકને શ્લોક, વાર્તાઓ, ધર્મ, શાસ્ત્રો વિશેની વાર્તાઓ સંભળાવે છે. આ સંસ્કાર બાળકને શિક્ષણ અને વિજ્ઞાન તરફ લઈ જવાનું પ્રથમ પગલું છે.

૧૧) ઉપનયન સંસ્કાર

ઉપનયન સંસ્કારને યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પણ કહે છે. આ સંસ્કારનો હેતુ બાળકને ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતાનું જ્ઞાન આપવાનો છે. આમાં છોકરાઓને જનોઈ પહેરવવામાં આવે છે. હિન્દુ ધર્મમાં ઉપનયન સંસ્કારનું સર્વાધિક મહત્વ છે. આ સંસ્કાર સંપન્ન થતા બાળક દ્વિજ કહેવાતો. વિદ્યાઉપાર્જનના ક્ષેત્રે પ્રવેશ મેળવવા માટે આ સંસ્કાર જરૂરી છે. આ પ્રસંગે બાળક યજ્ઞોપવીત ધારણ કરતો હતો. જે ત્રણ વર્ષ માટે કમશ કપાસ, શણ અને ઉનની બનાવવામાં આવતી. બાળક મુંજની બનાવેલી મરખલા પણ બાંધતો. આ સંસ્કાર ખૂબ જ પ્રાચીન સંસ્કાર છે. ઋગ્વેદમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ છે. બાળકનું ઉપનયન થતાં પછી જે તેનાં વિદ્યાઆરંભનો પ્રારંભ કરવામાં આવતો.

૧૨) વેદારંભસંસ્કાર

વેદારંભસંસ્કારને ઉત્તરકાલીન સંસ્કાર માનવામાં આવે છે. તેનો સૌપ્રથમ ઉલ્લેખ વ્યાસસ્મૃતિમાં છે. તેમાં ઉપનયન અને વેદારંભ વચ્ચેનો ભેદ પણ દર્શાવવામાં આવે છે. બાળક વેદાભ્યાસ માટે ગુરુના ઘરે જતો ત્યાં કોઈ એક શુભ દિવસે ગુરુ વિદ્યાર્થીને ગાયત્રી મંત્રથી વૈદિક સ્વાધ્યાયનો આરંભ કરાવતા. ઋષિ વર્ણ માટે વેદાધ્યયનને મહત્વપૂર્ણ ગણવામાં આવતું હતું. વેદાધ્યયન કરનાર આચાર્ય બ્રાહ્મણ પણ વેદમાં એક નીપઠ, ધર્મજ્ઞ, કુલીન, શુચી પોતાની વેદ શાખામાં પ્રવીણ અને અપ્રમાદી હોય તે જરૂરી મનાતું. વેદાધ્યયન એ કંઠોપકંઠપરંપરા પ્રમાણે કરવામાં આવતું.

૧૩) કેશાન્ત સંસ્કાર

વેદાધ્યયન પૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીની દાઢી અનેમૂંછનું કરાવવાની પ્રક્રિયા એ કેશાન્ત સંસ્કાર છે. આ સંસ્કાર વિદ્યાર્થીના સોળમાં અને ચોવીસમાં વર્ષ પછી આ સંસ્કાર કરવો જોઈએ. દાઢી અનેમૂંછોનું આવવું એ તરુણાવસ્થાનું લક્ષણ છે. તેથી આ સંસ્કાર વખતે કડક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી જીવન

જીવવાનું રહેતું. આ કેશાન્ત સંસ્કારને ગોદન સંસ્કાર પણ કહે છે કારણ કે આ સંસ્કાર વખતે બ્રાહ્મણ આચાર્યને ગાયનું દાન કરવામાં આવતું હોવાથી આ સંસ્કારને ગૌદાન સંસ્કાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

૧૪) સમાવર્તન સંસ્કાર

સમાવર્તન સંસ્કાર એ ચૌદમો સંસ્કાર છે. આ ધાર્મિક વિધિ પહેલા કરવામાં આવતી હતી જ્યારે ગુરુકુળમાં બાળકનું શિક્ષક પૂર્ણ થયું ત્યારે આ વિધિ કરવામાં આવતી. આ વિધિ પછી બાળકોને ગૃહસ્થ જીવન શરૂ કરવા માટે લાયક ગણવામાં આવતા હતા. સમાવર્તન એટલે વિદ્યા પૂર્ણ કરી ગુરુકુળથી ઘર તરફ પાછા ફરવું તે. આને વિદ્યાર્થી જીવનનું અંત મનાતો. સમાવર્તન સંસ્કાર એ સ્નાન સંસ્કાર પણ કહેવામાં આવે છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અંતમાં બ્રહ્મચારીએ સ્નાન કરવું આવશ્યક હતું. આમ તો બ્રહ્મચારીરોજ સવારે સ્નાન કરતો હતો. મહત્વનું ગણાતું હતું. સમાવર્તનસંસ્કાર ગુરુની અનુમતી પછીજ કરવામાં આવતો. આ પ્રસંગે શિષ્ય ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીસંતુષ્ટ કરતો. આસમયે સ્નાતકગુરુના આશીર્વાદ લઈ પોતાના ઘરે પાછો કરી ગૃહસ્થઆશ્રમમાં પાછો ફરતો.

૧૫) વિવાહ સંસ્કાર

પંદરમો સંસ્કાર એ લગ્ન સંસ્કાર છે. આ સંસ્કારનો હેતુ પેઢીને આગળ ધપાવાનો છે. આમાં વ્યક્તિ લગ્ન કરીને સામાજિક બંધનમાં બંધાય છે. જેથી તે પોતાની ફરજો નિભાવવામાં પાછો ન પડે. વિવાહ શબ્દ વિ +વહુ ધાતુથી બન્યો છે. એનો શાબ્દિક અર્થ પત્ની સ્વીકાર. વિવાહ સંસ્કારથી સ્ત્રી અને પુરુષ બંને લગ્નગ્રંથિથી એકબીજા સાથે જોડાય છે. વિવાહ માટે પરિણય, પરિણયન, પાણીગ્રહણ જેવા શબ્દો પ્રયોજાય છે. વિવાહ સંસ્કાર એવો એક સંસ્કાર છે. જેનાથી સામાજિક ગુણોનો વિકાસ તથા શારીરિક આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ થાય છે. વિવાહ સંસ્કારને બધા સંસ્કારોમાં પ્રભાવશાળી સંસ્કાર માનવામાં આવે છે. આનાથી મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમનો પ્રારંભ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રો પ્રમાણે વિવાહ માત્ર લૌકિક નહીં પરંતુ આધ્યાત્મિક સંબંધ છે. વ્યવહારમાં અધિકાંસ ધાર્મિક કાર્યો પતિ -પત્નીને સાથે મળીને કરવામાં હોય છે. પતિ અને પત્ની બંને અર્ધાંગ છે. વિવાહના માધ્યમથી તે પૂર્ણાંક બને છે. સ્ત્રી પક્ષે પૂર્ણ આત્મસમર્પણ અને પુરુષના પક્ષે પૂર્ણ સ્વીકાર એ જ વિવાહને નિશાની છે. એમાં મારા તારાનો ભેદ રહેતો નથી. વિવાહ સંસ્કાર માટે સ્ત્રીની ઉંમર ૧૮ અને પુરુષની ઉંમર ૨૧ યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં વિવાહનો આટલા પ્રકારો છે. ૧) બ્રાહ્મર ૨) દેવ ૩) આર્ષ ૪) પ્રજાપત્ય ૫) આસુર ૬) ગાંધર્વ ૭) રાક્ષસ ૮) પિશાચ આ આઠ પ્રકારો છે.

૧૬) અંતિમ સંસ્કાર

આ ધાર્મિક સંસ્કારોના નામોમાં છેલ્લું છે. જ્યારે વ્યક્તિ મૃત્યુ પામે છે ત્યારે આ ધાર્મિક વિધિ કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિના મૃત્યુ પછી તેનો નશ્વર જીવાણુઓથી શરીર બગડવા લાગે છે. આવી સ્થિતિમાં તેનો

અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવે છે. જેના દ્વારા તમામ બેક્ટેરિયાનાશપામે છે આ વિધિનું એક વૈજ્ઞાનિક કારણ પણ છે.

સોળ સંસ્કારો ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. જેમાં બાળકના જન્મથી લઈને મૃત્યુ સુધી તમામ તબક્કાઓ જણાવેલા છે. મરણ પછી આ છેલ્લી ક્રિયા છે. અંત્યેષ્ટીએ જીવનનો અંતિમ સંસ્કાર છે. જે માનવના મૃત્યુ બાદ પરલોકમાં ભાવિ સુખ તથા કલ્યાણ માટે કરવામાં આવે છે. અગ્નિદાહ આપતા કેટલીક ધાર્મિક વિધિઓ પણ કરવામાં આવે છે. જે આજે પણ કરવામાં આવે છે. વાંસની અર્થી ઉપર શબની સાથે શબ યાત્રા કાઢવામાં આવે છે. તેની સાથે સગાસંબંધી પણ જોડાય છે. સૌથી મોટું પુત્ર આગળ રહે છે. સ્મશાનમાં પહોંચ્યા બાદ ચિતાને આગ લગાડવામાં આવે છે. શબ બળી ગયા બાદ સ્મશાનમાં ગયેલા લોકો પાણીથી સ્નાન કરી ઘરે પાછા ફરે છે. સામાજિક પરંપરા મુજબ ત્રણ રીતે શબની વિધિ કરવામાં આવે છે. ૧) શબને અગ્નિદાહ આપવો ૨) શબને સમાધી આપવી ૩) શબને ફેંકી દેવું તે. મનુષ્યના વ્યક્તિગત તથા સામાજિક વિકાસને સંપન્ન કરવા અને દૈહિક તેમજ ભૌતિક જીવન સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે જરૂરી છે. આ સોળ સંસ્કારોને પરિણામે માત્ર વ્યક્તિનું જ નહીં પરંતુ સમગ્ર સમાજનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે. કેળવાય છે. વિકસે છે. ટૂંકમાં આ સંસ્કારો દ્વારા વ્યક્તિના દોષો દૂર કરવા, તેનામાં પરિવર્તન કરવા માટેના પ્રયત્નો થાય છે.

➤ સંદર્ભ સૂચિ

- ૧) જશરા મુખ્ય સંપાદક (પુનરુત્થાન સેવા ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ)
- ૨) ભારતીય સંસ્કારો - ભારતીયેનશેલન
- ૩) opinion by sandesh. com opininn by sandesh team.

ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમની આવશ્યકતા અને પડકારો

પ્રસ્તુતકર્તા: ડૉ. પીયૂષ જી. મહેતા

B.A., B.Ed., M.A., M.Ed., Ph.D (Education)

પ્રાધ્યાપક

Smt. R.D. Gardi College of Teachers Education - Rajkot

૧. પ્રસ્તાવના (Introduction)

વર્તમાન ૨૧મી સદી એ જ્ઞાન અને કૌશલ્યની સદી છે. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં જ્યાં યુવાધન વિશ્વમાં સૌથી વધુ છે, ત્યાં શિક્ષણની ગુણવત્તા અને તેની પ્રસ્તુતતા પર પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નો મુકાઈ રહ્યા છે. પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિ મુખ્યત્વે સ્મૃતિ આધારિત પરીક્ષાઓ અને સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પર કેન્દ્રિત રહી છે. પરિણામે, લાખો વિદ્યાર્થીઓ દર વર્ષે ડિગ્રી મેળવે છે પરંતુ ઉદ્યોગોમાં જરૂરી પ્રાયોગિક જ્ઞાનના અભાવે બેરોજગાર રહે છે. 'કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમ' (Skill-based Curriculum) આ સમસ્યાના ઉકેલ તરીકે ઉભરી આવ્યો છે. તે શિક્ષણને માત્ર જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન નહીં, પણ આજીવિકા મેળવવાનું સક્ષમ માધ્યમ બનાવે છે.

૨. સંશોધન પદ્ધતિ (Research Methodology)

આ સંશોધન માટે વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી છે. સંશોધનમાં પ્રાથમિક અને ગૌણ એમ બંને સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવાની દરખાસ્ત છે. ગૌણ માહિતી માટે ભારત સરકારના શિક્ષણ મંત્રાલયના અહેવાલો, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, યુનેસ્કોના શિક્ષણ અંગેના રિપોર્ટ્સ અને વિવિધ શૈક્ષણિક લેખકોના જર્નલ્સનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૩. કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમનો અર્થ અને વ્યાખ્યા

સામાન્ય શબ્દોમાં, કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમ એટલે એવી શીખવાની પ્રક્રિયા જેમાં વિદ્યાર્થીને કોઈ ચોક્કસ કાર્ય કુશળતાપૂર્વક કરવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા: "શિક્ષણની એવી પ્રણાલી જે વિદ્યાર્થીના વ્યવહારુ જ્ઞાન, વલણ અને કાર્યક્ષમતાને વિકસાવવા પર ભાર મૂકે છે, જેથી તે ચોક્કસ વ્યવસાય કે કાર્યમાં નિપુણતા મેળવી શકે."

૪. કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમની આવશ્યકતા (Detailed Necessity)

૪.૧ શૈક્ષણિક અને વ્યાવસાયિક તફાવત (Skill Gap) ઘટાડવા

ઉદ્યોગોની માંગ અને યુનિવર્સિટીના પુરવઠા વચ્ચે મોટું અંતર છે. ઉદ્યોગોને એવા લોકો જોઈએ છે જેઓ પહેલા દિવસથી મશીન અથવા સોફ્ટવેર પર કામ કરી શકે, જ્યારે ગ્રેજ્યુએટ્સ પાસે માત્ર થીયરી હોય છે. આ ગેપ પૂરવા કૌશલ્ય વિકાસ જરૂરી છે.

૪.૨ આર્થિક સશક્તિકરણ અને રોજગાર

જ્યારે શિક્ષણ રોજગારલક્ષી બને છે, ત્યારે તે સીધું દેશના આર્થિક વિકાસમાં ફાળો આપે છે. સ્વ-રોજગાર (Self-employment) ને પ્રોત્સાહન મળે છે, જેનાથી 'સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા' અને 'મેક ઈન ઈન્ડિયા' જેવા અભિયાનો સફળ થાય છે.

૪.૩ વૈશ્વિક માનક અને ગતિશીલતા

વિદેશમાં નોકરી કે ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે માત્ર ડિગ્રી પૂરતી નથી. ત્યાં વ્યવહારુ કૌશલ્યોની કસોટી થાય છે. જો ભારતીય અભ્યાસક્રમ વૈશ્વિક ધોરણો મુજબનો હશે, તો ભારતીય યુવાનો વિશ્વના કોઈપણ ખૂણે પોતાની ક્ષમતા સાબિત કરી શકશે.

૪.૪ સર્વાંગી વ્યક્તિત્વ વિકાસ

કૌશલ્ય શિક્ષણમાં માત્ર મશીનરીનું જ્ઞાન નથી આવતું, પરંતુ તેમાં 'સોફ્ટ સ્કિલ્સ' જેમ કે:

નિર્ણય લેવાની ક્ષમતા (Decision Making)

ટીમમાં કામ કરવાની કળા (Teamwork)

અસરકારક સંવાદ (Effective Communication)

તણાવ વ્યવસ્થાપન (Stress Management)

૫. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કૌશલ્યોના પ્રકાર (Types of Skills)

શ્રેણી	ઉદાહરણો
ડિજિટલ	ડેટા સાયન્સ, આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ, સાયબરસિક્યુરિટી, સોશિયલમીડિયામેનેજમેન્ટ
તકનીકી કૌશલ્યો	ઓટોમોબાઇલ રીપેરીંગ, ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગ,

	આધુનિક ખેતી પદ્ધતિઓ
સર્જનાત્મક કૌશલ્યો	ગ્રાફિક ડિઝાઇનિંગ, વીડિયો એડિટિંગ, ફેશન ડિઝાઇનિંગ, ઇન્ટરિયર ડેકોરેશન
વ્યવસ્થાપન કૌશલ્યો	ફાઇનાન્સિયલ લિટરેસી, માર્કેટિંગ સ્ટ્રેટેજી, હ્યુમન રિસોર્સ મેનેજમેન્ટ.

૬. વર્તમાન શિક્ષણ વ્યવસ્થા સામેના પડકારો (Detailed Challenges)

૬.૧ માળખાગત સુવિધાઓની ઉણપ

ગ્રામીણ અને અર્ધ-શહેરી વિસ્તારોની કોલેજોમાં હજુ પણ ૨૦ વર્ષ જૂની લેબોરેટરીઓ અને સાધનો છે. હાઈ-સ્પીડ ઈન્ટરનેટ અને આધુનિક સોફ્ટવેરનો અભાવ કૌશલ્ય શિક્ષણમાં મોટો અવરોધ છે.

૬.૨ શિક્ષકોની સજ્જતા (Faculty Preparedness)

શિક્ષકો વર્ષોથી એક જ પદ્ધતિથી ભણાવતા આવ્યા છે. ઉદ્યોગોમાં જે નવી ટેકનોલોજી આવે છે તેનાથી શિક્ષકોને માહિતગાર કરવા માટે કોઈ સંગીન તાલીમ વ્યવસ્થા નથી.

૬.૩ સામાજિક માનસિકતા (Social Stigma)

આપણા સમાજમાં આજે પણ શારીરિક શ્રમ અથવા વ્યાવસાયિક કોર્સ (જેમ કે પ્લમ્બિંગ, કાર્પેન્ટ્રી કે ટેકનિશિયન) ને બીએ કે બીકોમ કરતા નીચું જોવામાં આવે છે. આ માનસિકતા બદલવી એક મોટો પડકાર છે.

૬.૪ ઉદ્યોગ-શિક્ષણ જોડાણનો અભાવ

મોટાભાગની યુનિવર્સિટીઓ ઉદ્યોગો સાથે જીવંત સંપર્કમાં નથી. અભ્યાસક્રમ બનાવતી વખતે ઉદ્યોગપતિઓના સૂચનો લેવામાં આવતા નથી, જેથી ભણાવવામાં આવતું જ્ઞાન આઉટડેટેડ સાબિત થાય છે.

૬.૫ નાણાકીય રોકાણની જરૂરિયાત

કૌશલ્ય આધારિત શિક્ષણ ખર્ચાળ છે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત સાધનો પૂરા પાડવા અને નિષ્ણાતોને બોલાવવા માટે મોટા ભંડોળની જરૂર પડે છે, જે ઘણી સંસ્થાઓ પાસે હોતું નથી.

૭. ઉકેલ અને ભલામણો (Solutions and Recommendations)

Industrial Internship: દરેક સેમેસ્ટરમાં ઓછામાં ઓછી ૧૫ દિવસની અને છેલ્લા વર્ષમાં ૩ મહિનાની ઇન્ટર્નશિપ ફરજિયાત બનાવવી જોઈએ.

Apprenticeship Model: જર્મની જેવા દેશોની જેમ 'લર્ન એન્ડ અર્ન' (ભણો અને કમાઓ) મોડેલ અમલમાં મૂકવું જોઈએ.

Modular Courses: વિદ્યાર્થીને પોતાની મુખ્ય ડિગ્રીની સાથે નાના-નાના સર્ટિફિકેટ કોર્સ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ.

Guest Lectures from Experts: દર અઠવાડિયે ઉદ્યોગ જગતના સફળ વ્યક્તિઓ દ્વારા માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ.

Soft Skill Training: ભાષાકીય અને સામાજિક કૌશલ્યો માટે સ્પેશિયલ લેબ બનાવવી.

૮. નિષ્કર્ષ (Conclusion)

શિક્ષણનો અર્થ માત્ર પરીક્ષા પાસ કરી સર્ટિફિકેટ મેળવવો નથી, પણ જીવન જીવવા માટે સક્ષમ બનવું તે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કૌશલ્ય આધારિત અભ્યાસક્રમ દાખલ કરવો એ સમયની માંગ છે. જો આપણે પડકારોને પહોંચી વળીને શિક્ષણમાં પ્રાયોગિક અભિગમ અપનાવીશું, તો ભારતનું યુવાધન દેશને આર્થિક મહાસત્તા બનાવવામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવશે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦ આ દિશામાં યોગ્ય પગલું છે, પરંતુ તેનું સફળ અમલીકરણ જ તેના પરિણામો નક્કી કરશે.

૯. સંદર્ભ સૂચિ (References)

નવી શિક્ષણ નીતિ ૨૦૨૦, ભારત સરકાર.

"કૌશલ્ય વિકાસ અને ભારતની જરૂરિયાત", પ્રો. આર. કે. શર્મા.

National Skill Development Corporation (NSDC) વાર્ષિક અહેવાલ ૨૦૨૪.

યુનેસ્કો (UNESCO) – ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રોજગાર અહેવાલ.

Green GDP:- Measuring economic progress beyond GDP

Lt. Dr. Vinod Meena

Dept. of Economics.

L.D Arts college

Abstract

Green GDP serves as an advanced economic metric designed to measure national progress by adjusting traditional GDP to account for the environmental consequences of growth. It redefines traditional views on production, consumption, and wealth by incorporating the costs of pollution, resource depletion, and environmental degradation. By highlighting the stock of natural resources and their depreciation, this metric encourages the adoption of sustainable economic practices. While it offers a holistic approach to sustainable development, its implementation faces significant technical and political hurdles, including valuation complexities and data scarcity.

The primary objective of Green GDP is to redefine production, consumption, and wealth to reflect their true ecological and societal impacts. It relies on a formula that adjusts standard GDP by subtracting the value of resource depletion and the marginal costs of pollution abatement. Central to this framework is the **Environmental Kuznets Curve (EKC)**, which explores the relationship between growth and harm, and the **System of Environmental-Economic Accounting (SEEA)**, which provides a standardized international structure for integrating physical environmental data with monetary economic data.

In the Indian context, Green GDP has transitioned from an academic concept to a strategic necessity, integrated into the nation's "Panchamrit" climate targets and monitored through "satellite accounts" under projects like NCAVES. However, implementation faces steep challenges, including the technical difficulty of pricing non-market resources, data scarcity in developing regions, and political resistance to metrics that typically result in lower growth figures than traditional GDP. Despite these hurdles, Green GDP remains a transformative tool for informed decision-making, offering a pathway toward a low-carbon economy that balances immediate industrial needs with the survival of future generation

Introduction:-

Conventional Gross Domestic Product (GDP) often provides an incomplete picture of a nation's health because it fails to account for the "hidden costs" of economic activity, such as the loss of natural capital. Green GDP, also referred to as Environmentally Adjusted GDP or a component of the Genuine Progress Indicator (GPI), seeks to rectify this by factoring in the economic impact of environmental damage and resource exhaustion.

The primary objective of this framework is to provide a more accurate representation of growth by treating the depletion of natural assets as a capital loss rather than income. This approach is often discussed alongside the **Environmental Kuznets Curve (EKC)**, which suggests that while economic growth initially increases environmental harm, it eventually leads to improvement through technological advancement and cleaner practices once a certain developmental threshold is reached. By integrating environmental factors into traditional economic metrics, Green GDP highlights the trade-offs between immediate industrial expansion and long-term ecological preservation

What is Green GDP:-

Green GDP, also known as Environmentally adjusted GDP or General process Indicator (GPI), goes beyond conventional calculation by factoring in the cost of environmental degradation, depletion of natural resources, and pollution. It aims to provide a more accurate representation of economic growth by accounting for the negative impacts on the environment.

Objectives: Green GDP aims to incorporate environmental considerations into traditional economic metrics by redefining production, consumption, and wealth. It highlights the stock of environmental resources and their depletion, encouraging sustainable economic practices.

The Environmental Kuznets Curve (EKC): It shows an inverted "U" link between economic growth and environmental harm: growth initially worsens degradation but improves it after reaching a turning point, driven by technology and cleaner practices.

Measuring Environmental cost and Benefits:-

To calculate green GDP, various environmental factors are considered, such as the degradation of forest, air and water pollution, greenhouse gas emission, and the depletion of non-renewable resources. These factors are assigned economic value to quantify their impact on the overall economy. Additionally, the benefits derived from environmental assets, such as clean air, water, and biodiversity, are also factored into the calculation.

Green GDP Formula:-

The formula for calculating Green GDP combines environmental and economic variables, offering a comprehensive framework for assessing sustainable development. This method provides a balanced perspective on economic growth by accounting for its ecological and societal impacts.

$$\text{Green GDP} = \text{GDP} - (P1 - MC1) Dnr - (P2 - MC2) Dr - V Ds; \text{ where:}$$

P1: price of non-renewable resources;

P2: price of renewable resources;

MC1: Marginal cost of non-renewable resources;

MC2: marginal cost of renewable resources;

Dnr: change in the stock of non-renewable resources;

Dr: change in the stock of renewable resources;

V: marginal cost of abatement of pollution;

Ds: change in the pollution stock S.

Features of Green GDP:-

Green Gross Domestic Product (Green GDP) is an economic metric that adjusts a nation's standard GDP to account for the environmental consequences of economic growth. Unlike traditional GDP, which often treats the depletion of natural assets as "income," Green GDP treats it as a capital loss.

Here are some key features of Green GDP synthesized from global environmental accounting frameworks:

1. Internalization of Environmental Costs

Green GDP moves beyond traditional accounting by "internalizing" externalities. This means it monetizes the negative impacts of production—such as carbon emissions, water pollution, and soil erosion—and subtracts them from the total economic output.

2. Natural Capital Depreciation

Just as traditional accounting (Net Domestic Product) subtracts the depreciation of man-made capital (like machinery), Green GDP subtracts the **depletion of natural capital**. This includes the consumption of non-renewable resources like fossil fuels, minerals, and old-growth forests.

3. Valuation of Ecosystem Services

A core feature is the inclusion of "invisible" services provided by nature. It attempts to assign a monetary value to things like carbon sequestration by forests, natural water filtration by wetlands, and pollination by insects—services that are essential for the economy but often priced at zero.

4. Categorization of Economic Activities

Green GDP distinguishes between "brown" and "green" growth. It specifically highlights sectors that contribute to environmental restoration (e.g., renewable energy, waste recycling) versus those that cause degradation, allowing for a more nuanced analysis of a country's industrial health.

5. Focus on Sustainable Development

While traditional GDP measures short-term flow, Green GDP is an indicator of **long-term sustainability**. It answers whether a country's current growth is "eating into" the wealth of future generations by exhausting the resources they will need.

6. Assessment of Restoration Costs

It factors in the "defensive expenditures" or restoration costs required to fix environmental damage. This includes the budget spent on afforestation, cleaning up oil spills, or waste management, viewing these not just as growth but as necessary repairs to the national balance sheet.

7. Integration with the SEEA Framework

Most modern Green GDP calculations follow the **System of Environmental-Economic Accounting (SEEA)**. This is a standardized international framework that ensures environmental data (physical flows like water and energy) is compatible with economic data (monetary flows).

8. Inclusion of Social Welfare & Health

Green GDP accounts for the human cost of environmental neglect. It factors in the increased healthcare expenditures resulting from pollution-related illnesses (like respiratory issues from smog), viewing these as an economic drain rather than a "contribution" to the medical industry's growth.

9. Identification of Policy Trade-offs

It provides a "dashboard" for policymakers to see the trade-offs between industrial expansion and ecological health. For example, if a mining project increases GDP by \$1B but causes \$400M in forest loss and water damage, Green GDP reveals the "true" net gain is only \$600M.

10. Investor and Transparency Tool

Green GDP serves as a transparency mechanism for global investors. By showing the rate of resource depletion, it warns investors about the potential "stranded assets" or future resource scarcities that could make a country's economy unstable.

Significance of Green GDP:-

Green GDP offers a more holistic approach to measuring economic progress, as it takes into account the long-term sustainability of economic activities. It highlights the trade-offs between economic growth and environmental preservation, providing policymakers with valuable insights into the true costs and benefits of development projects. By incorporating environmental considerations, Green GDP encourages the adoption of sustainable practices and the transition to a greener economy.

India's Reference:-

India's perspective on Green GDP has evolved from academic curiosity to a strategic necessity. While the country remains one of the fastest-growing major economies, there is an increasing recognition at the highest levels of governance that traditional GDP metrics fail to capture the "hidden costs" of this growth.

Here are some key views and stances held by India regarding the concept of Green GDP:

1. Recognition of the "Sustainability Gap"

The Indian government and the Reserve Bank of India (RBI) increasingly acknowledge that traditional GDP is an incomplete measure. A landmark 2022 RBI study estimated that India's Green GDP is significantly lower than its conventional GDP when accounting for carbon emissions and resource depletion. This acknowledges that a portion of India's growth is essentially "borrowed" from its natural capital.

2. Focus on "Natural Capital Accounting"

Rather than a sudden shift to a single Green GDP number, India's official view favors the **System of Environmental-Economic Accounting (SEEA)**. The Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI) has led projects like **NCAVES** (Natural Capital Accounting and Valuation of Ecosystem Services) to create "satellite accounts." These accounts track forests, wetlands, and minerals alongside economic data to provide a clearer picture without replacing traditional metrics overnight.

3. State-Level Leadership (The "Chhattisgarh Model")

India views states as the primary laboratories for green accounting. For instance, **Chhattisgarh** became the first state to formally link its forest ecosystem services to its economic progress. By valuing the clean air and water produced by its 44% forest cover, the state is pushing a narrative that conservation is an economic contribution, not a hurdle to development.

4. Integration with Global Commitments

India views Green GDP as a tool to monitor its **Panchamrit** (five nectar elements) climate targets. By measuring the "emissions intensity" of its GDP, India uses green accounting principles to ensure that its path to Net Zero by 2070 is reflected in its economic planning.

5. Caution Regarding "Green Protectionism"

While supportive of the concept, India is wary of Green GDP being used as a tool for "green protectionism" by developed nations. Indian policymakers often emphasize that any international standard for green accounting must respect the "Common But Differentiated Responsibilities" (CBDR) principle, ensuring that developing nations aren't unfairly penalized for their industrialization phase.

6. Methodological Hurdles & Data Gaps

A prevailing view in India is that the **valuation of nature** is technically difficult and often subjective. There is a lack of localized data on the monetary value of specific ecosystems (like the Western Ghats or the Himalayan range). Consequently, India's stance is one of "cautious transition"—moving from experimental estimates to official statistics only once data reliability improves.

Challenges in Implementing Green GDP:-

Implementing Green GDP is a complex undertaking that moves economic measurement from simple accounting to a multi-dimensional analysis of sustainability.

Here are the primary challenges in implementing Green GDP:

1. Valuation Complexity (Pricing the "Priceless")

The most fundamental challenge is assigning a monetary value to natural resources and ecosystem services that aren't traded in markets.

- **Lack of Market Prices:** While timber has a price, the "water filtration" service provided by a forest or the "climate regulation" of an ocean does not.
- **Subjectivity:** Methods like "contingent valuation" (asking people what they would pay to save a species) or "shadow pricing" are often criticized for being subjective and inconsistent across different regions.

2. Methodological Inconsistency

Unlike traditional GDP, which follows a strict international standard (the System of National Accounts), Green GDP lacks a globally unified formula.

- **Varying Frameworks:** Different countries use different models (like SEEA or GPI), making it nearly impossible to compare the "Greenness" of one country's economy against another.
- **Scope Issues:** There is no consensus on exactly which "bads" to subtract. Should we only subtract resource depletion (mining/logging), or also the future costs of climate change and biodiversity loss?

3. Data Scarcity and Quality

Green accounting requires a massive amount of high-quality environmental data that many nations—especially developing ones—simply do not have.

- **Measurement Gaps:** Accurate tracking of air quality, groundwater levels, and soil health requires expensive satellite technology and a vast network of ground sensors.
- **Out-dated Inventories:** Many countries do not have an updated "Natural Capital Register" that tells them exactly how much forest or mineral wealth they possess at any given time.

4. Institutional and Political Resistance

Green GDP almost always results in a figure that is **lower** than traditional GDP. This creates a "political PR" problem.

- **The Growth Narrative:** Politicians are often reluctant to adopt a metric that shows their economy is "shrinking" or growing slower than their neighbours.
- **Local Government Pushback:** In countries like China, early experiments with Green GDP were halted because local leaders feared that environmental costs would make their provincial performance look poor, affecting their promotions.

5. Time-Lag and Intergenerational Issues

Standard GDP is a flow variable—it measures what happened this year. Green GDP deals with "stocks"—the long-term health of the planet.

- **Delayed Impacts:** The environmental damage done by a factory today might not show its full economic cost (like healthcare burdens or crop failure) for another 20 years.
- **Discounting the Future:** Economists struggle with "discount rates"—how much value should we place on a tree for a person living 100 years from now versus a person who needs the timber today?

6. Risk of Green washing

There is a risk that governments might manipulate definitions to make their Green GDP look better.

- **Quality vs. Quantity:** As seen in India's forest reports, a monoculture commercial plantation (like palm oil) might be counted as "forest cover," even though it provides far fewer ecosystem services and lower biodiversity than a natural forest.

Green GDP way forward:-

The Green GDP is a transformative tool that harmonizes economic growth with ecological preservation. Integrating environmental factors into economic measures fosters sustainable practices,

supports informed policymaking, and advances global sustainability goals while addressing challenges in valuation and resilience. The future aspects of Green GDP are explained below:

- **Paradigm Shift in Economic Assessment:** Integrating environmental factors into economic measures transforms how nations evaluate success, aligning growth with sustainability.
- **Transition to a Low-Carbon Economy:** Encourages resource efficiency, green innovations, and the growth of sustainable businesses, reducing environmental risks.
- **Informed Decision-Making:** Provides critical data for policymakers to balance ecological integrity with economic growth through targeted interventions.
- **Global Comparability:** Enables cross-nation performance comparisons, advancing global sustainability goals.
- **Challenges in Measurement:** Assigning monetary value to ecosystem services and biodiversity remains complex, requiring robust and reliable methodologies.
- **Opportunities in Green Markets:** Rising consumer demand for eco-friendly products fosters new markets, driving innovation and green job creation.
- **Resilience and Risk Management:** Promotes long-term resource availability, mitigates environmental threats, and enhances societal resilience to ecological challenges.
- **Health and Social Benefits:** Enhances public health, equity, and overall social well-being through sustainable economic practices

દાહોદ જિલ્લાના ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતો : એક સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ

ડૉ. સંજયકુમાર બાબુલાલ પારગી

કા.આ/ અધ્યાપક સહાયક

શ્રી સહજાનંદ આર્ટ્સ કોલેજ, નરસીંગપુર

❖ સંક્ષેપ (Abstract)

ગુજરાત રાજ્યનો દાહોદ જિલ્લો આદિવાસી સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ અત્યંત સમૃદ્ધ માનવામાં આવે છે. ભિલ આદિવાસી સમુદાય આ જિલ્લાનો સૌથી મોટો અને પ્રાચીન સમુદાય છે, જે પોતાની આગવી જીવનશૈલી, ભાષા, રીવાજો અને લોકસાહિત્ય માટે ઓળખાય છે. ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતો તેમની સામાજિક રચના, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ, ધાર્મિક માન્યતાઓ, કુદરત સાથેના સંબંધો તથા માનવીય ભાવનાઓનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં દાહોદ જિલ્લાના ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોના પ્રકારો, વિષયવસ્તુ, ભાષા-શૈલી, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક મહત્વ અને આધુનિક સમયના પરિવર્તનોના પ્રભાવનું સમીક્ષાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય શબ્દો: ભિલ આદિવાસી, લોકગીતો, દાહોદ જિલ્લો, લોકસંસ્કૃતિ, મૌખિક પરંપરા

1. પ્રસ્તાવના

લોકસાહિત્ય કોઈપણ સમાજની સામૂહિક ચેતના અને સાંસ્કૃતિક ઓળખનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. આદિવાસી સમાજોમાં લોકસાહિત્ય માત્ર મનોરંજન પૂરતું નથી, પરંતુ સામાજિક શિક્ષણ, પરંપરા સંરક્ષણ અને સામૂહિક સ્મૃતિનું વહન કરે છે. ભિલ આદિવાસીઓનું લોકસાહિત્ય, ખાસ કરીને લોકગીતો, તેમની જીવનપ્રણાલી સાથે ઘનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલું છે.

દાહોદ જિલ્લાના પહાડી અને જંગલવાળા વિસ્તારોમાં વસતા ભિલ આદિવાસીઓ ખેતી, પશુપાલન, વનઉપજ અને મજૂરી પર આધારિત જીવન જીવતા આવ્યા છે. તેમની દૈનિક જીવનપ્રક્રિયા, સંઘર્ષ, આનંદ અને આશાઓ લોકગીતોમાં સહજ રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ સંશોધનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોના વિવિધ સ્વરૂપો અને તેમના સામાજિક અર્થને સમીક્ષાત્મક રીતે સમજવાનો છે.

2. દાહોદ જિલ્લાના ભિલ આદિવાસીઓ : સંક્ષિપ્ત પરિચય

ભિલ આદિવાસી સમુદાય ભારતના સૌથી પ્રાચીન આદિવાસી સમુદાયોમાંનો એક માનવામાં આવે છે. દાહોદ જિલ્લામાં તેઓ મોટી સંખ્યામાં વસે છે. સામૂહિકતા, કુદરત સાથે સહઅસ્તિત્વ અને પરંપરાગત મૂલ્યો ભિલ સમાજના આધારસ્તંભ છે.

ભિલોની ભાષા મુખ્યત્વે ભિલી અથવા તેના ઉપભાષાઓમાં બોલાય છે, જેમાં ગુજરાતી, રાજસ્થાની અને માલવી ભાષાના તત્વો પણ જોવા મળે છે. સંગીત, નૃત્ય અને ગીતો ભિલ સમાજના

દૈનિક જીવનનો અભિન્ન ભાગ છે. દરેક ઉત્સવ, સંસ્કાર અને સામાજિક પ્રસંગે લોકગીતો અનિવાર્ય રીતે ગવાય છે.

3. ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોના પ્રકારો

ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોને તેમની વિષયવસ્તુ અને પ્રસંગ અનુસાર નીચે મુજબ વર્ગીકૃત કરી શકાય છે:

3.1 શ્રમગીતો

શ્રમગીતો ભિલ સમાજમાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. ખેતી, વાવણી, કાપણી, લાકડું કાપવું કે વનઉપજ એકત્ર કરતી વખતે આ ગીતો ગવાય છે. આ ગીતો કામની થાક ઘટાડે છે અને સામૂહિક શ્રમને આનંદમય બનાવે છે. શ્રમગીતોમાં કુદરત, વરસાદ, પાક અને માનવીય સંઘર્ષનું સજીવ ચિત્રણ મળે છે.

3.2 ઉત્સવ અને નૃત્યગીતો

ભિલ આદિવાસીઓમાં હોળી, દિવાળી, ગાવરી, ભગોરિયા જેવા ઉત્સવો વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. આ ઉત્સવો દરમિયાન ગવાતા લોકગીતો સાથે પરંપરાગત નૃત્યો જોડાયેલા હોય છે. ઉત્સવગીતોમાં આનંદ, ઉલ્લાસ અને સામૂહિક ઉત્સાહ વ્યક્ત થાય છે.

3.3 લઝંગીતો

લઝંગપ્રસંગે ગવાતા ગીતોમાં ભિલ સમાજની સામાજિક રચના અને કુટુંબ સંબંધોનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. વર-વધૂની પ્રશંસા, વિદાયની વેદના, હાસ્ય અને વ્યંગ લઝંગીતોના મુખ્ય તત્વો છે.

3.4 ધાર્મિક અને આસ્થાગીતો

ભિલ આદિવાસીઓ કુદરતી શક્તિઓ, દેવી-દેવતાઓ અને પૂર્વજોની પૂજા કરે છે. આ પૂજા અને ધાર્મિક વિધિઓ દરમિયાન ગવાતા ગીતોમાં આસ્થા, ભય અને આશાનો સંગમ જોવા મળે છે.

4. લોકગીતોની વિષયવસ્તુ

ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોની વિષયવસ્તુ અત્યંત વૈવિધ્યસભર છે. કુદરત પ્રત્યેનો પ્રેમ, વરસાદની રાહ, ખેતીજીવન, જીવનસંઘર્ષ, પ્રેમ અને વિરહ જેવા વિષયો તેમાં વ્યાપક છે. સ્ત્રીજીવનના દુઃખ-સુખ, માતૃત્વ અને ઘરેલું જવાબદારીઓ પણ લોકગીતોમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન ધરાવે છે. ભિલ લોકગીતોમાં રૂપક અને પ્રતીકોનો વિશાળ ઉપયોગ થાય છે. પર્વત, નદી, વૃક્ષ, પશુ અને પક્ષીઓ માનવીય લાગણીઓ સાથે સંકળાયેલા પ્રતીકરૂપે આવે છે, જે ગીતોને કાવ્યાત્મક ઊંચાઈ આપે છે.

5. ભાષા અને શૈલી

ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતોની ભાષા સરળ, સહજ અને લોકબોલી આધારિત છે. તેમાં તુકાંત, પુનરાવર્તન અને લયાત્મક બંધારણ જોવા મળે છે. આ ગીતો મૌખિક પરંપરા દ્વારા સંચરિત થતા હોવાથી ભાષામાં સ્વાભાવિક પ્રવાહ અને સંગીતાત્મકતા છે. ગાયનની શૈલી સામાન્ય રીતે સામૂહિક હોય

છે. ઢોલ, માંદલ, પાવા અને તાળી જેવા પરંપરાગત વાદ્યો ગીતોની લયને મજબૂત બનાવે છે. નૃત્ય સાથેનું ગાયન ભિલ લોકગીતોની વિશેષતા છે.

6. લોકગીતોનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મહત્વ

ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતો સામાજિક મૂલ્યોના સંક્રમણનું મુખ્ય સાધન છે. આ ગીતો દ્વારા પરંપરા, નૈતિકતા અને સામાજિક નિયમો નવી પેઢી સુધી પહોંચે છે. સામૂહિક ગાયન સમાજમાં એકતા અને સહકારની ભાવના વિકસાવે છે. લોકગીતો ભિલ આદિવાસી ઓળખના સંરક્ષણમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. બદલાતા સમય અને આધુનિકતાના દબાણ વચ્ચે પણ આ ગીતો સમુદાયને પોતાની મૂળ સંસ્કૃતિ સાથે જોડે રાખે છે.

7. આધુનિક સમય અને પરિવર્તનનો પ્રભાવ

આધુનિક શિક્ષણ, મીડિયા અને શહેરીકરણના કારણે ભિલ આદિવાસીઓની લોકગીત પરંપરા પર નોંધપાત્ર અસર પડી છે. યુવા પેઢી પરંપરાગત લોકગીતોની બદલે આધુનિક સંગીત તરફ વધુ આકર્ષાય છે. તેમ છતાં, લોકોત્સવો, સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો અને સંશોધન પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા લોકગીતોને જીવંત રાખવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. લોકગીતોના સંરક્ષણ અને દસ્તાવેજીકરણ માટે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સંશોધકોની ભૂમિકા અત્યંત મહત્વપૂર્ણ બની છે.

8. નિષ્કર્ષ

દાહોદ જિલ્લાના ભિલ આદિવાસીઓના લોકગીતો તેમની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને ભાવનાત્મક જીવનપ્રણાલીની સજીવ અભિવ્યક્તિ છે. આ ગીતો માત્ર મનોરંજન પૂરતા નથી, પરંતુ ભિલ સમાજની સામૂહિક સ્મૃતિ, સંઘર્ષ અને આશાઓના દસ્તાવેજ છે. સમીક્ષાત્મક અભ્યાસથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભિલ લોકગીતોમાં કુદરત, જીવનસંઘર્ષ અને સામૂહિક મૂલ્યોનું સુમેળપૂર્ણ સંયોજન જોવા મળે છે. આ લોકગીતોના સંરક્ષણ, સંશોધન અને પ્રચાર માટે સચોટ અને સુવ્યવસ્થિત પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો આ અમૂલ્ય આદિવાસી સાંસ્કૃતિક ધરોહર ભવિષ્યની પેઢીઓ માટે સુરક્ષિત રહી શકે.

❖સંદર્ભસૂચિ

1. ગુજરાતના આદિવાસી સમાજ પર આધારિત લોકસંસ્કૃતિના અભ્યાસગ્રંથો
2. ભિલ આદિવાસીઓ અંગેના સંશોધન લેખો અને ક્ષેત્રઅધ્યયન
3. ભારતીય લોકસાહિત્ય અને મૌખિક પરંપરા વિષયક પુસ્તકો

न्याय, समानता, और वैश्विक प्रासंगिकता के लिए कानूनी शिक्षा का रूपांतरण : एक अभ्यास

डॉ. वृजेन्द्र बेनीवाल

सहायक प्राध्यापक (विधि)

श्री एच. एल. पटेल कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय एवं

श्री पी. टी. माकडिया विधि महाविद्यालय,

भायावदर, जिला राजकोट, गुजरात।

समकालीन समाज में तेज़ तकनीकी प्रगति, वैश्वीकरण और सामाजिक असमानताओं ने कानूनी पेशे की प्रकृति को गहराई से बदल दिया है। ऐसी परिस्थितियों में पारंपरिक कानूनी शिक्षा, जो मुख्यतः सैद्धांतिक अध्ययन और केस-लों विश्लेषण पर आधारित रही है, आज के जटिल कानूनी और सामाजिक मुद्दों से निपटने के लिए अपर्याप्त प्रतीत होती है। यह शोध न्याय, समानता और वैश्विक प्रासंगिकता के परिप्रेक्ष्य में कानूनी शिक्षा के रूपांतरण की आवश्यकता का विश्लेषण करता है। अध्ययन में यह स्पष्ट किया गया है कि अनुभवात्मक और क्लिनिकल शिक्षण, कृत्रिम बुद्धिमत्ता और लीगल टेक का एकीकरण, नैतिकता और सामाजिक न्याय पर बल, तथा वैश्विक और तुलनात्मक दृष्टिकोण आधुनिक कानूनी शिक्षा के अनिवार्य घटक बन चुके हैं। यह शोध डॉक्ट्रिनल एवं विश्लेषणात्मक पद्धति के माध्यम से यह तर्क प्रस्तुत करता है कि कानूनी शिक्षा का रूपांतरण न केवल पेशेवर दक्षता बढ़ाता है, बल्कि सामाजिक रूप से उत्तरदायी, नैतिक और वैश्विक रूप से सक्षम वकीलों के निर्माण में भी सहायक होता है।

कीवर्ड: कानूनी शिक्षा, न्याय, समानता, वैश्वीकरण, क्लिनिकल लर्निंग, विधि में प्रौद्योगिकी, सामाजिक न्याय।

परिचय

कानूनी शिक्षा एक न्यायपूर्ण, निष्पक्ष और प्रभावी न्याय व्यवस्था के विकास के लिए आधारशिला का काम करती है। पारंपरिक रूप से, विधि-विद्यालयों ने सैद्धांतिक ज्ञान, वैधानिक विश्लेषण और केस-आधारित अध्ययन पर अधिक जोर दिया है। जबकि इस पद्धति ने विधिक तर्क और व्याख्या कौशल को मजबूत किया है, यह समकालीन समाजों के सामने आने वाली वास्तविक चुनौतियों से निपटने के लिए छात्रों को पर्याप्त रूप से तैयार नहीं कर पाई है। *कानूनी शिक्षा का उद्देश्य केवल कानून के सिद्धांत सिखाना नहीं है, बल्कि उससे विद्यार्थियों को सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक संदर्भ में भी कानूनी समस्याओं को समझने का कौशल प्रदान करना है।*

तेज़ तकनीकी प्रगति, बढ़ता वैश्वीकरण और जारी सामाजिक असमानताओं ने कानूनी शिक्षा पर पुनर्विचार करने और उसे बदलने की आवश्यकता को और भी महत्वपूर्ण बना दिया है। न्याय, समानता और वैश्विक प्रासंगिकता के लिए कानूनी शिक्षा का रूपांतरण **व्यावहारिक, अंतर-विषयक और सामाजिक रूप से उत्तरदायी** शिक्षण मॉडलों की ओर एक बदलाव की मांग करता है। आधुनिक वकीलों से न केवल कानून की व्याख्या करने की अपेक्षा है, बल्कि उनसे *समस्याओं का समाधान करने, हाशिए पर रहने वाले समुदायों के लिए वकालत करने और नीति तथा सामाजिक सुधार में योगदान देने* की भी अपेक्षा की जाती है।

न्याय तक पहुँच, मानवाधिकार संरक्षण, पर्यावरणीय स्थिरता और तकनीक के नैतिक उपयोग जैसे मुद्दे ऐसे कानूनी पेशेवरों की मांग करते हैं जो अनुकूलनशील, नैतिक रूप से सुदृढ़ और वैश्विक स्तर पर सक्षम हों। ऐसे में कानूनी शिक्षा को अपने पाठ्यक्रम में **अनुभवात्मक शिक्षण, क्लिनिकल कार्यक्रम, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस जैसे तकनीकी उपकरण और वैश्विक दृष्टिकोण** को शामिल करना आवश्यक है। इस प्रकार कानूनी शिक्षा **सामाजिक रूप से जागरूक, न्याय के अंतरालों को पाटने में सक्षम और विविध एवं आपस में जुड़े समाजों में प्रभावी रूप से सेवा देने में समर्थ वकीलों** को तैयार कर सकती है।

अनुसंधान के उद्देश्य

1. न्याय, समानता और वैश्विक प्रासंगिकता के संदर्भ में कानूनी शिक्षा के रूपांतरण की आवश्यकता का अध्ययन करना।
2. पारंपरिक कानूनी शिक्षा प्रणाली की सीमाओं का विश्लेषण करना।
3. क्लिनिकल और अनुभवात्मक शिक्षण की भूमिका का मूल्यांकन करना।
4. कानूनी शिक्षा में प्रौद्योगिकी और कृत्रिम बुद्धिमत्ता के प्रभाव का अध्ययन करना।
5. नैतिकता, सामाजिक न्याय और वैश्विक दृष्टिकोण को कानूनी पाठ्यक्रम में शामिल करने के महत्व को रेखांकित करना।

अनुसंधान पद्धति

वर्तमान अध्ययन डॉक्ट्रिनल एवं विश्लेषणात्मक अनुसंधान पद्धति पर आधारित है। यह शोध मुख्यतः द्वितीयक स्रोतों जैसे विधि पुस्तकों, शोध-पत्रिकाओं, कानूनी रिपोर्टों, नीति दस्तावेजों तथा ऑनलाइन डेटाबेस पर आधारित है। तुलनात्मक अध्ययन के माध्यम से विभिन्न देशों में कानूनी शिक्षा के ढाँचों की समीक्षा की गई है ताकि वैश्विक सर्वोत्तम प्रथाओं की पहचान की जा सके।

कानूनी शिक्षा में परिवर्तन की आवश्यकता

तेज़ सामाजिक, तकनीकी और वैश्विक परिवर्तनों के कारण **कानूनी शिक्षा को बदलने की आवश्यकता** पहले से कहीं अधिक महत्वपूर्ण हो गई है। परंपरागत कानूनी शिक्षा मुख्य रूप से **सिद्धान्तात्मक अध्ययन, मामला-कानून विश्लेषण और कक्षा-आधारित शिक्षण** पर केंद्रित रही है। जबकि यह विधिक सिद्धान्तों को समझने में मदद करती है, यह छात्रों को **उन व्यावहारिक कौशलों, नैतिक जागरूकता और सामाजिक संवेदनशीलता** से महरूम रखती है, जिनकी आज की दुनिया में वकीलों को आवश्यकता है।

आधुनिक समाज में न्याय तक पहुँच, मानवाधिकारों का उल्लंघन, पर्यावरणीय क्षरण, साइबर अपराध और तकनीकी व्यवधान जैसे जटिल मुद्दे रोजमर्रा की वास्तविकताएँ बन चुके हैं। आज के वकीलों से केवल कानून की व्याख्या करने की अपेक्षा नहीं है, बल्कि **समस्याओं का समाधान करना, नीति-निर्माण में सलाह देना और सामाजिक परिवर्तन के एजेंट** के रूप में कार्य करना भी आवश्यक है। ऐसे बहुआयामी

रोल के लिए अंतर-विषयक ज्ञान, व्यावहारिक अनुभव और लचीलापन आवश्यक हैं — ये तत्व पारंपरिक पाठ्यक्रमों में अक्सर अनुपस्थित रहते हैं।

इसके अलावा, न्याय प्रणाली में आंतरिक असमानताएँ जारी हैं, और हाशिये पर पड़े समुदायों के लिए न्याय तक पूरी पहुँच नहीं है। क्लिनिकल कार्यक्रमों, कानूनी सहायता पहलों, और अनुभवात्मक शिक्षण को पाठ्यक्रम में शामिल करके यह अंतर कम किया जा सकता है तथा विधि छात्रों में सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना उत्पन्न हो सकती है। वास्तविक दुनिया से जुड़े अनुभव विधि-शिक्षा के पारंपरिक ढाँचे को मजबूत करते हैं और सामाजिक न्याय को सुदृढ़ बनाते हैं।

वैश्वीकरण भी कानूनी शिक्षा की आवश्यकता को पुनः परिभाषित करता है क्योंकि आज के वकील अक्सर सीमा-पार लेन-देन और अंतरराष्ट्रीय कानूनी ढाँचों में काम करते हैं। तुलनात्मक कानून, अंतराष्ट्रीय कानून और ग्लोबल दृष्टिकोण को कानूनी शिक्षा में शामिल करना यह सुनिश्चित करता है कि स्नातक वैश्विक रूप से सक्षम हों और वैश्विक कानूनी वातावरण का सामना करने के लिए तैयार हों।

इसलिए, कानूनी शिक्षा का रूपांतरण आवश्यक है ताकि नई पीढ़ी के वकील कुशल, नैतिक, सामाजिक चेतना वाले और वैश्विक स्तर पर सक्षम पेशेवर बन सकें जो न्याय, समानता, और सतत विकास को बढ़ावा दे सकें।

कानूनी शिक्षा का रूपांतरण



कानूनी शिक्षा का रूपांतरण परंपरागत सिद्धांतों से आगे बढ़कर व्यावहारिक कौशल, प्रौद्योगिकी, और वास्तविक-दुनिया की तैयारी को अपनाना है। इसमें अनुभवात्मक शिक्षण (जैसे मूट कोर्ट, सिमुलेशन, AI टूल्स) का अंतर-विषयक दृष्टिकोण शामिल है, ताकि विधि स्नातक तेजी से बदलते कानूनी पेशे के लिए तैयार हों। यह रूपांतरण क्षमता, नैतिकता, और सामाजिक न्याय पर विशेष जोर देता

है।

मुख्य बदलावों में लीगल टेक, आर्टिफिशियल इंटेलिजेंस, वर्चुअल रियलिटी, और क्लिनिकल विधियों को शामिल करना शामिल है, ताकि शैक्षणिक ज्ञान और व्यावहारिक अभ्यास के बीच का अंतर कम हो और आलोचनात्मक सोच तथा अनुकूलनशीलता को बढ़ावा मिले।

रूपांतरण के मुख्य प्रेरक

- **प्रौद्योगिकीगत उन्नति:** AI, लीगल टेक प्लेटफॉर्म, और VR अभ्यास को फिर से आकार दे रहे हैं, जिससे डिजिटल कानूनी शोध, डेटा विश्लेषण और वर्चुअल पैरवी जैसे नए कौशल की आवश्यकता उत्पन्न हो रही है।
- **व्यावसायिक-तैयार वकीलों की मांग:** नियोक्ता ऐसे स्नातकों की तलाश में हैं जो तुरंत कार्य में प्रभाव डाल सकें, जिससे अनुभवात्मक शिक्षण को अधिक महत्व दिया जा रहा है।
- **बदलता कानूनी परिदृश्य:** वैश्वीकरण, डिजिटल कानून, और सामाजिक चुनौतियों से निपटने के लिए केवल सिद्धान्त ज्ञान पर्याप्त नहीं है।
- **सामाजिक न्याय पर ध्यान:** यह सुनिश्चित करना कि वकीलों के पास एक मजबूत नैतिक मूलदण्ड और न्याय के प्रति प्रतिबद्धता हो, जो सामाजिक आवश्यकताओं के अनुरूप हो।

रूपांतरण के मूल भाग

- **अनुभवात्मक और क्लिनिकल शिक्षा:** मूट कोर्ट्स, सिमुलेशन, प्रो बोनो कार्य, और क्लिनिकल प्रोग्राम के माध्यम से व्यावहारिक प्रशिक्षण।
- **प्रौद्योगिकी का एकीकरण:** शोध व विश्लेषण के लिए AI का उपयोग, वर्चुअल ट्रायल सिमुलेशन, और व्यापक पहुँच के लिए ऑनलाइन प्लेटफॉर्म।
- **अंतर-विषयक दृष्टिकोण:** शैक्षिक सिद्धांत, समाजशास्त्र और अन्य विषयों के साथ संयोजन कर नवीन शैक्षिक डिज़ाइन तैयार करना।
- **पाठ्यक्रम सुधार:** लीगल टेक, AI में नैतिकता, और भविष्य के अभ्यास के लिए कौशल को शामिल करते हुए सिलेबस को अपडेट करना।
- **कौशल पर ध्यान:** आलोचनात्मक सोच, समाधान-उन्मुख शोध, सहयोग, और नैतिक तर्क को कानूनी ज्ञान के साथ विकसित करना।

प्रौद्योगिकी और कृत्रिम बुद्धिमत्ता का एकीकरण

AI, लीगल टेक प्लेटफॉर्म, ई-डिस्कवरी और ऑनलाइन विवाद समाधान ने कानूनी अभ्यास की दिशा बदल दी है। कानूनी शिक्षा में इन तकनीकों को शामिल करने से छात्रों की शोध क्षमता, डेटा विश्लेषण और समस्या-समाधान कौशल में वृद्धि होती है। हालाँकि, AI के उपयोग के साथ-साथ नैतिकता, डेटा गोपनीयता और एल्गोरिदमिक पूर्वाग्रह जैसे मुद्दों पर भी गंभीर विचार आवश्यक है ताकि तकनीक का उपयोग न्याय और समानता के अनुरूप किया जा सके।

क्लिनिकल और अनुभवात्मक शिक्षण

क्लिनिकल कानूनी शिक्षा छात्रों को वास्तविक कानूनी समस्याओं से जोड़ती है। कानूनी सहायता क्लिनिक्स, इंटरनशिप और सामुदायिक परियोजनाएँ छात्रों में व्यावहारिक कौशल के साथ-साथ

सामाजिक संवेदनशीलता और सार्वजनिक सेवा की भावना विकसित करती हैं। इससे न्याय तक पहुँच को भी मजबूती मिलती है।

नैतिकता, समानता और सामाजिक न्याय

नैतिकता और समानता कानूनी शिक्षा के मूल स्तंभ हैं। पेशेवर उत्तरदायित्व, लैंगिक न्याय, पर्यावरणीय न्याय और संवैधानिक मूल्य छात्रों को यह समझने में सहायता करते हैं कि कानून केवल नियमों का समूह नहीं, बल्कि सामाजिक परिवर्तन का साधन है। इससे भविष्य के वकील सामाजिक न्याय के प्रति प्रतिबद्ध बनते हैं।

वैश्विक और तुलनात्मक दृष्टिकोण

वैश्वीकरण के कारण आज के वकीलों को अंतरराष्ट्रीय और सीमा-पार कानूनी मुद्दों से निपटना पड़ता है। तुलनात्मक और अंतरराष्ट्रीय कानून का अध्ययन छात्रों में वैश्विक दक्षता, सांस्कृतिक संवेदनशीलता और अंतरराष्ट्रीय सहयोग की क्षमता विकसित करता है।

निष्कर्ष: न्याय, समानता और वैश्विक प्रासंगिकता के लिए कानूनी शिक्षा का रूपांतरण

1. नैतिकता और नैतिक उत्तरदायित्व आवश्यक हैं: पेशेवर जिम्मेदारी, लैंगिक न्याय, पर्यावरणीय न्याय और संवैधानिक मूल्यों के अध्ययन से छात्रों में मजबूत नैतिक दायित्व और सामाजिक जिम्मेदारी विकसित होती है।
2. सामाजिक न्याय को केंद्र में रखना चाहिए: समानता पर आधारित कानूनी शिक्षा वकीलों को भेदभाव को चुनौती देने, समावेशन को बढ़ावा देने और मूलभूत मानवाधिकारों की रक्षा करने में सक्षम बनाती है।
3. वैश्विक दक्षता आवश्यक है: तुलनात्मक कानून, अंतरराष्ट्रीय कानून और सीमा-पार कानूनी विषयों की समझ छात्रों को वैश्वीकृत कानूनी माहौल के लिए तैयार करती है और उनकी सांस्कृतिक संवेदनशीलता को बढ़ाती है।
4. अंतर-विषयक अध्ययन प्रभावशीलता बढ़ाता है: ऐसी शिक्षा जो नैतिकता, सामाजिक विज्ञान, पर्यावरण अध्ययन, तथा अंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोण को जोड़ती है, holistic समस्या-समाधान को बढ़ावा देती है।
5. अनुभवात्मक शिक्षण व्यावहारिक कौशल मजबूत करता है: कानूनी क्लिनिक, इंटरनशिप, मूट कोर्ट और समुदाय आधारित परियोजनाएँ छात्रों को सैद्धांतिक ज्ञान को व्यावहारिक समाधान में बदलने का अवसर देती हैं।

सुधार के लिए सुझाव

1. पाठ्यक्रम का समाकलन: नैतिकता, समानता, सामाजिक न्याय और वैश्विक कानूनी दृष्टिकोण को सभी पाठ्यक्रमों में शामिल करें बजाय इसके कि वे केवल वैकल्पिक मॉड्यूल तक सीमित रहें।
2. अनुभवात्मक और समुदाय-आधारित शिक्षण: NGOs, अंतरराष्ट्रीय संगठनों और स्थानीय समुदायों के साथ साझेदारी करें ताकि छात्र व्यावहारिक अनुभव प्राप्त कर सकें।
3. अंतर-विषयक दृष्टिकोण: राजनीतिक विज्ञान, समाजशास्त्र, पर्यावरण अध्ययन और अंतरराष्ट्रीय संबंधों जैसे क्षेत्रों की अंतःक्रिया को शामिल करें।
4. फैकल्टी प्रशिक्षण: शिक्षकों को नैतिक तर्क और वैश्विक कानूनी विषयों को प्रभावी ढंग से पढ़ाने के लिए प्रशिक्षित करें।
5. वैश्विक एक्सपोजर: स्टूडेंट एक्सचेंज, संयुक्त शोध प्रोग्राम और अंतरराष्ट्रीय इंटरनशिप जैसी गतिविधियों से सांस्कृतिक और वैश्विक कानूनी कौशल बढ़ाएँ।
6. लगातार मूल्यांकन और प्रतिक्रिया: पाठ्यक्रम सुधारों के प्रभाव को मूल्यांकन करने के लिए तंत्र लागू करें ताकि छात्रों की नैतिक जागरूकता, सामाजिक उत्तरदायित्व और वैश्विक तैयारी नियमित रूप से सुधारी जा सकें।

अंतिम निष्कर्ष

कानूनी शिक्षा का रूपांतरण एक संतुलित प्रयास मांगता है—एक तरफ छात्रों को नैतिक और सामाजिक रूप से जागरूक वकील बनाना और दूसरी तरफ उन्हें वैश्विक कानूनी माहौल में सक्षम बनाना। न्याय, समानता और वैश्विक प्रासंगिकता को प्राथमिकता देकर, कानूनी संस्थान ऐसी पेशेवर पीढ़ी तैयार कर सकते हैं जो स्थानीय और अंतरराष्ट्रीय कानूनी और सामाजिक प्रगति दोनों में अपना योगदान दे सके, जिससे अंततः एक और अधिक न्यायपूर्ण, समावेशी और परस्पर-संलग्न दुनिया का निर्माण संभव हो सके।

संदर्भ

1. बर्मन, एच. जे. (1983). *कानून और क्रांति: पश्चिमी विधिक परंपरा का निर्माण*. हार्वर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
2. ट्वाइनिंग, डब्ल्यू. (2012). *वैश्वीकरण और कानूनी शिक्षा*. कैम्ब्रिज यूनिवर्सिटी प्रेस।
3. हॉल, के. एल., एली, जे. डब्ल्यू., ग्रॉसमैन, जे. बी., एवं वीसैक, डब्ल्यू. एम. (2014). *संयुक्त राज्य अमेरिका के सर्वोच्च न्यायालय का ऑक्सफोर्ड सहचर*. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
4. क्राइगर, एस. एच., एवं न्यूमैन, आर. के. (2015). *आवश्यक वकालत कौशल*. वॉल्टर्स क्लवर।

5. फ्लड, जे. (2019). वैश्विक संदर्भ में कानूनी शिक्षा. *इंटरनेशनल जर्नल ऑफ लीगल प्रोफेशन*, 26(1), 1-18।
6. सस्काइंड, आर. (2017). *पेशों का भविष्य: प्रौद्योगिकी मानव विशेषज्ञों के कार्य को कैसे रूपांतरित करेगी*. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
7. काटज़, डी. एम., बोम्मारिटो, एम. जे., एवं ब्लैकमैन, जे. (2017). संयुक्त राज्य अमेरिका के सर्वोच्च न्यायालय के व्यवहार की भविष्यवाणी हेतु एक सामान्य दृष्टिकोण. *PLOS ONE*, 12(4)।
8. गिडिंग्स, जे. (2013). *क्लिनिकल कानूनी शिक्षा के माध्यम से न्याय को बढ़ावा देना*. जस्टिस प्रेस।
9. ब्लॉख, एफ. एस. (संपा.). (2011). *वैश्विक क्लिनिकल आंदोलन: सामाजिक न्याय के लिए वकीलों का शिक्षण*. ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी प्रेस।
10. चेम्ब्लिस, ई., एवं विल्किन्स, डी. बी. (2002). विधि फर्मों में प्रभावी नैतिक ढांचे को बढ़ावा देना. *हॉफस्ट्रा लॉ रिव्यू*, 30, 691-739।
11. संयुक्त राष्ट्र. (2020). *कानूनी सशक्तिकरण और न्याय तक पहुँच पर मार्गदर्शन*. न्यूयॉर्क: संयुक्त राष्ट्र।
12. ओईसीडी. (2021). *कानूनी शिक्षा और डिजिटल रूपांतरण में वैश्विक प्रवृत्तियाँ*. पेरिस: OECD प्रकाशन।
13. भारतीय विधि परिषद. (2020). *कानूनी शिक्षा नियम, 2020*. नई दिल्ली।
14. यूरोपीय आयोग. (2022). *विश्वसनीय कृत्रिम बुद्धिमत्ता के लिए नैतिक दिशानिर्देश*. ब्रुसेल्स।
15. मैकक्वॉइड-मेसन, डी. (2015). क्लिनिकल कानूनी शिक्षा के माध्यम से विधि छात्रों को सामाजिक न्याय सिखाना. *ग्रिफिथ लॉ रिव्यू*, 24(3), 411-433।

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.